

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Науково-популярне видання

ВИПУСК 3

Київ
2016

Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». — К., 2016. Випуск 3. — 224 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Громадської організації
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»
(протокол № 6 від 21 червня 2016 року)*

Свідоцтво про державну реєстрацію
науково-популярного видання «Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 22013-11913ПР від 18 квітня 2016 року
видано Міністерством юстиції України

Редакційну колегію науково-популярного видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням
Вченої ради Громадської організації
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»,
Протокол № 4 від 27 квітня 2016 року.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Смолянук Володимир Федорович — доктор політичних наук, академік АПН.
Лікарчук Наталія Василівна — доктор політичних наук, академік АПН.
Батрименко Олег Володимирович — доктор політичних наук, академік АПН.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Мироненко Петро Володимирович — головний редактор, доктор політичних наук, президент ГО АПН.
Горбатенко Володимир Павлович — заступник головного редактора, доктор політичних наук, професор.
Теремко Василь Іванович — заступник головного редактора, доктор наук із соціальних комунікацій.
Лікарчук Дар'я Сергіївна — відповідальний редактор, кандидат політичних наук.
Малоголовець Нікіта Сергійович — відповідальний секретар.
Бабкіна Ольга Володимирівна — доктор політичних наук, професор.
Батрименко Олег Володимирович — доктор політичних наук, доцент.
Бондаренко Віктор Дмитрович — доктор філософських наук, професор.
Гошовська Валентина Андріївна — доктор політичних наук, професор.
Закут А.А. Салах — доктор філософських наук, професор.
Думенко Сергій Петрович — доктор богословських наук, професор.
Кармазіна Марія Степанівна — доктор політичних наук, професор.
Кочубей Лариса Олександрівна — доктор політичних наук, професор.
Кресіна Грина Олексіївна — доктор політичних наук, професор.
Лікарчук Наталія Василівна — доктор політичних наук, доцент.
Малиновський Валентин Ярославович — доктор політичних наук, професор.
Михальченко Микола Іванович — доктор філософських наук, професор.
Неліпа Дмитро Васильович — доктор політичних наук, доцент.
Перепелиця Григорій Миколайович — доктор політичних наук, професор.
Розумний Максим Миколайович — доктор політичних наук.
Смешко Ігор Петрович — доктор технічних наук, професор.
Смолянук Володимир Федорович — доктор політичних наук, професор.
Ткаченко Василь Миколайович — доктор історичних наук, професор.
Шкляр Леонід Євдокимович — доктор політичних наук, професор.
Шуба Олексій Васильович — доктор політичних наук, професор.

**HROMADS'KA ORHANIZATSIYA
MIZHNARODNYY INSTYTUT HUMANITARNYKH TEKHOLOHIY**

AKADEMIYA POLITYCHNYKH NAUK

SUSPIL'NO-POLITYCHNI PROTSESY

NAUKOVO-POPULYARNE VYDANNYA

VYPUSK 3

**Kyyiv
2016**

Suspil'no-politychni protsesy. Naukovo-populyarne vydannya Hromads'koyi orhanizatsiyi «Akademiya politychnykh nauk». — K., 2016. Vypusk 3. — 224 s.

U vydanni vmishcheno pratsi vchenykh, yaki vysvitlyuyut' fundamental'ni ta prykladni naukovi doslidzhennya problem politychnoyi nauky u konteksti analizu i prohnozu suspil'no-politychnykh protsesiv.

*Rekomendovano do druku
Vchenoyu radoyu Hromads'koyi orhanizatsiyi
“Mizhnarodnyy instytut humanitarnykh tekhnolohiy”
(protokol № 6 vid 21 chervnya 2016 roku)*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu
naukovo-populyarnoho vydannya “Suspil'no-politychni protsesy”
Seriya KB № 22013-11913IIP vid 18 kvitnya 2016 roku
vydano Ministerstvom yustytseyi Ukrainy

Redaktsiyu kolehiyu naukovo-populyarnoho vydannya
«Suspil'no-politychni protsesy»
zatverdzheno rishennyam
Vchenoyi rady Hromads'koyi orhanizatsiyi
«Mizhnarodnyy instytut humanitarnykh tekhnolohiy»,
Protokol № 4 vid 27 kvitnya 2016 roku.

RETSENZENTY

Smolyanyuk Volodymyr Fedorovych — doktor politychnykh nauk, akademik APN.
Likarchuk Nataliya Vasylivna — doktor politychnykh nauk, akademik APN.
Batrymenko Oleh Volodymyrovych — doktor politychnykh nauk, akademik APN.

REDAKTSIYNA KOLEHIYA

Myronenko Petro Volodymyrovych — holovnyy redaktor, doktor politychnykh nauk, prezident HO APN.
Horbatenko Volodymyr Pavlovych — zastupnyk holovnoho redaktora, doktor politychnykh nauk, profesor.
Teremko Vasyl' Ivanovych — zastupnyk holovnoho redaktora, doktor nauk iz sotsial'nykh komunikatsiy.
Likarchuk Dar'ya Serhiyivna — vidpovidal'nyy redaktor, kandydat politychnykh nauk.
Maloholovets' Nikita Serhiyovych — vidpovidal'nyy sekretar.
Babkina Ol'ha Volodymyrivna — doktor politychnykh nauk, profesor.
Batrymenko Oleh Volodymyrovych — doktor politychnykh nauk, dotsent.
Bondarenko Viktor Dmytrovych — doktor filosofsk'nykh nauk, profesor.
Hoshovs'ka Valentyna Andriyivna — doktor politychnykh nauk, profesor.
Zakut A.A. Salakh — doktor filosofsk'nykh nauk, profesor.
Dumenko Serhiy Petrovych — doktor bohoslovs'kykh nauk, profesor.
Karmazina Mariya Stepanivna — doktor politychnykh nauk, profesor.
Kochubey Larysa Oleksandrivna — doktor politychnykh nauk, profesor.
Kresina Iryna Oleksiyivna — doktor politychnykh nauk, profesor.
Likarchuk Nataliya Vasylivna — doktor politychnykh nauk, dotsent.
Malynovskyy Valentyn Yaroslavovych — doktor politychnykh nauk, profesor.
Mykhal'chenko Mykola Ivanovych — doktor filosofsk'nykh nauk, profesor.
Nelipa Dmytro Vasyl'ovych — doktor politychnykh nauk, dotsent.
Perepelytsya Hryhoriy Mykolayovych — doktor politychnykh nauk, profesor.
Rozumnyy Maksym Mykolayovych — doktor politychnykh nauk.
Smeshko Ihor Petrovych — doktor tekhnichnykh nauk, profesor.
Smolyanyuk Volodymyr Fedorovych — doktor politychnykh nauk, profesor.
Tkachenko Vasyl' Mykolayovych — doktor istorychnykh nauk, profesor.
Shklyar Leonid Yevdokymovych — doktor politychnykh nauk, profesor.
Shuba Oleksiy Vasyl'ovych — doktor politychnykh nauk, profesor.

Зміст

Розділ I. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Мироненко П. В.	Форма правління як концептуальна і прикладна проблема	11
-----------------	--	----

Розділ II. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ

Горбулін В. П., Власюк О. С., Лібанова Е. М., Ляшенко О. М.	Збройний конфлікт в Україні у термінах геополітики	61
Смолянюк В. Ф.	Україна та Російська Федерація: духовне розмежування (на прикладі патріотичних стратагем)	87

Розділ III. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Лікарчук Д. С.	Основні способи вирішення парламентських конфліктів у сучасній Україні	107
----------------	--	-----

Розділ IV. СУСПІЛЬСТВО І РЕЛІГІЯ

Гай-Нижник П. П., Батрак О. П.	Русько-візантійська війна 1043 року: церковний та політико-ідеологічний аспекти протистояння в контексті релігійної політики Великого князя Київського Ярослава Мудрого	156
Жангожа Р. Н., Закут А. А. Салах	Криза світової цивілізації та доля ісламу у контексті сучасної політичної та культурної ситуації в Україні	194

Розділ V. КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

	Литовські статuti 1529, 1566, 1588 років	206
--	--	-----

Content

Chapter I. THEORY OF POLITICAL SCIENCE

Petero Myronenko	The form of government as a conceptual and practical issues	11
-------------------------	--	----

Chapter II. RUSSIAN-UKRAINIAN MILITARY AND POLITICAL CONFLICT

Vladimir Horbulin, Olexander Vlasyuk, Ella Libanova, Olexandra Lyashenko	The armed conflict at Ukraine in terms of geopolitics	61
Volodymyr Smolyanyuk	Ukraine and Russia: the spiritual separation (for example, patriotic stratagems)	87

Chapter III. INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

Daria Likarchuk	Basic solutions parliamentary conflicts in modern Ukraine	107
------------------------	--	-----

Chapter IV. SOCIETY AND RELIGION

Pavlo Hai-Nyzhnyk, Oleg Batrak	Rus byzantine war in 1043: ecclesiastical and political ideological dimensions confrontation the context of the religious policy of the grand prince of Kyiv Yaroslavl the Wise	156
Rustem Zhangozha, Zakut Salah	The crisis of world civilization and the fate of the numbers in the context of contemporary political and cultural situation in Ukraine	194

Chapter V. CONSTITUTIONAL DEVELOPMENT

	Statutes of Lithuania	206
--	-----------------------	-----

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе — припиняє своє існування.

*Петро Мироненко,
головний редактор журналу*

Розділ I
ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.6/8

Мироненко Петро Володимирович
доктор політичних наук

**Форма правління
як концептуальна і прикладна проблема**

Політичні трансформації форм правління наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. означили перехід багатьох країн від авторитаризму до демократії. Цей складний процес характеризують спільні парадигмальні ознаки, а також різноманітні регіональні, місцеві та інші відмінності, що актуалізує значущість наукової проблеми, покладеної в основу пропонованої монографії. У ній дискусивно репрезентовано основні напрями політологічного аналізу сутності форм правління, проаналізовано їх трансформації, особистості перехідних моделей державної влади на постсоціалістичному просторі, розкрито динаміку становлення демократичної форми правління в сучасній Україні. Відзначено, що одним із таких центральних інститутів держави є парламент — найвища установа представницько-законодавчого характеру, від базових політико-правових ознак якої багато в чому і залежить вибір певного варіанта (моделі) суспільно-політичного розвитку країни. Важливе значення при дослідженні форми правління має система розташування центральних інститутів державної влади та характерна для кожного суспільства специфіка розподілу влади.

Ключові слова: форма правління, держава, демократія, авторитаризм, політичний аналіз, форма державного правління, парламент.

Проблема осмислення поняття «форма державного правління» передбачає насамперед вивчення питань про оптимальну організацію державної влади, вибір найефективнішої в умовах трансформації політичної системи тієї чи іншої країни моделі політико-правових відносин і варіанту взаємодії центральних органів державної влади, а також такої конфігурації базових державних інститутів, яка б сприяла національному суспільно-політичному розвитку, ставши його політико-правовою

основою. Тому в останні десятиріччя і в політичній, і в соціологічній, і в юридичній науці активізуються дискусії щодо необхідності перегляду класичних підходів до типологізації форм державного правління, визначення засадничих критеріїв їх класифікації, важливості розрізнення формальних та неформальних форм правління при характеристиці організації системи державної влади й управління. Дослідження про проблематику форми правління не будуть втрачати своєї актуальності ще тривалий час, адже сучасний світ загалом, його політичне та соціально-економічне життя зокрема і його юридично правове оформлення є над звичайно динамічними, такими, що зазнають постійних змін, модифікацій та потребують переосмислення традиційних науково методологічних позицій їх вивчення й аналізу.

Спроба формулювання авторської дослідницької позиції щодо розгляду низки важливих параметрів для визначення форми державного правління — це мета, яка обумовлюється вище окресленими причинами. У цьому сенсі особливо важливими є: 1) аналіз феномену бікамералізму як важливої складової при визначенні форми державного правління; 2) висвітлення деяких аспектів труднощів становлення і розвитку парламентаризму й інституту глави держави в сучасній Україні з огляду на утвердження напівпрезидентської форми правління; 3) з'ясування специфіки теоретичного обґрунтування та практичного прояву формально юридичного і політико-правового аспектів функціонування форми державного правління; 4) вивчення політологічного бачення проблеми збалансованості форми державного правління.

З огляду на зазначене автор при виборі бібліографічно джерельної бази для осмислення досліджуваної проблеми звертався до новітніх (здійснених упродовж десятиріччя) фундаментальних досліджень як молодих, так і досвідчених та авторитетних вітчизняних науковців. Основою дослідження, зокрема, стали результати дисертаційних праць Л. Дунаєвої, М. Новікова, С. Серьогіної, О. Скребець, О. Харченко, присвячених актуальним питанням висвітлення специфіки форм державного правління в Україні та світі. Великий евристично пошуковий потенціал для подальших напрацювань щодо форми державного правління мають дисертаційні роботи Л. Дунаєвої «Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством» і С. Серьогіної «Форма правління в Україні: конституційно правовий аспект», які є найґрунтовнішими дослідженнями з окресленої проблематики в межах політичної та юридичної наук.

Розподіл та окреслення меж повноважень центральних державних інститутів є одним із ключових чинників успішності суспільно-політич-

ного розвитку в будь-якій сучасній країні. Саме дискусії щодо вибору «правильної», «оптимальної», «такої, що відповідає національним традиціям» модифікації форми державного правління дуже часто визначають вектор стратегічного розвитку суспільства, що у підсумку призводить або до його демократизації, або до автократизації.

Одним із таких центральних інститутів держави є парламент — найвища установа представницько-законодавчого характеру, від базових політико-правових ознак якої багато в чому і залежить вибір певного варіанту та (моделі) суспільно-політичного розвитку країни. Місце парламенту як найвищого законодавчого органу державної влади у політичній системі, особливості його взаємодії з іншими державними інститутами, коло повноважень *de jure* та *de facto* дуже часто стають визначальними при класифікації форми правління. Водночас вивчення внутрішньої інституціональної структури парламенту, яка нині представлена унікамеральною та бікамеральною моделями, дає підстави для комплексної характеристики стики політичної системи і політичного розвитку держави кризь призму висвітлення особливостей форми правління у ній. У цьому контексті важливим є аналіз бікамералізму як політико-правового феномену.

Бікамералізм має давні історичні корені. Так, першими історичними формами бікамералізму були антична модель (ґрунтувалася на теорії «змішаного правління» Аристотеля, Полібія, Цицерона) та модель станового представництва (в її основі — станова монархія як форма державного правління, що мала у структурному підґрунті два елементи — колеґіально дорадчий та станово представницький). Сучасною і постсучасною формами бікамералізму є модерна модель (заснована на теорії розподілу влади Ш. Монтеск'є та ідеї «стримувань і противаг» Дж. Адамса, в яких було обґрунтовано необхідність диференціації законодавчої влади шляхом її поділу на дві палати) та плюральна модель (ґрунтується на ідеї багатовимірності реальної політики). Модерна модель сформувалася внаслідок руйнування полікамеральної одноманітності європейських парламентів, ліквідації феодальних порядків і переходу до загального виборчого права. Плюральна модель бікамералізму відповідає стандартам «процесуально консенсусної» демократії, яка є останнім політико-правовим трендом розвитку держави та аргументовано доводить, що нині вже немає тісної залежності між територіально державним устроєм і наявністю або відсутністю другої палати парламенту. Адже нині, за словами вітчизняного науковця М. Новікова, друга (сенатська) палата найвищого законодавчого органу держави покликана стати функціонально ефективною репрезентантою різних меншин в унітарних державах [1, с. 7].

Отже, цілком логічною та методологічно обґрунтованою є можливість виокремлення у моделі республіканського правління такої її варіації як бікамеральна форма правління. Серед переваг бікамералізму як особливої форми (або її варіації) правління можна назвати такі: 1) бікамеральні системи є ефективними у тому разі, коли палати мають значні відмінності, але відносно рівні повноваження; 2) комбінація таких базових ознак бікамералізму, як (не)конгурентність та (а)симетрія є оптимальною для багатьох сучасних держав перехідного типу, оскільки сприяє зміцненню демократичних засад розвитку та реалізації їх принципів у політичному житті [1, с. 4]. Саме тому впродовж останніх двадцяти років у вітчизняній соціально-гуманітарній науці та в політичних колах не вщухають дискусії щодо переваг і недоліків бікамералізму в сенсі розвитку українського парламентаризму, становлення національної демократичної політичної системи.

Проте при вивченні можливостей впровадження бікамералізму в політичну систему України слід зважати і на особливості політичної культури (зокрема на таке поширене явище у вітчизняній політиці, як nepotизм (протекціонізм, кумівство), властиве всім її акторам — лівим, центристам, правим; прозахідним і проросійським); відсутність тривалого, неперервного досвіду державотворення та демократичного розвитку; специфіку характеру політичної конкуренції, а також, що вкрай важливо, відсутність реальних важелів впливу і контролю з боку громадян (виборців) за діяльністю парламентарів. Отже, на нашу думку, перш ніж пропонувати перехід до бікамеральної парламентарної системи правління у вітчизняних соціокультурних і політичних реаліях, варто звернути увагу на забезпечення механізмів впровадження дієвого імперативного депутатського мандату та налагодження ефективного взаємозв'язку між виборцями і парламентарями. Водночас недооцінювання ролі й місця парламенту в системі органів державної влади й управління, у вітчизняній моделі державного правління спотворює уявлення про оптимальну політичну систему, яку слід сформувати в Україні нині, адже принцип представництва як засадничий принцип демократії має свої витоки у діяльності саме вищого законодавчого органу держави.

Вітчизняна дослідниця О. Скребець, спираючись на матеріали політико-правових документів і соціально значущих подій у сфері відносин парламентської і президентської гілок влади, стверджує: «Здійснення Верховною Радою України інструментальних функцій ускладнюється недоліками виборчого механізму, відсутністю стійкої партійної системи, [2, с. 11] особливостями мобілізованого типу політичної участі українського населення» [2, с. 11]. Окрім того, досвід вітчизняного парла-

ментаризму показує: протягом двадцяти двох років його суверенного функціонування робота національного парламенту постійно засвідчувала зростання розриву між інтересами народних обранців і тих, хто їх обирає. Тому наполягати на запровадженні бікамералізму у вітчизняних умовах зарано, тим більше у випадку, коли чітко не розроблено засади рекрутування потенційних парламентарів у верхню палату найвищого законодавчого органу держави.

Важливе значення при дослідженні форми правління має система розташування центральних інститутів державної влади та характерна для кожного суспільства специфіка розподілу влади. Наприклад, українська дослідниця Л. Дунаєва пропонує при вивченні зазначеного параметру форми правління використовувати термін «схематизм влади». «Схематизм влади у такому розумінні реалізується як певна, визначена конфігурація, яка забезпечує певний спосіб взаємодії транценденцій влади, інстанцій влади, еліт, місць присутності та народу. Якщо будь-яка з складових буде пропущена, то це може призвести до негативних наслідків» [3, с. 13]. Отже, при визначенні форми правління як комплексної характеристики держави слід враховувати всі можливі іпостасі влади як її центрального, сутнісного компоненту: власне державну, а також політичну, публічну, владу місцевого самоврядування, владу політичного менеджменту тощо. При визначенні форми правління дуже важливі й такі структурні показники влади: суб'єкти, об'єкти, джерела, ресурси, мета, методи, форми прояву та реалізації. Зміна конфігурації влади зокрема та форми правління загалом відбуваються, на думку Л. Дунаєвої, внаслідок протікання трьох процесів: «інтеграції мереж довіри, ізоляції категоріальної нерівності та ліквідації незалежних центрів влади, які вдаються до насилля та примусу» [3, с. 13].

Кожна країна розробляє власну модель державного правління, втім ті універсальні параметри форми правління, які напрацьовані політичною та юридичною науками, вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за тих чи інших умов політичного життя. Конкретизація таких переваг і недоліків форми державного правління може здійснюватися, у т. ч., через поняття «механізм держави». Механізм держави — це система різноманітних організацій, за допомогою яких держава реалізує свої функції. Він обов'язково заснований на нормативній базі та передбачає наділення державних інститутів спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності [4, с. 64]. Тобто поняття «механізм держави» вказує на нормативно юридичний аспект форми державного правління, на її формальну складову частину, без чіткого оформлення якої неможливе якісне наповнення форми державного правління політичним «змістом».

Якщо поєднати в діалектичному аналізі «форму» та «зміст», політичний і нормативно юридичний аспекти форми державного правління, то слухним буде виокремлення певних компонентів у наведеному понятті: перший компонент — норми та практика, що стосуються виду, структури, правового становища вищих органів державної влади; другий — норми та практика, що характеризують відносини між органами державної влади; третій — норма та практика зворотного зв'язку між органами державного управління та тими, ким управляють [5, с. 8]. Саме реальні варіації поєднання «форми» та «змісту» у кожній модифікації системи державного правління в тій чи іншій країні часто не виправдовують тих сподівань, які покладалися на їх ідеальні, теоретичні відповідники. Ця обставина є однією з причин постійного пошуку політологами та правниками оптимальних конфігурацій «змішаного правління», які максимально відповідали б викликам часу.

Коли йдеться про республіканську форму правління, більшість науковців зазвичай звертає увагу на напівпрезидентську її модифікацію як таку, що потенційно позбавлена недоліків і «чистої» парламентської, і «чистої» президентської систем і наділена максимумом переваг цих систем. Тому вітчизняні творці Конституції, розробляючи Основний Закон України, віддали перевагу саме напівпрезидентській формі правління — спочатку у моделі президентсько-парламентської, згодом — парламентсько-президентської, потім ще раз повернулися до президентсько-парламентської республіки, а в лютому 2014 р. — знову до парламентсько-президентської. Український науковець І. Грицьак так пояснює переваги змішаної, напівпрезидентської форми правління: «Застосування змішаної форми правління, яка передбачає двовладдя між президентом (глава держави) і прем'єр-міністром (глава уряду), фактично встановлює систему правління, відповідно до якої «першим главою» є за традицією (відповідно до конституційного звичаю) президент, а за законом (відповідно до тексту конституції) — прем'єр-міністр» [6, с. 43]. Однак окреслена модель, яка сформувалася і закріпилася на європейському континенті в умовах сталої (зрілої) демократії, за умов розвитку перехідного типу, зокрема в Україні, не завжди доцільна. Як приклад, можна назвати тривалий період «двовладдя» у вітчизняній політиці за часів президентства В. Ющенка та функціонування парламентсько-президентської системи правління, що не була підкріплена сталими демократичними традиціями врядування та достатньо високим рівнем правової і політичної культури, як це спостерігається в європейських країнах.

Потреби демократизації суспільно-політичного розвитку країни, оптимізації й підвищення ефективності функціонування системи державної

влади та управління зумовлюють необхідність зосередження уваги, також на важливості інституціоналізації персоніфікованих форм здійснення влади, насамперед — інституту глави держави. Адже за всіх модифікацій форми державного правління до універсальних повноважень глави держави належать: забезпечення спадковості (наступництва) державної влади, гарантування конституційного порядку та захисту прав і свобод громадян, дотримання балансу у функціонуванні гілок центральної державної влади, вище представництво держави у міжнародних відносинах. При цьому інститут глави держави можна досліджувати принаймні з двох методологічних позицій: як державний інститут та як одну з ключових характеристик (критеріїв) при визначенні форми державного правління.

Саме від форми правління залежить політико-правове значення та реальне становище глави держави у національній політико-правовій системі. Якщо йдеться про напівпрезидентське правління, обсяг повно важень глави держави значною мірою залежатиме, за словами вітчизняної дослідниці О. Харченко, «від структуризації ключових політико-правових акторів усередині суспільно-політичної системи, а це дозволяє пристосувати їх норми до різних обставин» [7, с. 10]. Напівпрезидентська система правління найефективніше себе зарекомендувала у тих країнах, де суспільство розколоте на радикально налаштовані групи та існує потреба значної структурної перебудови політичного й економічного устроїв, оскільки президент володіє реальними можливостями політико-управлінського впливу на розвиток держави, на функціонування інших її центральних інститутів. Специфікою напівпрезидентського правління в Україні за весь період новітньої історії стало те, що Президент України у межах своїх конституційних прерогатив, з одного боку, перебуває поза системою поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, а з іншого — покликаний забезпечувати дієздатність всієї системи державної влади й управління, спрямовувати її на реалізацію стратегічних і тактичних завдань суспільно-політичного розвитку.

Отже, поняття «форма правління» вказує на сутнісні, базові принципи побудови системи державної влади й управління, на ключові напрями впливу державного апарату на суспільство. Втім, як зауважила українська дослідниця С. Серьогіна, «...виконання одних й тих самих завдань, які стоять перед суспільством, може бути здійснене за допомогою різних способів організації державного апарату, тобто допускає певний «композиційний плюралізм» у даній сфері» [8, с. 10]. Тому одним із основних завдань вироблення стратегічно-державницького курсу будь-якої сучасної країни стає творення, політико-правове оформлення і реалізація на практиці такого «композиційного плюралізму» на рівні засадничих державних

параметрів — того, що називається формою держави, невід’ємною і дуже важливою складовою якої є форма правління. Особливого значення осмислення композиції системи державної влади й управління набуває на державотворчому етапі розвитку суспільства, на якому перебуває нині Україна.

У цьому контексті одним із основних є питання про визначення ступеня «збалансованості» форм правління. За словами С. Серьогіної, ступінь збалансованості повноважень між вищими органами державної влади вказує на співвідношення обсягу повноважень на політичному рівні державної організації, а також є показником наявності (або відсутності) дієвого механізму «стримувань і противаг» у політико-правовій системі суспільства. Збалансована форма правління, у свою чергу, свідчить, що жоден із вищих органів державної влади не може домінувати на політичній арені, оскільки законодавча, виконавча та судова гілки влади діють на паритетних засадах, між ними відсутня конкуренція за обсяг повноважень, а прийняття найважливіших політико-правових рішень вимагає узгодженої співпраці кількох вищих органів державної влади. «Цей критерій має оцінний характер, але все-таки дає змогу адекватно оцінити загальну композицію державного апарату, його інституційно-функціональну організацію», — наголошує С. Серьогіна [8, с. 12]. Хоча Україну більшість дослідників зараховує до групи країн з «відносно збалансованою формою правління», бо у вітчизняній політико-правовій системі традиційно «слабкою ланкою» на політичній арені є уряд (за лише поодинокими винятками), автор переконаний: саме суттєвий ступінь незбалансованості вітчизняної моделі форми правління зумовлює (безперечно, у комплексі з іншими чинниками) ключові проблеми державно-політичного розвитку держави.

Отже, аналіз теоретичних і прикладних аспектів проблематики форми державного правління, здійснений у цій праці, дає підстави стверджувати: пошуки умовно «ідеальної» для сучасної України форми державного правління слід продовжити, а чинну напівпрезидентську модель корегувати і вдосконалювати. Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях потребує обов’язкового врахування національної специфіки — політичної історії, традицій, особливостей типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо. Однак, на наше переконання, при цьому не можна ігнорувати найкращі надбання західної політико-правової теорії, досвід функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму та/або в періоди демократичних транзитів.

Динамічні зміни, які в останні десятиріччя зачепили усі сфери життя суспільства, позначилися й на державі як ключовому механізмі функ-

ціонування будь-якого соціуму. Розгортання процесів демократизації та глобалізації є провідною тенденцією суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку сьогодення. Паралельно з названими процесами поживаються вияви протилежних трансформаційних процесів — значна частина сучасного світу стає дедалі закритішою щодо зовнішніх впливів; є приклади так званих «відкатів демократії», коли деякі країни під дією низки факторів відмовляються від принципів демократії на користь авторитарних і тоталітарних форм правління, політичних режимів. За цих умов об'єктивною тенденцією є зростання уваги науковців до проблематики трансформації сучасної держави як центрального політико-правового інституту політичної системи суспільства.

Розгляд основних тенденцій у змінах форми державного правління є одним із найактуальніших питань у контексті означеної проблематики. Особливо важливе значення при цьому мають: 1) історично порівняльний аналіз генези поняття «форма державного правління»; 2) вивчення провідних підходів до визначення форми державного правління, вироблених сучасною політичною наукою; 3) розгляд деяких форм державного правління гібридного типу (на прикладі співдружності та неопатримоніалізму), які поширюються в останні десятиріччя у світі.

Осмисленню форми державного правління в контексті сучасних політичних трансформацій допоможе звернення до монографічних праць, присвячених вивченню проблематики розвитку держави та форм державного правління (С. К. Бостан «Форма правління сучасної держави...», Г. Єллінек «Загальне вчення про державу», Н. Макіавеллі «Государ», Р. Челлен «Держава як форма життя»); спеціальної навчальної та довідкової літератури («Політологічний енциклопедичний словник» за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка, «Політологія: Підручник» (А. Мельвіль та інші), «Теорія держави і права: Підручник» (О. Піголкін, А. Головістикова, Ю. Дмитрієв, А. Саїдов), «Форми правління: Історія і сучасність: Навчальний посібник» (Л. Симонішвілі), «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю. Шемшученка); авторських досліджень окремих проблем сучасної політичної науки (стаття В. Сафонова «Співвідношення форм правління та режимів правління», матеріали автореферату С. Шуляка «Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі»).

«Форма державного правління» належить до базових понять, які характеризують політологічну сутність держави. Воно має глибокі історичні корені, оскільки було впроваджене в науковий обіг ще в часи античності, проте не втрачає свого значення і нині. Якщо оглянути генезу терміну «форма державного правління», то можна дійти висновку, що антична

теорія держави ґрунтувалася на ототожненні понять «форма правління» та «форма державного устрою», розглядаючи їх як незмінні остови, з якими пов'язані численні змінні та динамічні елементи держави. Як писав німецький юрист і державознавець Георг Єллінек, поняття «форма правління» та «форма державного устрою», спираючись на їх античне розуміння, висвітлюють «формальні моменти виражених у конституції вольових відносин, які незалежно від усіляких конкретних особливостей, у силу правової необхідності відображенні у житті держави. ...Питання про форми держави тотожне з питанням про правові відмінності конституцій» [9, с. 632]. Отже, історично першим було тлумачення терміну «форма державного правління» у суто правовому контексті, відповідно до нього «форма державного правління» — це юридичний принцип функціонування держави.

Однак поступово відбувався відхід від суто правового до політико-правового розуміння держави як особливого інституту, що позначилося і на трактуванні сутності поняття «форма державного правління». Започаткування політичного тлумачення держави пов'язане з діяльністю італійського мислителя епохи Відродження Нікколо Макіавеллі, який першим в історії політичної думки протиставив дві форми державного правління — монархію та республіку. Саме Н. Макіавеллі поняття «республіка» почав вживати лише для позначення немонархічних держав [10]. Отже, сучасне політологічне трактування терміну «форма державного правління» пов'язане з двома чинниками: розширенням розуміння держави від суто правового до політичного; поширенням у наукових дослідженнях двочленного поділу форм правління як основи вчення про форми держави.

Пізніше трактування поняття «форма державного правління» конкретизувалося. Це пов'язано передусім з розширенням розуміння держави не просто як політико-правового інституту, а і як особливої системи управління у суспільстві, яка ґрунтується на відносинах панування. «Держав на діяльність за своєю виключною природою є управлінням», — зазначає шведський правник К. Рьойтершольд [11, с. 241]. Таке тлумачення сутності та соціального призначення держави почало формуватися у ХІХ ст., а остаточного наукового визнання набуло у ХХ ст. Якщо опиратися на це тлумачення, то поняття «форма державного правління» можна визначити як організацію механізму реалізації завдань управління. За цих умов, за словами шведського політолога та правника Р. Челлена, провідним принципом державного управління стає політична доцільність, а не право. Вчений був переконаний, що «держава реалізує право тому, що вона усвідомлює його доцільність» [11, с. 240—241].

Отже, при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові (нормативно юридичні) або

політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Політичні, соціальні та економічні реалії спонукають дослідників розглядати питання про форму правління не тільки в теоретичному, а й у практично політичному вимірі. Необхідні вивчення й аналіз того, як організована та реалізується державна влада; визначення факторів, від яких залежать ефективність державного керівництва, дієвість управління, престиж і стабільність уряду, стан законності та правопорядку в країні. Тому, як переконана російська дослідниця Л. Симонішвілі, «проблема форми держави має суттєвий політичний аспект» [12, с. 5]. Вона пропонує визначати форму державного правління, з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу в державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно владні структури (органи держави); якими є засади їх відносин з населенням, а також яким є ступінь участі населення у формуванні державних структур [12, с. 5].

Л. Симонішвілі пропонує розглядати поняття «форма державного правління» у якомога ширшому його тлумаченні. Таке трактування форми державного правління передбачає надання пріоритету дослідженню не так теоретичних, як прикладних, практично політичних аспектів її проявів, адже саме це дає змогу визначити сутність системи органів державної влади загалом і проаналізувати особливості функціонування тієї чи тієї державно правової моделі зокрема. Отже, сучасне тлумачення поняття «форма державного правління» передбачає його розуміння як провідного елементу форми держави, який визначає і форму державно територіального устрою, і різновид політичного режиму.

Проте поняття «форма державного правління» є одним із найсуперечливіших елементів форми держави, оскільки існує надто багато різних підходів до визначення сутності цього терміну, дослідження його природи та соціального призначення. Так, на думку Л. Симонішвілі, форму правління слід вивчати, спираючись на аналіз минулого (передумов вибору тієї чи іншої форми правління у кожній конкретній державі), сьогодення (через врахування її особливостей у тій чи іншій державі на визначеному етапі її функціонування) та майбутнього (через прогнозування можливостей посилення або послаблення окремих державних інститутів) [12, с. 4]. Крім цього, всебічний науковий розгляд форми держави передбачає вивчення базових факторів, які обумовлюють вибір певної форми правління у певній державі. Л. Симонішвілі називає такі провідні фактори:

— розстановка соціально-політичних сил та результат боротьби між ними (дія цього фактору особливо яскраво виявляється у революційні періоди, коли одні форми правління — монархії — змінюються іншими — республіками);

— історичні особливості країни (поза історичним контекстом не можливо, наприклад, пояснити існування у сучасній Великій Британії монархії);

— особливості культури народу, яка акумулює історичний та політичний досвід, звичаї і навички життя в умовах конкретної держави; вплив неполітичних процесів [12, с. 4]. Також існує група дослідників, які при з'ясуванні сутності форми державного правління, її природи і специфіки прояву наголошують на особливому значенні суб'єктивного чинника при формуванні та реалізації конкретної форми правління у певній державі на визначеному етапі її розвитку. Такий підхід підтримують чимало вітчизняних політологів та юристів. Наприклад, один з найавторитетніших фахівців у царині політологічної теорії держави, український дослідник С. Рябов зазначив, що форма державного правління безпосередньо залежить від того, «хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують такий статус» [13, с. 696]. За цією логікою запропоновано розрізняти монократичні (абсолютна монархія, президентська республіка) та колегіально представницькі (конституційна монархія, парламентська республіка) форми державного правління. Тобто базовим критерієм для типологізації форм державного правління стає персональний (суб'єктивний) чинник — визначення того, хто і в який спосіб формує уряд та керує його роботою. Як пише вітчизняний політолог Р. Павленко, цей підхід заснований не на формальних, а на реальних повноваженнях суб'єктів здійснення державної влади; його перевагою є вдосконалення традиційного розуміння форм правління завдяки з'ясуванню особливостей структури та відносин органів державної влади [13, с. 696].

Український дослідник з питань теорії держави і права В. Шаповал наголошує, що форма державного правління «відображає інституційні особливості організації державного владування...» та «...особливості статусу глави держави» [14, с. 295]. На думку вченого, трансформація розуміння сутності форми державного правління та її конкретно політичного втілення у функціонуванні певної держави обумовлюється передусім еволюцією конституціоналізму як загального явища, що конкретизується за умов різних країн [14, с. 296]. Перевагами такого трактування сутності форми державного правління, на наш погляд, є відмова від суто формальних, нормативно-правових визначень цього інституту у держави та концентрація дослідницької уваги на з'ясуванні особливостей функціональних відносин ключових суб'єктів державної влади у певній державі, що дає змогу виокремити особливості проявів форми держав-

ного правління на інституційно-функціональному та особистісно-персональному рівнях здійснення державного управління.

Важливою характеристикою поняття «форма державного правління», яка теж може бути основою визначення його сутності та соціального призначення, є ознака соціального керування. Адже термін «правління» можна розглядати як певний динамічний процес — «вид соціального керівництва (керування), котрий цілеспрямовано впливає на певну сферу соціальних відносин» [15, с. 78]. Російський дослідник В. Чиркін при визначенні сутності форми державного правління вживає як синоніми терміни «правління» та «управління», оскільки обидва позначають певні види соціального керування [15, с. 79]. Соціальне керування, у свою чергу, є результатом діяльності різних органів влади, причому не автономних, а об'єднаних у систему. Тому С. Бостан пропонує таке визначення поняття «форма державного правління»: «державне правління» — це спосіб володарювання вищого рівня, за якого керівництво соціальними процесами в державі здійснюється верховними органами» [15, с. 79].

Отже, для представників окресленого напряму однією з провідних, визначальних ознак форми державного правління є системність, яка виявляється через: 1) мету діяльності та/або функціонування (мета — правити (керувати) державою); 2) взаємозв'язок елементів (елементи форми державного правління — це органи державної влади); 3) структурно функціональну єдність вищих органів держави (кожен з них має чітко визначений статус, найважливішими його структурними компонентами є компетенція державного органу, порядок його формування та відповідальність) [15, с. 80]. З огляду на це при дослідженні форми державного правління особливу увагу слід зосередити на з'ясуванні відносин вищих органів держави, які утворюють зміст функціонування державного правління. Так, за переконанням російських вчених О. Піголкіна, А. Головістикової, Ю. Дмитрієва, А. Саїдова, форма правління «характеризує порядок формування та організацію вищих органів державної влади». Цей складник держави визначають:

- структура та повноваження вищих органів державної влади країни;
- порядок їх утворення та відносин один з одним;
- ступінь участі населення у формуванні цих органів та впливу на рішення, які ними приймаються [16, с. 217].

Спираючись на наведене трактування форми державного правління та її визначальних складників, російські дослідники пропонують виокремити такий сучасний різновид державного правління, як співдружність. Вони пишуть: «Співдружність — це доволі рідкісне, ще більш аморфне, ніж конфедерація, але не менш організоване, об'єднання

держав, які характеризуються наявністю спільних ознак, певним ступенем однорідності» [16, с. 296]. В ідеалізованих підходах об'єднувачими для співдружності називають спільні ознаки: 1) в економіці (однакова форма власності, інтеграція господарських зв'язків, єдина грошова одиниця тощо); 2) у праві (схожість процесуальних норм кримінального, цивільного права, правового статусу громадянина); 3) у мові (зазвичай, це лінгвістична єдність, хоча можлива і єдність мови як наслідок колоніального панування, наприклад у країнах Британської співдружності націй); 4) у культурі (культурна спільність внаслідок єдиного походження або взаємозбагачення, привнесення чи асиміляції елементів інших культур). Однак, як зазначають російські науковці, співдружність все-таки не можна вважати повноцінним різновидом державного правління, бо співдружність — це не держава, а своєрідне об'єднання незалежних держав, котрі заради досягнення спільних цілей погоджуються обмежити власний суверенітет [16, с. 226—227].

Співдружність держав як різновид форми правління є сучасною формою об'єднання держав, яка почала розвиватися з середини ХХ ст. Прикладами співдружності держав можна вважати ООН, НАТО та інші об'єднання міждержавного та міжнаціонального характеру. Як правило, співдружність є перехідною формою, яка еволюціонує у бікконфедерації (наприклад, Європейське співтовариство) [16, с. 227—228].

Отже, сучасне тлумачення сутності форми державного правління передбачає врахування різноманітних факторів, чинників, тенденцій політико-правового характеру, результатом яких є найрізноманітніші поєднання національно-державних та адміністративно-територіальних форм і видів правління. Так, прикладом такого феномену можна вважати неопатримоніалізм, який є специфічним різновидом поєднання форми сучасної держави у країнах, котрі звільнилися від колоніальної залежності, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Неопатримоніальний режим є персональним правлінням, що спирається, з одного боку, на систему сучасних політичних інститутів, з іншого — на мережу персональних зв'язків традиційного типу (конфесійних, племінних, патронажних), які інтегруються до цієї системи та визначають способи і принципи її функціонування [17, с. 3].

Вітчизняний політолог С. Шуляк вказує на дві головні ознаки неопатримоніальних режимів: персоналізація влади і патронажно-клієнтальні відносини. За такої форми правління право на владу належить радше особі, аніж офіційній установі. Закономірно, що уся повнота влади концентрується в руках глави держави, який контролює діяльність усіх гілок влади. Він обіймає усі ключові посади в державно політичній

ієрархії та користується майже необмеженими повноваженнями, які закріплюються юридично [17, с. 7, 10]. Отже, неопатримоніалізм є сучасним різновидом форми правління гібридного типу, який поєднує формальні демократичні ознаки (наприклад, збереження республіканського правління де юре) з фактично необмеженими повноваженнями глави держави, подібними до тих, котрими користується очільник держави за умов абсолютної монархії. Як наслідок, неопатримоніальне правління призводить до того, що глава держави перетворюється на її ключовий системоутворювальний елемент.

Більшість сучасних форм державного правління гібридного типу поєднують ознаки форми правління та режиму правління (політичного режиму), відповідаючи на два основні питання: «Хто править?» та «Як править?» [18, с. 112]. Подібні форми державного правління гібридного типу можна розглядати як один із визначальних елементів утворення політичної системи кожної держави та пристосування її до умов, що постійно змінюються. Крім того, аналіз функціонування гібридних форм правління свідчить про те, що поняття «форма державного правління» варто розглядати як одну з центральних категорій політичної науки, що постає поєднуючим елементом для категорій «політична система», «політичний режим», «політичний процес», «політичний інститут». Як наголошують А. Мельвіль, Т. Алексеева, М. Ільїн та ін., «у різних національних політологічних традиціях форма (рідше — тип) правління позначена неоднаково (зокрема, у Франції в такому разі використовують термін «політичний режим»)» [19, с. 251—252].

Отже, сучасна політична наука пропонує багато підходів до визначення поняття «форма державного правління». На нашу думку, системне дослідження сутності форми державного правління передбачає поєднання трьох базових аспектів функціонування будь-якої держави: 1) політичного (розгляд певної структури та політичних відносин у межах здійснення повноважень тими чи іншими представниками органів державної влади), 2) юридично правового (аналіз юридично правового статусу та особливостей правового регулювання таких відносин), 3) соціологічного (розуміння того, що органи державної влади завжди функціонують у конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, що позначається на всіх політико-правових процедурах їх відносин). Дослідження сучасних форм державного правління мають здійснюватися у двох провідних напрямках: виокремлення та розгляд найтипівіших форм державного правління, які максимально цілісно розкривають сутність цього поняття; з'ясування особливостей проявів найцікавіших у політологічному ракурсі конкретних форм правління гібридного типу.

Основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління

Неоднозначність процесів демократизації (точніше, її «третьої хвилі»), які розгортаються в останні десятиріччя, ставлять перед науковцями нові дослідницькі завдання. Одним із найактуальніших є пошук оптимальної системи правління за умов всебічного врахування факторів інституціонального, нормативного та функціонального характеру. Потреби сьогодення також обумовлюють вимогу відійти від абсолютизації тих чи інших тверджень щодо найкращої форми правління та зважати на весь комплекс національної специфіки кожної конкретної держави при визначенні найефективнішої для неї системи правління.

Саме тому дуже важливим є вивчення переваг і недоліків провідних напрямів аналізу проблематики сутності форми правління, що побутують у сучасній політичній науці. Для досягнення окресленої мети необхідне розв'язання таких дослідницько-евристичних завдань: 1) виокремлення й аналіз чотирьох базових поглядів на питання про ефективність президентської, парламентської та напівпрезидентської (змішаної) систем правління; 2) огляд тих чинників і факторів, які суттєво впливають на вибір певної форми правління; 3) порівняння теоретико-академічних поглядів та прикладів практичного функціонування систем правління за умов парламентаризму, президенціалізму та напівпрезиденціалізму.

У процесі розгляду цих проблем використано напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, які є фахівцями з питань аналізу теорії і практики систем державного правління, зокрема у російського вченого О. Зазнаєва, авторитетних американських політологів Х. Лінца, М. Шугарта, Дж. Кері, Е. Хейвуда, а також вітчизняного конституціоналіста В. Шаповала.

На перший погляд, проблематика виокремлення форми правління може видаватися вичерпаною, адже, починаючи з античних часів (концепції циклічності політичного розвитку держав Платона, Аристотеля, Полібія), її невтомно досліджували авторитетні мислителі. Однак політичні системи більшості держав сучасного світу є надзвичайно динамічними, тому подальше вивчення особливостей функціонування тих чи інших форм правління залежно від багатьох умов набуває суттєвого значення не тільки на теоретико-академічному рівні, а й у практичній площині. Адже саме такі напрацювання дають змогу трансформації певних країн та їх наслідки для конкретних регіонів або світу загалом. Розгляд цієї проблематики також важливий у контексті оцінювання ефективності функціонування системи державної влади і державного упра-

вління кожної країни. Сутність такої проблеми, на нашу думку, ілюструє вислів британського дослідника Г. Ласкі: «Система правління дуже схожа на пару чобіт. Вона створюється для тих, чії ноги підходять за розміром до цього взуття. Але варто пам'ятати з приводу правління те, що є правильним також і щодо взуття: чоботи мають відповідати тій подорожі, яку передбачається здійснити» [20, с. 133]. Навіть побіжний погляд на специфіку функціонування форм правління у тих чи тих державах дає змогу дійти висновку: одні й ті самі ознаки певного узагальненого типу політичної системи можуть по різному виявлятися у різних ситуаціях, оцінюватися в одних випадках переважно позитивно, а в інших — негативно. З огляду на це типологізація форм правління, формулювання ознак їх «чистого» вияву важливі для окреслення загальних параметрів конкретних політичних систем або «політичної системи» як наукової категорії. Обов'язковим також стає всебічне дослідження неінституціональних характеристик: політичних традицій, історичних умов, наявності або відсутності демократичного досвіду, рівня стабільності та прогнозованості розвитку певної держави і багатьох інших додаткових змінних. Адже в іншому випадку науковець не зможе вийти за межі суто формальних критеріїв, згідно з якими, наприклад, можна поставити знак рівності між президентськими республіками у США та у країнах Азії, Африки або в деяких державах Латинської Америки (наприклад, у Венесуелі або Болівії).

У сучасній політичній теорії умовно виокремлюють «чотири табори» дослідження форм правління. Перший «табір» (Х. Лінц і його послідовники) сформували прихильники парламентської системи і противники президентської форми правління. До другого «табору» належать захисники президентської системи. Третій «табір» згуртовує прибічників змішаних форм правління, у т. ч. напівпрезидентських. До четвертої групи дослідників належать вчені, переконані у тому, що не слід абсолютизувати переваги та недоліки різних форм правління, бо «одна й та сама форма правління може отримувати абсолютно різне наповнення, функціонуючи у різних соціальних умовах і артикулюючи різні сторони політичного спектру» [20, с. 134; 21, с. 210]. Доцільно здійснити аналіз кожного зі згаданих підходів до проблематики виокремлення форми правління.

Прихильники парламентаризму наголошують на такій його особливості як інститут прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр за умов парламентської форми правління, з одного боку, має необхідні владні повноваження, а з іншого — несе повну відповідальність за свою діяльність [22]. Це важливо для розвитку демократії в інституціональному та нормативному вимірах, тому що прем'єр-міністр, на відміну від глави держави

(президента або монарха), є повноцінним політично відповідальним суб'єктом владних відносин, що вимагає від нього вміння налагоджувати ефективний діалог як зі своїми політичними партнерами і конкурентами, так і з різними соціально активними силами суспільства. Як посередники у налагодженні такого діалогу переважно діють політичні партії, що також сприяє розширенню меж демократії. Серед переваг парламентарної форми правління професор політичних і соціальних наук Йєльського університету Х. Лінц називає підвищення можливостей «...створення ефективної системи прийняття відповідальних рішень, формування стабільних урядів, сприяння конструктивному суперництву між партіями, не викликаючи при цьому розколів суспільства» [22]. Він наводить такі аргументи на користь парламентської системи: 1) вона частіше приводить до встановлення стабільної демократії, особливо у тих країнах, де глибокими є політичні розбіжності та функціонує багато політичних партій; 2) така система є дієвим гарантом збереження демократії [23, с. 52]. Однак, щоб уникнути незбалансованої оцінки парламентаризму як форми правління, Х. Лінц підкреслює: «У кінцевому підсумку усі, навіть найкращі, режими мусять спиратися на підтримку суспільства загалом: його основних сил, груп та установ. Тому вони повинні ґрунтуватися на суспільному консенсусі, визнанні законною лише тієї влади, яка отримана законним і демократичним шляхом. Вони також залежать від здатності їх лідерів управляти, вселяти довіру, не переступаючи межі своїх повноважень» [22]. Отже, одним з найвразливіших місць парламентарного правління можна назвати досить високий ступінь залежності від особистісних якостей політичного лідера, який обіймає посаду прем'єр-міністра. Окрім того, якщо в країні функціонує мультипартійна або атомізована партійна система, це може спровокувати невтихаючі політичні конфлікти як на парламентському, так і на позапарламентському рівнях.

Аналізуючи сучасний стан розвитку парламентської форми правління, слід наголосити на важливій ролі парламентів у формуванні політичної свідомості та політичної культури кожного конкретного суспільства, тому що ці представницькі органи і нині виконують важливу роль у царині ідеології, ідеологічного впливу на громадян. Саме парламенти є ареною активної пропаганди для провідних політичних сил й акторів на загальнонаціональному рівні, найвиразнішим прикладом демократичної боротьби за владу. Парламентаризм як політичний інститут і як форма державного правління, змушений постійно змінюватися, пристосовуючись під динамічні перетворення у соціальній, економічній, політичній сферах. У цьому багато хто з дослідників вбачає водночас і силу, і слабкість парламентської форми правління. Неупереджений розгляд

парламентаризму засвідчує, що принципи наукової об'єктивності вимагають від вченого уникати абсолютизації тих чи тих тверджень. Так, за словами В. Шаповала, «... явище парламентаризму ще не вичерпало себе, хоча надто оптимістичним було б говорити про якийсь «Ренесанс» парламентаризму. Реальні процеси суспільно-політичного і державно-правового розвитку зарубіжних країн свідчать, що відбувається пристосування представницьких органів до потреб сьогодення. Все це і зумовлює оцінки змісту парламентаризму» [24, с. 131].

Отже, проаналізувавши аргументи на користь парламентської форми правління, сформульовані Х. Лінцем та його послідовниками, можемо дійти таких висновків: 1) «плюси» та «мінуси» парламентського правління відносні, адже подібна система у «чистому» вигляді може суттєво відрізнитися від її специфічного вияву у тій чи іншій країні (для прикладу варто порівняти парламентську республіку в Німеччині та Молдові); 2) ефективність і результативність політичного курсу за умов функціонування парламентської системи можуть залежати навіть від умов опосередкованого характеру (політичної історії, національного менталітету, геополітичних факторів тощо); 3) успішність функціонування парламентаризму обумовлюється фактичним, а не формальним впливом парламенту як найвищого колегіального органу державної влади, що виконує представницько-законотворчі функції. Тільки тоді, коли парламент стає соціально і політично авторитетним місцем узгодження суспільних інтересів, подолання конфліктів, примирення суперечностей, він здатен забезпечити одночасно стабільність і дієвість, спадкоємність і розвиток для власної політичної системи.

Захисники президентської форми правління (М. С. Шугарт, Дж. Керрі, С. Мейнуоринг) потенційні переваги президентської демократії порівняно з парламентською викладають у семи тезах: 1) президенціалізм забезпечує підзвітність електорату, налагоджуючи прямий зв'язок між зробленим електоратом вибором та його очікуваннями щодо діяльності обраних керівників. Сутність електоральної підзвітності полягає у тому, що виборці можуть застосувати санкції проти президента та його уряду на наступних виборах; 2) перевагою прямих виборів президента є ідентифікованість — здатність виборців передбачувати вірогідний склад потенційних урядів ще до підрахунку результатів виборів. На переконання М. Шугарта та Дж. Керрі, це означає наявність можливостей в електорату здійснити свій політичний вибір на перспективу; 3) президентська система (передусім американська) обумовлюється наявністю комплексу «стримувань і противаг». Система взаємних стримувань посилює взаємний контроль парламенту над виконавчою (президент-

ською) владою і навпаки; 4) за відсутності у президента більшості у парламенті його своєрідним політичним «притулком» стає арбітраж — здійснення главою держави ролі арбітра, коли його підтримує парламентська меншість, є ефективнішим, ніж у парламентській системі; 5) у президентській системі правління парламентарі можуть не турбуватися про становище уряду, а отже, повноцінно займатися законотворчою діяльністю; краще закріплюється незалежність парламенту в законодавчих питаннях; 6) президенціалізм передбачає фіксовані терміни повноважень вищих органів виконавчої влади на протигагу парламентаризму, як наслідок — політичний курс держави стає більш стабільним і прогнозованим; 7) президентська форма правління може запобігати проведенню політичної гри за принципом «переможець отримує все», оскільки діє вже згадувана система «стримувань і протигаг» [25, с. 38—49].

Президенціалізм як специфічна форма правління ґрунтується на принципі особливого інституціонального значення глави держави, який є особою, котра посідає де юре і де факто найвище місце в структурі державних інститутів та водночас здійснює функцію представництва самої держави загалом. Як наслідок, глава держави як носій найвищих політико-представницьких функцій за умов президентського правління постає одним із найважливіших, ключових елементів державного механізму. За президенціалізму інститут глави держави стає справді іманентним феномену державності, перетворюючись на нагальну соціальну потребу суспільства. У будь-якій президентській системі правління глава держави виконує роль, за визначенням російського дослідника М. Краснова, «національного батьківства», головне покликання якого — перетворити президента на головного охоронця конституційного ладу [26, с. 34—35].

На нашу думку, рецепція ідеї «батьківства» в особі глави держави у контексті вивчення президентської форми правління особливо актуальна з огляду на необхідність дослідження функцій політичного і соціального арбітражу. Адже в умовах президенціалізму глава держави найкраще виконує ці функції. Причому, чим більш політично нейтральною фігурою фактично є президент у такій системі правління, тим ефективніше він може здійснювати політичний і соціальний арбітраж, бути справжнім гарантом державності загалом та конституційності зокрема. Вітчизняний політолог, фахівець у царині державознавства С. Рябов стверджував, що глава держава повинен не просто очолювати, репрезентувати державу, він має перебувати «немовби понад безпосередньою політикою з її упередженою політичною боротьбою, змаганнями окремих верств між собою, гондлями, парламентськими суперечками, виборчими перегонами». Тобто, на переконання українського науковця, глава

держава має бути політично нейтральною фігурою [13, с. 105]. Однак досягнути політичної нейтральності глави держави у президентських системах правління важче, аніж у парламентських та змішаних. Забезпечення максимальної політичної нейтральності глави держави за умов функціонування змішаних форм правління — один з найпоширеніших аргументів у середовищі прихильників цього типу держави. Одним із хрестоматійних прикладів ефективності змішаної системи правління є державний лад сучасної Франції (П'ята Республіка). Так, у положенні статті 5 Конституції Франції 1958 р. вказано, що «президент Республіки стежить за виконанням конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також спадкоємність держави. Президент також проголошується гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і виконання договорів та угод». Як вказує В. Шаповал, французький досвід конституційного оформлення статусу та соціального призначення президента як глави держави ще з 70-х років XIX століття заклав підвалини для формування й реалізації концепції президентського арбітражу. Науковець наголошує, що роль «президента арбітра уподібнювалася функціям спортивного судді: він не повинен був втручатися у роботу державного механізму і його окремих ланок, а мав діяти у виняткових випадках, коли виникала кризова ситуація. З цією метою президенту надавалися повноваження вирішувати конфлікти, що виникали між різними органами держави. ...Але з часом такий підхід змінився, і стала домінувати концепція арбітражу, за якою припускається активне втручання президента у державно політичне життя» [27, с. 12—13].

Розглядаючи переваги змішаної системи правління загалом, потрібно пам'ятати, що така форма урядування зберігає більшість ознак президентіалізму (скажімо, всенародний характер виборів глави держави, великий обсяг його повноважень). Російський науковець О. Зазнаєв зазначає, що більшість зарубіжних дослідників переконані: багато проблем президентської системи правління «знімаються» за умов напівпрезидентіалізму. Як переваги напівпрезидентіалізму вчений, спираючись на наукові напрацювання своїх іноземних колег, вказує: 1) менш категоричне протистояння президента і парламенту, ніж за президентського правління. Протистояння пом'якшується, оскільки президент змушений зважати на розклад сил у найвищому законодавчому органі держави. Отже, притаманна змішаній системі правління «ситуація співіснування» передбачає пошуки (нехай і вимушені) політичних компромісів між ключовими інститутами державної влади; 2) уряд не є представником лише інтересів глави держави; оскільки в умовах напівпрезидентіалізму

для свого затвердження і подальшого функціонування потребує згоди (довіри) парламенту; 3) згладження проблеми подвійної демократичної легітимності, бо ця система правління здатна запобігти призупиненню законодавчого процесу в умовах протистояння між президентом і парламентом. Тому типовим для змішаного правління є такий розклад політичних сил, коли при главі держави діє опозиційний прем'єр-міністр, який має довіру більшості парламенту; 4) успішність реалізації функцій соціального і політичного арбітражу [20, с. 141—142].

Напівпрезидентські або змішані республіки (Україна, Франція, Португалія, Шрі-Ланка та ін.) поєднують у своїй системі державного урядування ознаки як класичних президентських, так і парламентських форм правління, утворюючи нову якість глави держави — напівпрезидентціалізм. Російська дослідниця Л. Симонішвілі називає такі принципи функціонування напівпрезидентціалізму: обрання глави держави на загальних прямих виборах; право президента призначати уряд, який спирається на парламентську більшість; підзвітність (як правило) прем'єр-міністра перед президентом; право президента на розпуск парламенту тощо [12, с. 258].

Отже, змішана система правління більш гнучка, адже, зберігаючи деякі з переваг президентціалізму, вона демонструє здатність мінімізувати властиві йому недоліки. Проте подвійний характер виконавчої влади за умов напівпрезидентціалізму породжує певні проблеми інституціонального, нормативного, функціонального рівнів. Наприклад, у ситуації, коли протистояння між президентом і прем'єр-міністром досягає апогею, ефективність державного управління може бути мінімальною. Подібні ситуації спостерігалися у новітній історії сучасної України.

На основі аналізу перших трьох підходів до визначення сутності наукового розгляду проблематики форм правління можна дійти висновку, що одним із провідних критеріїв типологізації, які застосовують вчені — представники кожного з цих «таборів», є інститут глави держави. При конкретизації сутності вказаного критерію, передусім, йдеться про порядок обрання, обсяг і терміни повноважень, специфіку виконання представницьких функцій, а також особливості взаємодії таких ключових політичних інститутів республіканської державності, як президент і парламент. Отже, інститут глави держави, з огляду на досліджувану проблематику, є своєрідним «персоніфікатором» форми держави загалом та форми правління зокрема. «Глава держави є політичною постаттю, яка персоніфікує авторитет своєї держави. Постаючи головним представником держави, він є носієм найвищого політичного статусу в країні», — пише американський науковець, професор Е. Хейвуд [28, с. 41].

Досліджуючи четвертий підхід до вивчення проблематики форм правління, зокрема визначення «сильних» і «слабких» сторін кожної з розглянутих систем урядування, можна наголосити на його головній перевазі — намаганні вчених уникнути упередженості, яка призводить до абсолютизації котроїсь форми правління. Як зазначалося вище, тепер функціонування тієї чи тієї системи правління залежить від великої кількості умов і чинників. О. Зазнаєв пропонує аналізувати «плюси» і «мінуси» кожної конкретної форми правління, спираючись на такі критерії: демократія та її майбутнє (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація), ефективність урядування (особливості політичного курсу та специфіка його реалізації на практиці), результативність різних напрямків публічної політики тощо [20, с. 134]. Виходячи з представлених критеріїв, більшість дослідників намагається розробити оригінальні моделі оптимальної форми правління.

Безперечно, аналізована нами проблематика не обмежується тими напрямками досліджень, огляд яких представлений у запропонованій роботі. Більшість вітчизняних та зарубіжних науковців погоджується з тим, що не можна ігнорувати різноманітні фактори як суто політичного, так і соціального, економічного, культурно-духовного характеру, котрі істотно впливають на форму правління. Головне, на нашу думку, — намагатися уникати односпрямованості дослідницького погляду (скажімо, коли враховують тільки чинники інституціонального характеру). До того ж, з'ясування сутності проблематики форм правління зумовлює і вивчення впливу систем правління та функціонування певних сфер суспільного життя.

Вивчення сутності й векторів трансформації форми державного правління є предметом наукового дослідження фахівців не тільки в галузі політології, а й правознавства, соціології, соціальної філософії. Це пояснюється тим, що означена проблематика є однією з найбільш актуальних для емпіричних, прикладних досліджень і перспективною та евристично цікавою в її теоретико-концептуальному аспекті. Саме в останні десятиліття з інтенсифікацією політичного життя дедалі частіше активізуються дискусії про оптимальну форму правління в умовах тієї чи тієї національно-державної специфіки, про необхідність перегляду й розширення традиційної типології форм правління, про специфіку переосмислення поняття «форма державного правління» у контексті сучасних політичних трансформацій, що висуває перед науковцями додаткові вимоги до формування методологічної бази подібних досліджень. Невід'ємною частиною такої методологічної бази є формування поняттєво-категоріального апарату досліджень проблематики форми державного правління, який обов'язково має бути переглянутий, уточнений і доповнений з урахуванням

теоретичних і прикладних аспектів перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі. Для розгляду проблем трансформаційних процесів доцільно використовувати як допоміжні (але при цьому не менш важливі й цінні) поряд із центральною категорією «форма правління» такі поняття, як: «державний інститут», «державне управління», «мережа людей», «самоорганізація», «синергізм» («синергетика»), «біфуркація». На користь цієї позиції свідчить кілька аргументів. По-перше, державність як одне з базових явищ політико правового порядку функціонування будь-якого суспільства найповніше визначають за допомогою двох основних понять — «форма правління» і «державний інститут». І якщо під формою правління розуміють особливості системи організації і ротації вищих органів державної влади в країні, то трактування державного інституту може спиратися на різні традиції. Наприклад, на початку ХХ ст. домінуючим був погляд на державний інститут як відокремлену організаційно функціональну структуру державності. Тим самим було покладено початок школі інституціоналізму. Трохи пізніше, із середини ХХ ст. дедалі більше вчених сходяться на думці, що державний інститут — це не тільки формально юридична організація державності, а й фактичне політико правове явище [29, с. 24]. Другий підхід до розуміння державного інституту нині найбільш затребуваний у політичній науці, саме з його постулатами пов'язані дослідження гібридних форм правління, векторів трансформацій форм правління під впливом системних суспільних перетворень і/або модернізаційних процесів.

Отже, використання поняття «державний інститут» при розгляді проблематики трансформацій форми державного правління дає змогу конкретизувати те чи те (формально юридичне або прикладне, політичне) трактування форми державного правління і водночас сприяє більш комплексному аналізу системи організації державної влади з переліком усіх її елементів, враховуючи всі можливі варіанти зв'язків державності й різноманітних проявів громадського життя. При цьому обидва поняття — і «форма правління», і «державний інститут» — указують на певні функціональні характеристики державності, а значить — не тільки на її форму, а й на сутність, ефективність, дієздатність, дієвість. Зокрема, у прикладному аналізі конкретних проявів форми правління розглядають саме ключові державні інститути — інститут глави держави (інститут монархізму, інститут президентства або інститут колегіального правління), а також інститути законодавчої, виконавчої, судової гілок влади. І в цьому сенсі поняття «державний інститут» можна розуміти як невід'ємний складник більш широкої категорії — «форма правління».

По-друге, аналіз категорії «державне управління» передбачає вивчення діяльності органів державної влади (державних інститутів) і посадових осіб (як персоніфікації інститутів держави) для реалізації певного політичного (державного) курсу, яке, у свою чергу, зумовлює необхідність розгляду і формально юридичної, і політичної моделі форми правління, представленої в кожній конкретній країні. Інакше кажучи, осмислення поняття «форма державного правління», особливо в контексті його прикладного дослідження, буде неповним і однобічним без детального політологічного висвітлення проблематики державного управління. З огляду на це слід проаналізувати зміни у трактуванні форми державного правління під впливом сучасних політичних трансформацій; визначити основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління і сформулювати теоретичну базу та практичні потреби висвітлення процесу модифікації форми правління в суспільствах перехідного типу тепер. Відповідно, перспективними напрямками вивчення проблематики державного управління в контексті з'ясування еволюції форм правління є дослідження механізмів забезпечення ефективного функціонування системи державного управління в умовах розвитку оптимальної форми правління для кожної конкретної країни.

Серед таких механізмів, на нашу думку, особливу увагу варто звернути на процедури вироблення й прийняття ефективних і результативних рішень як серцевину процесу державного керівництва в будь-якій моделі правління. Як наголошують українські вчені Н. Нижник, С. Дубенко й ін., оптимальний алгоритм вироблення і прийняття ефективних політичних (державних) рішень обов'язково має враховувати такі об'єктивні закони управління:

- залежність організаційних форм і методів управління від структури державного устрою та умов управління;
- збереження пропорційності та оптимального співвідношення всіх елементів системи державного управління;
- єдність організаційно методологічних основ на всіх рівнях державного управління;
- єдність й підпорядкованість критеріїв ефективності, які застосовуються в процесах управління;
- відповідність потрібного часу та часу, наявного в розпорядженні при вирішенні завдань управління;
- залежність ефективності вирішення завдань управління від обсягу та об'єктивності використаної інформації [30, с. 164].

На наш погляд, названі закони управління слід обов'язково враховувати в процесі трансформації тієї чи тієї форми державного правління в

умовах розгортання модернізаційних процесів, тому що від вибору форми правління багато в чому залежить вектор політичного розвитку країни, ефективність здійснення системного реформування суспільства та програм державного будівництва. Крім того, при виборі або зміні форми державного правління необхідно пам'ятати про те, що політичний розвиток значної кількості держав в останні десятиліття відзначається поліваріантним, гібридним характером форм правління типів політичних режимів. Найчастіше в оцінюванні певної форми державного правління вирішальну роль відіграє не її чітко визначена модифікація, а, наприклад, рівень компетентності вищого керівництва країни, специфіка ротації ключових державних інститутів і посадових осіб.

Визначення критеріїв оцінювання й шляхів підвищення політичної компетентності ключових (насамперед центральних) державних інститутів і вищих посадових осіб є однією з найгостріших проблем сучасної політики й політології. Саме політична компетентність державної влади — той фактор, який може сприяти або заважати подоланню нестабільності суспільно-політичного розвитку, мінімізувати або посилювати кризові явища у країні, особливо якщо вона є типовим суспільством перехідного типу з політичною системою, що остаточно не сформувалася загалом і не має чітко встановленої форми правління зокрема. Отже, політична компетентність ключових державних інститутів і посадових осіб є тим критерієм ефективності й успішності, який указує на відповідність вибраної (або зміненої) форми правління потребам і запитам суспільства, а значить, саме вона детермінує рівень легітимності національної політичної системи. Не дивно, що «абсолютна політична компетентність, — за словами української дослідниці Т. Каменчук, — включає володіння владними структурами знаннями всього спектру сучасних політичних технологій: гуманітарних, інформаційних, виборчих, а також методами «створення подій» [31, с. 3].

По-третє, поняття «мережа людей» нерозривно пов'язане з феноменом «п'ятого менеджменту», відповідно до якого трансформації останнього десятиліття (соціальні, політичні, економічні, культурно духовні й інші) багато в чому ґрунтуються на функціонуванні мережі — сукупності людей, сформованої за принципами відкритості та спонтанності. Тому й система державного управління нині найчастіше характеризується поняттям «політична мережа», спираючись на відносини не так субординації й вертикальних зв'язків, як багатоначальності й горизонтальних зв'язків. За словами американського дослідника Р. Роудса, у наші дні держава вже втратила можливість управляти і вже не є суб'єктом управління, натомість є мережею різноманітних організацій [32, с. 44]. І хоча зазначена точка зору досить дискусійна, її не можна не

враховувати, аналізуючи майбутні перспективи можливих змін розвитку державних інститутів і форм правління.

Названі «мережеві» характеристики політичного управління в останні роки істотно впливають і на процеси трансформації форми правління, причому це стосується країн з різною політичною історією, різним рівнем демократичних традицій, економічного й соціокультурного розвитку. Так, зміни форми правління (де юре й/або де факто) у деяких державах арабського регіону (Єгипті, Тунісі, Лівії та ін.) прямо пов'язані з поширенням мережевих комунікацій у цих традиціоналістських, ісламських суспільствах. Водночас, нехай і менш явні, але не менш важливі для політичного розвитку зміни, у т. ч. й у формі правління, спостерігаються в останнє десятиліття в розвинутих державах — суспільствах зрілої демократії. Головний вектор таких змін — формування держави з особливою формою правління й особливим політичним режимом — з «електронною демократією», «електронним (віртуальним) урядом», тобто держави, у якій технічні засоби комунікації створюють принципово нові умови для функціонування державних інститутів, налагодження взаємозв'язків між громадянським суспільством і системою державного управління. Німецький учений Г. Шельски сформулював ідею «технічної держави», висунувши на передній план не етичні й соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади. Згодом представники теорії інформаційного суспільства Д. Мічн і Р. Джонсон запропонували розглядати як вирішальну роль комп'ютерної техніки в галузі політичних комунікацій [33, с. 395—396]. Одним із піонерів у запровадженні таких змін є Естонія, де всі ключові політичні процеси (такі, як голосування на виборах) відбуваються з обов'язковим залученням новітніх інформаційних технологій і можливостей Інтернету.

По-четверте, дослідження всіх ключових політичних трансформацій (у т. ч. «мережевих»), що відбуваються в останні десятиліття у світі, тісно пов'язані з синергетичною методологією, базовими поняттями якої є «синергізм», «самоорганізація» і «біфуркація». Саме ідея самоорганізації лежить в основі синергетичного методологічного підходу. Згідно з ним, процеси трансформації державних інститутів визначаються принципами самоорганізації й саморегуляції. Водночас на них істотно впливають деструктивні процеси, пов'язані з поняттям «біфуркація». За Й. Пригожиним, біфуркація є тим індикатором, який указує на нестабільність суспільства і його політичної системи [32, с. 46]. Слід враховувати, що прогнозувати подальший розвиток такого суспільства вкрай важко, оскільки його вектори можуть бути надзвичайно варіативними, що стосується й трансформації форми правління. Крім того, при вивченні

проблематики трансформації державного правління в контексті сучасних політичних змін слід урахувувати й наслідки розгортання глобалізаційних процесів в останні десятиліття. Це можна пояснити кількома особливостями. По-перше, глобалізація перевіряє на міцність державні інститути кожної країни, будучи своєрідним «випробувачем» адаптаційних можливостей конкретної модифікації певної форми державного правління до викликів часу. По-друге, глобалізація як провідна мега тенденція сучасності показує, наскільки кожна конкретна держава з її особливою моделлю форми правління взмозі сформувати й сприяти розвитку якісно нових політичних, соціальних, економічних інститутів. Також слід мати на увазі, що під впливом процесів глобалізації значно зросла потреба в керованості різноманітних інститутів держави й суспільства, і це, безсумнівно, ускладнює і теоретичний, і прикладний контекст дослідження феномену трансформації в сучасному світі. Як відзначають російські науковці, глобалізація «має свою, іманентну логіку, що прямо впливає на поведінку й запас міцності національних політичних систем, особливо в перехідних суспільствах» [34, с. 13].

Найчастіше глобалізація при реформуванні національної моделі форми правління тягне за собою розвиток особливого роду інституціонального вакууму, коли необхідні суспільству й зумовлені вимогами зовнішнього характеру інституціональні перетворення не встигають за темпами тих змін, які відбуваються в різних сферах суспільного життя країн сучасного світу. Тому ті інституціональні зміни, які покликані підвищити керованість політичних систем, не в змозі виконати покладені на них функції, що може, навпаки, поглибити кризу політичної системи, спричинити деградацію існуючої форми державного правління. Подібна ситуація виникає в тому випадку, коли в суспільстві відсутні традиції послідовної політичної еволюції.

Отже, незважаючи на велику кількість суперечностей сучасного політичного життя й породжені ними труднощі вивчення проблематики форми правління в контексті розгортання системних трансформацій, безперечним є висновок про те, що традиційна методологічна база подібних досліджень уже не може повноцінно впоратися з поставленими евристичними завданнями й потребує перегляду, оновлення, у т.ч. в напрямі переосмислення понятійно-категоріального апарату таких наукових досліджень.

Динамізм розвитку сучасного світу загалом та його політичної, соціальної, економічної, духовно культурної царин зростає з кожним десятиліттям. Зміни, які відбуваються, можна досліджувати в багатьох напрямках. Зокрема, трансформації форми правління в сучасному світі доцільно розглянути на прикладі країн перехідного типу. Адже форма

правління може слугувати своєрідним «лакмусовим папірцем», який вказує на тенденції і закономірності, які простежуються у соціально-політичному розвитку того чи того суспільства, кожної конкретної держави, а також у певному регіоні або світі загалом. До того ж, свої особливості має саме політологічний аналіз форми правління, який, на наше переконання, дає змогу скласти максимально системну картину процесів модернізації та трансформації сучасності.

Категорія «форма правління» є предметом розгляду не тільки політичної науки. Її досліджують правники у межах загальної теорії держави і права та конституційного права, соціологи у межах соціології політики та соціології права, фахівці з проблематики державного управління і навіть історики, коли вивчають державний розвиток тієї чи тієї країни у певний проміжок часу. Загальнонаукове тлумачення поняття «форма правління» спирається на його розуміння як «способу організації верховної влади в державі, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні» [35, с. 692]. З представленого комплексного визначення сутності форми правління українська дослідниця С. Москаленко виокремлює три напрями трактування:

— юридичне розуміння: «характер форми державного правління співвіднесений з конституційно правовим статусом кожного з відповідних органів»;

— соціологічне вивчення (крізь призму досліджень соціології права та соціології політики): «форма державного правління зумовлена як взаємовідносинами органів законодавчої і виконавчої влади, так і юридичною та фактичною роллю, яку відіграє в державному механізмі глава держави»;

— політологічний аналіз: «форма державного правління дає уявлення про один з найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі» [35, с. 692].

Отже, визначення поняття «форма правління» («форма державного правління») як у суто політологічному, так і в юридичному та соціологічному його тлумаченні акцентує дослідницьку увагу не лише на необхідності вивчення суто формальних характеристик форми держави, а й на важливості розгляду реально існуючих моделей функціонування і взаємовідносин вищих органів державної влади, які утворюють безліч комбінацій і модифікацій форм правління та відображають специфічні ознаки державницького розвитку кожної конкретної країни. З'ясування

цих специфічних ознак має особливе значення для дослідження процесів трансформації країн перехідного типу, в яких надзвичайно наочно виявляються відмінності між формальними і реальними параметрами тієї чи тієї форми правління.

Одним із базових методів зіставлення формальних і реальних ознак форми правління у кожній конкретній країні може бути аналіз синтезу форми правління та режиму правління в динаміці розвитку національної політичної історії. Російський науковець В. Сафонов пропонує відображати таке зіставлення у формі «графіка політичної історії» [18, с. 117]. Факторами, які найбільше впливають на основні змінні цього графіка, є: ефективність правління (ефективність політичного курсу і його реалізація на практиці); результативність здійснення різних напрямів публічної політики у державі; стан демократії та її доля (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація); особливості історичного і культурного розвитку суспільства; вплив у країні державних процесів, у т. ч. воєнних [20, с. 3; 35, с. 693]. Дослідження якісних особливостей історико-політичної еволюції тієї чи тієї держави, її джерел соціального, політичного, економічного та духовно культурного характеру має на меті вирішення цілком утилітарних, практичних за своїм змістом науково евристичних завдань.

Подібний аналіз має бути обопільно спрямованим: потрібно розглядати не тільки вплив специфічних моделей політичного режиму на вибір форми правління у кожній конкретній країні, а й залежність режиму здійснення влади у державі від форми правління. Український дослідник А. Кудряченко зауважує: «Слушним є твердження, що провідні владні інститути будь-якої держави впливають на формування того чи іншого режиму у суспільстві. Залежно від системи державного правління, форми державного устрою та політичних і особистісних якостей лідерів може еволюціонувати у бік демократичного чи авторитарного, а то й тоталітарного» [36, с. 52—53]. Найбільш показовим підтвердженням такої залежності є аналіз вибору різних моделей президенціалізму (у формі суперпрезидентської, президентсько-парламентської, парламентсько-президентської та парламентської республік) на пострадянському просторі та їх зіставлення з тими чи тими типами політичних режимів, притаманних їм, спектр яких також є надзвичайно широким — від форм новітнього тоталітаризму, авторитарного султанізму (у країнах Центральної Азії) до наймодерніших моделей «електронної демократії» та «електронного врядування» (Естонія). Уже аксіомою стала теза про те, що останні десятиріччя — це період надзвичайних суспільних трансформацій у більшості регіонів світу, що спричинили кардинальні зміни у соціополітичних конфігураціях світового розвитку. А. Кудряченко називає низку таких змін. По-перше, зник традиційний по-

діл, що склався ще у перших десятиліттях ХХ ст., на капіталістичні та соціалістичні держави (хоча, на нашу думку, цей поділ почасти був досить умовним і дещо штучним. — П. М.). По-друге, Європейський Союз став однією з найважливіших доміант загально континентального масштабу (хоча в останні місяці простежується тенденція до необхідності значної трансформації цього міждержавного утворення. — П. М.). По-третє, у багатьох країнах Європи (і не лише) набувають популярності, соціального і політичного значення партії новітнього типу (екологічні, регіональні, радикально націоналістичні) та масові непартійні рухи, однією з найпривабливіших ознак яких для громадян стає їх дебіюрократизованість [36, с. 56]. Окреслені зміни не можуть не впливати і на трансформацію форм правління, причому не тільки у європейських державах, а й у країнах інших регіонів сучасного світу.

Необхідність збагачення науково евристичного інструментарію вивчення соціополітичного поступу сьогодення беззаперечна. Для сучасних комплексних і порівняльних досліджень проблематики функціонування форми державного правління властиве використання таких концепцій і дискурсів, як постмодерн, постсистемна теорія, демократія участі, глобалізм тощо. На окрему увагу заслуговує концепція «нового інституціоналізму» Д. Марча та Д. Олсена, автори якої наголошують на важливості не лише традиційних політичних інститутів, а й неформальних символічних аспектів у політичній діяльності [37, с. 123]. Отже, можна вести мову про феномен символізації світу політики: усе, що з нею пов'язане, набуває якісно нового змісту, геть іншого символізму. За цих умов і такий важливий складник політичного життя країни, як функціонування держави загалом та моделі державного правління зокрема зазнають певних змін. Українські і зарубіжні науковці погоджуються з тим, що нині поняття «форма правління» дуже часто є суто формальним, таким, що закріплює конституційно визначені базові параметри політичної системи тієї чи тієї країни. Тому, наприклад, європейські монархії де юре вже давно перетворилися на найдемократичніші «республіки» де факто, а частина держав з формально закріпленою на конституційному рівні республіканською моделлю правління в різних регіонах (у т. ч. і серед країн колишнього СРСР) постають як справжні монархії абсолютистського типу, де глава держави зосереджує в своїх руках усю повноту влади, а демократичні інституції є лише «красивим фасадом» для зовнішнього світу.

Зазначений парадокс висуває і перед науковцями теоретиками, і перед політиками та громадськими діячами вимоги віднайти та формалізувати якісно нові критерії визначення сучасних моделей державного правління у межах універсальної теорії форми правління. Одним із

таких критеріїв може стати показник «політичної компетентності». Якщо виходити із класичного трактування демократії як правління народу, то варто вести мову про те, що справжня демократія має ґрунтуватися на принципах самокерованості політичної системи. Відповідно, на всіх рівнях системи державної влади та державного управління має бути забезпечений високий рівень професіоналізму фахових управлінців. Однак їх обрання можливе тільки за умови високого рівня політичної компетентності виборців, бо інакше електоральний процес перетворюється на профанацію, а республіканізм як форма державного правління стає суто формальним. Так, за словами політичного мислителя сучасності Р. Даля, «для того, аби демократія виявилася життєздатною, необхідний певний рівень компетентності громадян. У новоутворених демократичних або у державах, які демократизуються, де люди тільки починають осягати мистецтво самоуправління, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості» [38]. Вимоги політичної (громадянської) компетентності особливо гостро постають саме у країнах, які перебувають на різних стадіях демократичного транзиту.

Російський науковець А. Мельвіль зазначає, що на основі аналізу досвіду демократичних переходів, здійснених у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Азії, Африки, пострадянського простору, не можна сформулювати якоїсь єдиної, універсальної моделі демократизації. Та якщо брати до уваги тільки успішний досвід здійснення демократичного транзиту, можна віднайти певні закономірності, вказати на тенденції, логіку і послідовність подій. Так, однією з базових передумов успішності здійснення демократичного переходу є воля політичної еліти до модернізації національної політичної системи, зокрема і до змін у формі правління [39, с. 7]. У загальному вигляді сукупність таких закономірностей і тенденцій здійснення демократичних транзитів можна сформулювати й зобразити у вигляді т.зв. «воронки причинності». Відповідно до її схеми весь процес демократичного транзиту умовно поділяється на дві фази — «встановлення» та «консолідацію». На фазі «встановлення» демократії на перебіг процесів найпотужніше впливають такі фактори: міжнародне середовище, державо і націоутворюючі чинники, соціально економічні, соціально класові, культурно ціннісні, політичні та індивідуально психологічні. На етапі реалізації завдань фази «консолідації» демократії значний вплив мають усі перелічені вище фактори, тільки у зворотній послідовності, утворюючи «воронку» [39, с. 19—20].

Отже, вибір форми правління у державі, в якій здійснюється демократизація, є особливо важливим на останньому етапі транзиту, коли мають бути закріплені перші інституційні та процедурні результати початко-

вих демократичних перетворень. Наприклад, як влучно зауважує російський політолог В. Кувалдін, «гіпертрофія президентств у пострадянських республіках висвітлює одну з найважливіших характеристик пострадянського транзитивного періоду: невідконтрольність влади суспільству, включаючи й різноманітні елітарні угруповання». «Правовий вакуум, низький рівень політичної культури, не розробленість процедур відкривають ще більш широкий простір для позаправових й антиправових дій президента у «сірій зоні», де поки не діють ані закон, ані звичай, ані прецедент», — переконаний дослідник [40, с. 5]. Як засвідчує досвід здійснення демократичних перетворень у країнах колишнього СРСР, саме обрання президентської форми правління частиною з них стало тим вихідним моментом, який багато в чому і визначив посилення впливу авторитарних й авторитарних тенденцій у державному управлінні в подальшому. Можна простежити пряму залежність названих тенденцій на прикладі політичної еволюції Білорусі або Російської Федерації або навіть зафіксувати генезис становлення суперпрезиденталізму у країнах Центральної Азії.

Протилежний вектор розвитку республіканської форми правління засвідчує досвід політичної еволюції країн Балтії, де інститут президентства у фазі демократичної консолідації трансформувалася: президент з потенційного автократа перетворився на національного посередника й арбітра між різними соціальними силами і політичними інститутами. Варто погодитись з В. Кувалдіним, який стверджує, що «формула президентства визначається політичною зрілістю суспільства» [40, с. 11]. Отже, можна зробити висновок про те, що політично зріле суспільство в останні десятиліття зазвичай обирає таку форму правління, яка ґрунтується на суттєвому конституційному обмеженні повноважень глави держави на користь представницьких політико-державних інститутів. За цих умов президент як глава держави стає насамперед верховним соціальним арбітром, головне покликання якого — здійснення соціально-примирювальної функції у суспільстві, а не зосередження максимальної повноти влади в своїх руках.

Оновити і доповнити методологію дослідження особливостей трансформації форми правління за умов розгортання процесів демократизації і модернізації у суспільствах перехідного типу допоможе застосування для аналізу форми державного правління класифікації базових підходів щодо вивчення механізмів розроблення державної політики. Основні з них представлені такими школами і науковими напрямами:

1. Інституціоналізм, що розглядає державну політику як результат діяльності державних органів управління (державно політичних інститутів), основними інструментами яких стають певні адміністративні процедури і механізми, де основна увага приділяється формі структур,

статусу інститутів [41, с. 88]. Застосування такого підходу, на наш погляд, дає змогу найбільш системно проаналізувати еволюцію форми правління у тій чи тій державі, виходячи передовсім з її базових конституційно правових ознак і засад функціонування.

2. Концепція політичного процесу, що спирається на трактування державної політики як результату політичного циклу зі своїми особливими політичними циклами й етапами. При цьому акцент робиться на процесі розроблення і реалізації політики, на участі в ньому усіх зацікавлених акторів, на характері впливу різноманітних політичних факторів, тенденцій та інтересів [41, с. 88]. Прихильники цієї методологічної позиції основну увагу пропонують звертати не на формалізовані характеристики форми правління, а на реальний перебіг генезису базових інститутів держави, які й визначають вибір моделі правління у кожній конкретній державі.

3. Теорія груп, яка розглядає державну політику як результат групової боротьби, зіткнень, постійного конфлікту різних соціальних і політичних груп у суспільстві, але такі зіткнення і конфлікти передбачають обов'язковий пошук консенсусу, взаємоузгодженої платформи для співробітництва. Увага фокусується також на специфіці відносин між політиками і бюрократією [41, с. 88—89]. Якщо теорію груп застосовувати до розгляду проблематики трансформації форми правління у сучасному світі, то на наше переконання, слід наголосити на тому, що вибір певної форми правління — це дуже часто результат суто елітарних домовленостей з метою подолання гострих конфліктів у суспільстві. Як приклади можна назвати закріплення засад парламентарної монархії у Великій Британії внаслідок домовленостей «славної революції» 1688 р., конституційну реформу в Україні у 2004—2005 рр.

4. Теорія раціоналізму, що визначає державну політику як планомірну діяльність держави та її інститутів щодо досягнення оптимальних суспільних цілей на основі розуміння сутності соціальних процесів й зумовлених ними управлінських технологій [41, с. 89]. За таких умов вибір форми правління — це раціональне рішення, яке має слугувати досягненню консенсусу в суспільстві, мати максимально позитивні наслідки для державного розвитку.

5. Теорія відкритих систем, прибічники якої вважають державну політику результатом відповіді політико-адміністративної системи на виклики, запити і фактори зовнішнього середовища з метою адаптації цієї системи до змін, що виникають шляхом модернізації системи і використання принципу зворотних зв'язків між системою загалом та її структурами [41, с. 89—90]. Ця теорія виглядає найбільш придатною для дослідження трансформації форми правління у суспільствах перехідного типу, оскільки

ки передбачає максимальне врахування усіх факторів, передумов та інших характеристик, що впливають на зміни у політичній системі держави.

Отже, проблематика здійснення порівняльних досліджень форм правління та політичних режимів у контексті вивчення процесів системної трансформації є однією з найбільш перспективних царин сучасної політичної науки. На наше переконання, одним із найактуальніших напрямів подальших наукових пошуків із зазначеної тематики може стати розгляд специфіки згортання процесів демократизації у суспільствах перехідного типу, яка пов'язана з посиленням президентських форм правління на прикладі низки країн пострадянського простору.

Теоретичні основи і практичні потреби дослідження змін форми правління в сучасній Україні

Формат організації функціональної взаємодії державних органів влади визначає вектор становлення соціально-політичного простору та закономірності прийняття політичних рішень у межах політичної системи. Розподіл політичних повноважень між законодавчою та виконавчою владою позначається на формі політичного режиму і на динаміці участі громадянського суспільства в політичних процесах у площині каналу владно суспільного зв'язку. Аналіз практичної реалізації теоретичної матриці модифікації державного правління в українських соціально-політичних реаліях дає змогу систематизувати основні ризики, проблеми і потенційні можливості модернізації політичного устрою, що в майбутньому стане превентивним заходом від організаційних прорахунків та основою для оптимізації адміністративного моделювання.

Актуальність тематики дослідження зумовлена розширенням діапазону структурної кризи форми українського державного правління, посиленого конфронтаціями індивідуальних інтересів представників політичної еліти та необхідності раціоналізації функціонування державного апарату з орієнтацією на досвід минулих успіхів і помилок. На ній наголошує й американський дослідник Х. Лінц: «Останнім часом поновлені зусилля у вивченні і розумінні варіативності політичних демократій, але більшість аналізів сфокусована на закономірностях політичного конфлікту і більш спеціалізовано на партійній системі і формуванні коаліції, в контрасті з увагою багатьох класичних авторів до інституційного улаштування політичного процесу» [42, с. 3].

Моделювання інститутів державного правління стало об'єктом дослідження представників різних політичних шкіл та наукових традицій, зокрема С. Гантінгтона, Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Р. Даля, С. Ліпсе

та, В. Ростю, Е. Вятра, Х. Лінца та А. Лейпгарта. В Україні питання становлення державного правління вивчали Г. Зеленько, В. Шаповал, Р. Павленко, М. Михальченко, О. Мелешкіна, В. Горбатенко.

Генезис понять, пов'язаних із державним устроєм, бере початок ще з часів античності і представлений у працях Платона й Аристотеля, що намагалися вивести ідеальні пропорції в конструюванні державного устрою та виокремлювали можливі дефекти політичного врядування [43]. Ідеї політичного моделювання відображені і в працях представників епохи Середньовіччя. Для прикладу, Августин намагався поєднати принципи формування державного правління з релігійними канонами [44]. Надалі хвиля демократичних зрушень суспільного устрою позначилась на уявленнях про форми державної влади періоду Просвітництва. Представник французької школи політичної науки Ж. Ж. Руссо побудував свою теорію ефективного правління на ідеях народовладдя [45]. Згодом набуло розвитку вивчення закономірностей взаємодії влади і суспільства та ролі інституту політичного лідерства в державотворчих процесах. Інший французький дослідник, А. де Токвіль, розробив модель державного устрою, в якій роль суб'єктів державної політики спрямована на формування сприятливого для розвитку соціуму політичного середовища [46]. Й. Шумпетер представляє альтернативні погляди на механізми співіснування політичної еліти та народних мас, у межах яких пряме народовладдя унеможливорюється в контексті превалювання окремої привілейованої соціальної групи та її конкуренції за політичну перевагу [47]. Отже, представники кожної історичної епохи та будь-якої політичної школи ставили на меті дослідження форм державного правління та формування алгоритмів ефективного функціонування державного апарату.

Каталізатором розвитку української школи політичних досліджень у галузі політичного моделювання послугувало реформування радянського політичного устрою. Саме трансформація міжнародної політичної кон'юнктури кінця ХХ ст. та інтенсифікація хвилі демократизації дали імпульс розбудові незалежної української соціально-політичної системи. Нагальною проблемою політичної модернізації стало визначення оптимальної моделі державного правління, здатної консолідувати демократичні засади в українському просторі. На початковому етапі становлення української державності найактуальнішими питаннями були визначення формату взаємодії органів державної влади та адаптація демократичної програми державного будівництва до специфіки політичного середовища і особливостей суспільної свідомості.

Визначальною характеристикою тривалих модифікацій українського політичного устрою та реформування механізмів кореляції державних

органів влади в умовах демократизації соціально-політичного простору є дисбаланс форми державного правління. Впродовж перехідного періоду імплементації демократичних засад політичного моделювання у сфері української державності формат організації державної влади змінювався від президентсько-парламентського до парламентсько-президентського і в зворотному напрямку. Кожній формі політичної адміністрації властиві як свої позитиви, так і негативи.

На теперішньому етапі формування політичної системи українська демократія постала перед потребою комплексного реформування політичного устрою. Тенденція «сильний президент — слабкий парламент» зарекомендувала себе як неспроможна адекватно відповідати на численні виклики сучасності. Проте, якщо проаналізувати теоретичну платформу президентської чи президентсько-парламентської форми правління, можна виявити наукове обґрунтування закономірностей, що притаманні сучасному державному апарату.

Зокрема, на основі превалювання президентського інституту в сфері розподілу політичних преференцій передбачається централізація державної влади в руках виконавчої інстанції. Це правило проявляється зокрема у більших можливостях при формуванні політичного уряду та впливу на політичну ситуацію. Зазначену тезу підтверджує Х. Лінц: «...за винятком США, більшість стабільних демократій Європи — парламентарні режими і декілька змішаних форм, в той же час більшість країн з президентськими форматом правління — нестабільні демократії чи авторитарні режими» [42, с. 4].

Інший представник західної школи політології — А. Лейпгарт критикує президентську форму правління в контексті залежності потреб країн з дисонансом суспільної організації: «...ще одна слабкість президентської форми правління: надмірний ухил у напрямку мажоритарної демократії, особливо в багатьох країнах, де є нестача природного консенсусу, потрібна саме консенсусна замість мажоритарної форми. Відзначена категорія включає не тільки країни з глибокими етнічними, расовими та релігійними суперечностями, а також з інтенсивними політичними модифікаціями, що походять з недавніх історичних подій — громадянська війна чи військова диктатура, значна соціально-економічна нерівність тощо» [42, с. 92]. Компаративне зіставлення теоретичної бази та практичних реалій української президентсько-парламентської форми правління, яка супроводжує вала майже весь період незалежності України, виявляє численні збіги.

По-перше, домінування президента в організаційній системі державного устрою України детермінувало концентрацію політичного ресурсу в

одній владній інстанції, що надало українському політичному процесу певних ознак персоніфікації — надмірного впливу окремого політичного суб'єкта на процедуру функціонування державного апарату.

По-друге, превалювання президентської інстанції та її визначальна роль нівелювали конструктивістський потенціал парламенту. Унаслідок цього орган законодавчої влади, який був зобов'язаний представляти суспільні інтереси на основі ідейного плюралізму власного кадрового складу, перестав ефективно виконувати закріплену за ним представницьку функцію, порушивши канал порозуміння громадянського суспільства і владного апарату, що зруйнувало соціальну рівновагу та підірвало легітимність політичної еліти.

По-третє, тотальне домінування політичних суб'єктів однієї політичної ідентифікації у парламентській, президентській та урядовій інстанціях зумовило мінімізацію конструктивної активності опозиційних сил, що негативно позначилось на артикуляції нонконформістських інтересів суспільних груп та прогресі діяльності владної еліти, заснованому на раціональній політичній конкуренції.

У зв'язку з цим у контексті теоретичних узагальнень постає питання реального діапазону втілення демократизації в межах соціально-політичної системи України. Чи справді утворений політичний режим та принципи його функціонування варто інтерпретувати в рамках типового демократичного формату і чи спроможна така форма політичного устрою забезпечити довготривалу модернізацію політичної системи? Адже, як зазначав американський дослідник В. Ростоу: «Демократизація — це рух в напрямку свободи слова, покращення правової адміністрації і конструювання представницької парламентської інституції, сформованої на виборі прогресивного електорату і здатного контролювати бюджетні кошти» [48]. У руслі активізації участі суспільних ініціатив у системі прийняття політичних рішень вбачає сутність реальної демократії інший представник західної політичної школи — Р. Інглхарт [49, с. 307].

Американський дослідник Дж. Сарторі акцентує значення демократичного режиму в рівновазі репрезентації інтересів різноманітних суспільних груп через представницькі органи політичної влади: «Попри те, що гасло демократії — врядування більшості, повага та захист прав меншості підтримують динаміку й механізми демократії» [50, с. 308]. Автор концепції поліархії А. Даль вважає, що демократичний спосіб організації державної політики засновується на врахуванні ідейного плюралізму суспільних поглядів та функціонування дієвих механізмів рівномірного впливу груп інтересів на управлінські рішення [51, с. 63—90]. Твердження науковців зосереджені навколо ідеї пропорційного представлення інтересів суспільства, у т. ч.,

представників нонконформістських груп. Сутність їх практичного втілення полягає у конструюванні політичної моделі державного устрою, здатної забезпечити артикуляцію суспільних ініціатив та інтересів.

Аналіз теоретичної бази, у якій описано демократичну форму політичного устрою, та компаративне її зіставлення з реаліями українського соціально-політичного простору відкриває низку характерних суперечностей, що ставить під сумнів повноту завершення демократичних реформ української політичної системи. Зокрема, низький рівень ефективності функціонування законодавчої інстанції — парламенту, що в силу українських політичних особливостей побудований на конфронтаційних настроях коаліції більшості і опозиційних сил та втрачає свої функціональні можливості в контексті домінування президентської інстанції. Така тенденція спричинює порушення представницького принципу функціонування політичного режиму, коли суб'єкти української еліти зорієнтовані на процесі боротьби за індивідуальні пріоритети, зменшуючи динаміку презентації суспільних інтересів.

Нарешті, постає питання реального існування максимальної кількості прогресивного електорату, що здатний виявляти власну політичну ідентифікацію на основі свідомого аналізу політичного середовища. Теоретичні засади демократичного правління потребують більшої динаміки суспільної участі у політичному житті та оптимізації представлення громадських інтересів у рамках функціонування демократичного устрою. Тому теоретичне обґрунтування фундаментальних основ демократичного формату правління та реальний стан речей української політики виявляє низку диспропорційних показників.

Сучасне становище українського соціально-політичного середовища відзначається дисбалансом взаємодії політичних суб'єктів, вираженим у порушенні конституційного розподілу політичних прерогатив між органами державного правління. Як результат, практичний вимір української політики потребує кардинальних змін у системі функціонування державних органів. Успішність реформування політичної системи залежить від якості адаптації теоретичної бази в межах означених процесів. Теоретичне поле модернізації діяльності державного апарату передбачає врахування варіативних чинників впливу на політичне становище, систематизацію особливостей українського політичного устрою та визначення векторів здійснення трансформації. Практичні механізми реалізації реформаторських ініціатив цілковито залежать від теоретичних засад політичного моделювання.

Зокрема, ключовими детермінантами зрушень адміністративного характеру є структурні та процедурні фактори, систематизовані російським

дослідником А. Мельвілем [52] на економічні, соціальні та політичні індикатори потенційних модифікацій існуючого державного устрою. Екстраполяція цих теоретичних узагальнень на український політичний процес дає підстави для висновку, що здійснення практичної модернізації українського державного правління потребує комплексного аналізу різноманітних чинників, які передують цьому процесу і в подальшому можуть позначитись на ефективності демократичних перетворень.

Означені вище проблеми продуктивності розподілу політичних повноважень між державними інституціями негативно вплинули на соціальну рівновагу і детермінували активізацію імпульсу суспільного незадоволення. Крізь призму теоретичного базису, оптимальним варіантом трансформування державного управління є орієнтація державної діяльності на представлення громадських ініціатив та реалізацію їх інтересів у системі прийняття політичних рішень. З огляду на це раціоналізація діяльності державної влади має зосереджуватися навколо вдосконалення системи взаємодії державних органів. Ключовим аспектом ефективних зрушень є комплексне дослідження варіативних складників модифікації системи політичних інститутів протягом становлення української державності та вивчення реформаторського досвіду демократичних країн. Належний аналіз теоретичної бази при конструюванні української моделі модернізації політичної системи може стати основою практичного розвитку функціональної рівноваги органів державного правління, стабілізації соціально-політичного простору та інтенсифікації становлення реальної демократії в межах української політичної системи.

Кожен практичний прояв політичного процесу потребує ретельного вивчення та систематизації з метою фіксації практичного досвіду для вироблення теоретичних концепцій оптимізації потенційних політичних трансформацій. Власне, на цьому рівні визначається взаємозалежність теоретичних основ та практичного втілення поліваріантних тенденцій політичного процесу. Отже, теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить надзвичайну цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад політологічних досліджень. Формування теоретичної бази відіграє важливу роль при здійсненні політичних реформ за умов її ефективного використання.

Особливого значення це питання набуло в межах українського соціально-політичного простору. Проведення структурних трансформацій та організація функціональних повноважень державних органів влади протягом генезису української державності відбувалися без належної уваги до теоретичного обґрунтування державотворчих процесів. Як результат, рух у напрямку тотальної демократизації супроводжувався численними відхи-

леннями від обраного вектору розвитку. Становлення президентської форми правління спрямоване на консолідацію політичної влади і стабілізацію системи державного управління. Проте на практиці відсутність механізмів обмеження централізації президентської влади, передбачених рамками теоретичного розуміння процедури моделювання державного апарату, вилилась у диспропорційність політичних можливостей системи державних органів України. Потенційні деструктивні ефекти президентської форми правління, узагальнені в теоретичній матриці державного будівництва, стали квінтесенцією проблем сучасної української державності. Цей аспект кореляції теоретичної бази та практичних проявів демократизації управлінських інстанцій українського соціально-політичного простору вказує на залежність зазначених елементів та потребу теоретичного обґрунтування прийняття політичних рішень щодо моделювання державного апарату і вибору формату функціонування державного правління.

Нині, коли українська політична система потребує реформаторського імпульсу та нагальної оптимізації функціональних можливостей, особливо гостро постало питання вибору ефективних механізмів модернізації державного управління. Важливим аспектом нівелювання різноманітних ризиків та подолання існуючих проблем соціального, економічного і політичного характеру є здійснення цих трансформацій у площині узагальнення теоретичної бази та використання практичного досвіду. Теоретичне обґрунтування процесів моделювання державного правління становить значну цінність для визначення курсу української політики та ініціювання позитивних зрушень в системі розподілу політичних повноважень і артикуляції суспільних інтересів. Раціоналізація діяльності та структури державного правління на теоретичному рівні визначає позитивну динаміку політичного розвитку та мінімізує деструктивні відхилення від обраного політичного курсу. Отже, практичний вимір моделювання політичної системи та інституалізації державної структури неминує пов'язаний з теоретичними дослідженнями. Ця тенденція відображається в залежності результатів формування моделі державного правління від орієнтування на теоретичні закономірності.

З'ясування специфіки теоретичного розуміння та практичного функціонування форми державного правління в межах політологічного бачення цієї проблеми дало змогу розкрити сутність дискусій щодо вибору оптимальної форми державного правління, визначення векторів стратегічного розвитку того чи того суспільства. Універсальні параметри форми правління, вироблені політичною та юридичною науками, чітко вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за різних умов політичного життя. Потреби демократизації суспільно-політичного

розвитку країни, оптимізації та підвищення ефективності функціонування системи державної влади і управління зумовлюють необхідність зосередження уваги на інституціалізації форм здійснення влади — інститутах глави держави, парламенту, державного апарату та ін., які обумовлюють ступінь «збалансованості» тієї чи тієї форми правління.

Аналіз існуючої джерельної бази засвідчує, що при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові, політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Звідси пропонується визначати форму державного правління з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу у державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно владні структури; якими є засади їх відносин з населенням, ступінь його участі у формуванні державних структур. Теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад наукових досліджень, використаних у межах політологічної царини. Формування теоретичної бази відіграє важливу роль при здійсненні практичного політико-правового реформування держави й суспільства.

Дослідження сучасних форм державного правління варто здійснювати через виокремлення та вивчення найтиповіших форм державного правління та з'ясування особливостей проявів найцікавіших з політологічної точки зору конкретних форм правління гібридного типу. Аналіз тематики форми правління передбачає розв'язання цілої низки евристичних і методологічних завдань. Одним із найважливіших серед них у такій аналітичній роботі є уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження проблематики форми правління з урахуванням теоретичних і прикладних питань перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі. Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях зумовлює необхідність при цьому зважати на національну специфіку — політичну історію, традиції, особливості типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо, водночас використовуючи найкращі надбання західної політико-правової теорії, досвіду функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму. З огляду на це нами якраз і було здійснено історично порівняльний аналіз поняття «форма державного правління»; розкрито провідні підходи щодо його визначення, вироблені сучасною політичною наукою; розглянуто форми державного правління перехідного типу. При цьому ми також зосередились на пошуках найдоцільнішої для сучасної України форми державного правління.

Список використаних джерел

1. Новіков М. М. Інституціональні виміри бікамеральних систем (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. М. Новіков; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2007. — 17 с.
2. Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Скребець; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2005. — 18 с.
3. Дунаєва Л. М. Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством: автореф. дис. ... доктора політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. М. Дунаєва; Одеська нац. юрид. академія. — О., 2009. — 26 с.
4. Рудик А. А. Основи теорії держави: навч. посіб. / А. А. Рудик. — К. : Алерта, 2013. — 208 с.
5. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 253 с.
6. Грицяк І. А. Форми правління і стабільність та ефективність державного управління / І. А. Грицяк // Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід : зб. наук. праць / за наук. ред. В. Розпутенка. — К. : К.І.С., 2003. — С. 29—43.
7. Харченко О. В. Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Харченко; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2008. — 17 с.
8. Серьогіна С. Г. Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 / С. Г. Серьогіна; МОН України, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2013. — 42 с.
9. Еллинек Г. Общее учение о государстве: пер. с нем. / Г. Еллинек. — СПб.: Изд-во Юрид. центр Пресс, 2004. — 752 с.
10. Макиавелли Н. Государь. История Флоренции : пер. с ит. / Н. Макиавелли. — М. : Эксмо, 2010. — 432 с.
11. Челлен Р. Государство как форма жизни: пер. с швед. / Р. Челлен. — РОССПЭН, 2008. — 319 с.
12. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность : учеб. пособие / Л. Р. Симонишвили. — М.: Флинта; МПСИ, 2007. — 280 с.
13. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

14. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2004. — Т. 6: Т—Я. — 768 с.
15. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: монографія / С. К. Бостан. — Запоріжжя: Юридичний інститут, 2005. — 540 с.
16. Теория государства и права: учебник / А. С. Пиголкин, А. Н. Голови-стикова, Ю. А. Дмитриев, А. Х. Саидов; под. ред. А. С. Пиголкина. — М.: Юрайт Издат, 2005. — 613 с.
17. Шуляк С. В. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі: автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. В. Шуляк. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, 2004. — 18 с.
18. Сафонов В. Н. Соотношение форм правления и режимов правления / В. Н. Сафонов. // Социально-политический журнал. — 1998. — № 1. — С. 112—121.
19. Политология: учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.]. — М.: МГИМО (Университет) МИД России, Проспект, 2010. — 624 с.
20. Зазнаев О. И. Преимущества и недостатки президентской, парламентской и полупрезидентской систем / О. И. Зазнаев. // Социально-гуманитарные знания. — 2006. — № 5. — С. 133—144.
21. Медушевский А. Н. Сравнительное-конституционное право и политические институты: курс лекций / А. Н. Медушевский. — М.: Ун-т Высшей школы экономики, 2002. — 511 с.
22. Линц Х. Дж. Опасности президентства: пер. с англ. [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц. — Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=376>
23. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. — 1990. — Vol. 1. — № 1. — P. 51—69.
24. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / М. Шаповал. — К.: Артек; Вища школа, 1997. — 251 с.
25. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S Shugart., J. M. Carey. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — P. 1—311.
26. Краснов М. А. Глава государства: рецепция идеи «отцовства» / М. А. Краснов // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 27—38.
27. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / М. Шаповал. — К.: Нац. інт. стратегічних досліджень, 1995. — 30 с.
28. Хейвуд Э. Политология: учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд. — М.: ЮНИТИ ДАНА, 2005. — 544 с.
29. Чиркин В. Е. Элементы сравнительного государственоведения / В. Чиркин. — М.: Инт. государства и права РАН, 1994. — 151 с.

30. Державне управління в Україні: організаційно правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 164 с.

31. Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Т. О. Каменчук; Миколаївський держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2006. — 20 с.

32. Государственное управление: от философских оснований до созидания сильного и процветающего государства : монография / [под ред. С. Н. Князева]. — Мн. : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2007. — 268 с.

33. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии: учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 559 с.

34. Политическое развитие и модернизация: современные исследования институционального мира // Политическая наука. — 2003. — № 2. — 248 с.

35. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. академія держ. управління при Президентові України; наук. ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. — К.: НАДУ, 2011. — Т. 1 : Теорія державного управління. — 748 с.

36. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у країнах Західної Європи / А. І. Кудряченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2001. — Випуск № 1 (51). Січень лютий. — С. 51—74.

37. Меркотан К. Демократія як політичний і психологічний компроміс сучасності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. — 2010. — Спец. випуск. — С. 122—129.

38. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности: пер. с англ. [Электронный ресурс] / Р. Даль. — Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>.

39. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. — 1998. — № 2. — С. 6—38.

40. Кувалдин В. Президентство и демократия / В. Кувалдин // Свободная мысль. — 1998. — № 2. — С. 4—14.

41. Сытин С. В. Основные подходы к механизмам выработки государственной политики / С. В. Сытин // Социально-гуманитарные знания. — 2010. — № 6. — С. 85—98.

42. Linz J. The Failure of Presidential Democracy. Volume 1. / J. Linz, A. Valenzuela. — JHU Press, 1994. — 192 p.

43. Barker E. *The Political Thought of Plato and Aristotle* / E. Barker. — Dover Publications, 2012. — 592 p.
44. *The classics of western spirituality. Augustine of Hippo: Selected Writings*. — Paulist Press, 1984. — 514 p.
45. Wokler R. *Rousseau and Liberty* / R. Worler. — Manchester University Press, 1995. — 299 p.
46. Tocqueville A. *Democracy in America* / A. Tocqueville. — Library of America, 2004. — 941 p.
47. Held D. *Models of Democracy* / D. Held. — Stanford University Press, 2006 — 338 p.
48. Rostow W. W. *Politics and the Stages of Growth* / W. W. Rostow. — CUP Archive, 1971. — 410 p.
49. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* / R. Inglehart. — Princeton University Press, 1997 — 453 p.
50. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — 1108 с.
51. Dahl R. A. *A Preface to Democratic Theory* / R. A. Dahl. — University of Chicago Press, 2006. — 176 p.
52. Мельвиль А. Ю. *Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты* / А. Ю. Мельвиль. — М.: Московский общественный науч. фонд, 1999. — 105 с.

References

1. Novikov M. M. *Instytutsional'ni vymiry bikameral'nykh system (porivnyal'nyy analiz) : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk* / M. M. Novikov; Khar'kivs'kyy nats. unt im. V. N. Karazina. — Kh., 2007. — 17 s.
2. Skrebets' O. V. *Instytut parlamentaryzmu v konteksti dosvidu demokrats'noyi transformatsiyi suchasnoho suspil'stva: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk* / O. V. Skrebets'; Tavriys'kyy nats. unt im. V. I. Vernads'koho. — Simferopol', 2005. — 18 s.
3. Dunayeva L. M. *Spivvidnoshennya vlady ta samovryaduvannya v protsesi zdiysnennya politychnoho upravlinnya suchasnym suspil'stvom: avtoref. dys. ... dra polit. nauk: spets. 23.00.02* / L. M. Dunayeva; Odes'ka nats. yuryd. akademiya. — O., 2009. — 26 s.
4. Rudyk A. A. *Osnovy teoriiy derzhavy: navch. posib.* / A. A. Rudyk. — K.: Alerta, 2013. — 208 s.
5. Pavlenko R. M. *Parlaments'ka vidpovidal'nist' uryadu: svitovyy ta ukraïns'kyy dosvid* / R. M. Pavlenko. — K.: Vyd. dim «KM Akademiya», 2002. — 253 s.

6. Hrytsyak I. A. Formy pravlinnya i stabil'nist' ta efektyvnist' derzhavnoho upravlinnya / I. A. Hrytsyak // Parlaments'ko-prezydents'ka forma pravlinnya: Ukrayina ta nimets'kyy dosvid: zb. nauk. prats' / za nauk. red. I.V. Rozputenka. — K. : K.I.S., 2003. — S. 29—43.

7. Kharchenko O. V. Napivprezydent's'ka forma pravlinnya: stanovlennya i rozvytok: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk / O. V. Kharchenko; NAN Ukrayiny, Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa. — K., 2008. — 17 s.

8. Ser'ohina S. H. Forma pravlinnya v Ukrayini: konstytutsiyno-pravovyy aspekt: avtoref. dys. ... dra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 / S. H. Ser'ohina; MON Ukrayiny, Nats. unt «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho». — Kh., 2013. — 42 s.

9. Ellynek H. Obshee uchenye o hosudarstve : per. s nem. / H. Ellynek. — SPb. : Yzd vo Yuryd. tsentr Press, 2004. — 752 s.

10. Makyavelly N. Hosudar'. Ystoryya Florentsyy: per. syt. / N. Makyavelly. — M.: Eksmo, 2010. — 432 s.

11. Chellen R. Hosudarstvo kak forma zhyzny: per. s shved. / R. Chellen. — M.: ROSSPEN, 2008. — 319 s.

12. Symonyshvyly L. R. Formu pravlenyya: Ystoryya y sovremennost': ucheb. posobyе / L. R. Symonyshvyly. — M.: Flynta; MPSY, 2007. — 280 s.

13. Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk / uporyad. V. P. Horbatenko; za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. — 2-he vyd., dop. i pererob. — K. : Heneza, 2004. — 736 s.

14. Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. / redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. — K. : Ukrayins'ka entsyklopediya, 2004. — T. 6 : T—Ya. — 768 s.

15. Bostan S. K. Forma pravlinnya suchasnoyi derzhavy: problemy istoriyi, teoriyi, praktyky: monohrafiya / S. K. Bostan. — Zaporizhzhya: Yurydychnyy instytut, 2005. — 540 s.

16. Teoryya hosudarstva y prava: uchebnyk / A. S. Pyholkyn, A. N. Holovystykova, Yu. A. Dmytryev, A. Kh. Saydov; pod red. A. S. Pyholkyna. — M.: Yurayt Yzdat, 2005. — 613 s.

17. Shulyak S. V. Neopatrymonial'ni dyktatury v arabs'komu sviti: analiz baasysts'koyi modeli: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk / S. V. Shulyak. — Dnipropetrovs'k : Dnipropetrovs'kyy nats. unt, 2004. — 18 s.

18. Safonov V. N. Sootnoshenye form pravlenyya y rezhymov pravlenyya / V. N. Safonov. // Sotsyal'no polytycheskyy zhurnal. — 1998. — № 1. — S. 112—121.

19. Polytolohyya: uchebnyk / A. Yu. Mel'vyl' [y dr.]. — M.: MHYMO (Unversytet) MYD Rossyy, Prospekt, 2010. — 624 s.

20. Zaznaev O. Y. Preymushchestva y nedostatky prezidentskoy, parlament-skoy y poluprezidentskoy system / O. Y. Zaznaev. // Sotsyal'no humanyarnue znanya. — 2006. — № 5. — S. 133—144.

21. Medushevskyy A. N. Sravnytel'noe konstytutsyonnoe pravo y polytycheskye ynstytutu: kurs lektsyy / A. N. Medushevskyy. — M. : Unt Vushey shkolu ekonomyky, 2002. — 511 s.

22. Lynts Kh. Dzh. Opasnosty prezidentstva : per. s anhl. [Elektronnyy resurs] / Kh. Dzh. Lynts. — Rezhym dostupu: <http://politzone.in.ua/index.php?id=37648> Forma pravlinnya yak kontseptual'na i prykladna problema

23. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. — 1990. — Vol. 1. — № 1. — P. 51—69.

24. Shapoval V. M. Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krayin: pidruchnyk /V. M. Shapoval. — K.: Artek ; Vyscha shkola , 1997. — 251 s.

25. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S Shugart., J. M. Carey. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — R. 1—311.

26. Krasnov M. A. Hlava hosudarstva: retseptsiya ydey «ottsovstva» / M. A. Krasnov // Obshchestvennue nauky y sovremennost'. — 2008. — № 6. — S. 27—38.

27. Shapoval V. M. Prezydent u mekhanizmi zdiysnennya derzhavnoyi vlady /V. M. Shapoval. — K. : Nats. int stratehichnykh doslidzhen', 1995. — 30 s.

28. Kheyvud E. Polytolohyya : uchebnyk dlya studentov vuzov / E. Kheyvud. — M. : YuNYTY DANA, 2005. — 544 s.

29. Chyrkyn V. E. Elementu sravnytel'noho hosudarstvovedenyya / V. E. Chyrkyn. — M.: Ynt hosudarstva y prava RAN, 1994. — 151 s.

30. Derzhavne upravlinnya v Ukrayini: orhanizatsiyno pravovi zasady: navch. posib. / N. R. Nyzhnyk, S. D. Dubenko, V. I. Mel'nychenko ta in. ; za zah. red. N. R. Nyzhnyk. — K. : Vyd-vo UADU, 2002. — 164 s.

31. Kamenchuk T. O. Politychna kompetentnist' derzhavnoyi vlady v systemi upravlinnya: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 / T. O. Kamenchuk; Mykolayivs'kyy derzh. humanit. unt im. Petra Mohyly. — Mykolayiv, 2006. — 20 s.

32. Hosudarstvennoe upravlenye: ot fylosofskykh osnovanyy do sozyda nyya syl'noho y protsvetayushcheho hosudarstva: monohrafyya / [pod red. S. N. Knyazeva]. — Mn.: Akademyya upravlenyya pry Prezydente Respublyky Belarus', 2007. — 268 s.

33. Solov'ev A. Y. Polytolohyya: Polytycheskaya teoryya, polytycheskye tekhnolohy: uchebnyk dlya studentov vuzov / A. Y. Solov'ev. — M.: Aspekt Press, 2005. — 559 s.

34. Polytycheskoe razvytye y modernyzatsyya: sovremennue yssledovaniya ynstitutsyonal'noho myra // Polytycheskaya nauka. — 2003. — № 2. — 248 s.

35. Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya: u 8 t. / Nats. akademiya derzh.upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny; nauk. red. kolehiya: Yu. V. Kovbasyuk (holova) ta in. — K.: NADU, 2011. — T. 1: Teoriya derzhavnoho upravlinnya. — 748 s.

36. Kudryachenko A. I. Politychni rezhymy i formy derzhavnoho ustroyu u krayinakh Zakhidnoyi Yevropy / A. I. Kudryachenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. — 2001. — Vypusk № 1 (51). Sichen' lyutyuy. — S. 51—74.

37. Merkotan K. Demokratiya yak politychnyy i psykhologichnyy kompromis suchasnosti / K. Merkotan // Politychnyy menedzhment. — 2010. — Spets. vypusk. — S. 122—129.

38. Dal' R. Problemu hrazhdanskoy kompetentnosti : per. s anhl. [Elektronnyy resurs] / R. Dal'. — Rezhym dostupu : <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>.

39. Mel'vyl' A. Yu. Oput teoretyko metodolohycheskoho synteza strukturnoho y protsedurnoho podkhodov k demokratycheskym tranzytam / A. Yu. Mel'vyl' // Polyc. — 1998. — № 2. — S. 6—38.

40. Kuvaldyn V. Prezydentstvo y demokratiya / V. Kuvaldyn // Svobodnaya musl'. — 1998. — № 2. — S. 4—14.

41. Sutyn S. V. Osnovnye podkhodu k mekhanyzmam vurabotky hosudarstvennoy polytyky / S. V. Sutyn // Sotsyal'no humanyarnue znaniya. — 2010. — № 6. — S. 85—98.

42. Linz J. The Failure of Presidential Democracy. Volume 1. / J. Linz, A. Valenzuela. — JHU Press, 1994. — 192 p.

43. Barker E. The Political Thought of Plato and Aristotle / E. Barker. — Dover Publications, 2012. — 592 p.

44. The classics of western spirituality. Augustine of Hippo: Selected Writings. — Paulist Press, 1984. — 514 p.

45. Wokler R. Rousseau and Liberty / R. Worler. — Manchester University Press, 1995. — 299 p.

46. Tocqueville A. Democracy in America / A. Tocqueville. — Library of America, 2004. — 941 p.

47. Held D. Models of Democracy / D. Held. — Stanford University Press, 2006 — 338 p.

48. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth / W. W. Rostow. — CUP Archive, 1971. — 410 p.

49. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. — Princeton University Press, 1997 — 453 p.

50. Demokratsiya: antolohiya / uporyad. O. Protsenko. — K.: Smoloskyp, 2005. — 1108 s.

51. Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory / R. A. Dahl. — University of Chicago Press, 2006. — 176 r.

36. Mel'vyl' A. Yu. Demokraticheskiye tranzytu: teoretyko- metodolohicheskiye y prykladnue aspektu / A. Yu. Mel'vyl'. — M.: Moskovskyy obshchestvennyy nauch. fond, 1999. — 105 s.

Petro Myronenko

Doctor of Political Sciences

The form of government as a conceptual and practical issues

The political transformation of forms of government in the late XX — early XXI century. Many countries have defined the transition from authoritarianism to democracy. This complex process paradigm describing common features, as well as various regional, local and other differences that actualizes the significance of the scientific issues underlying the proposed monograph. It discussion represented the main directions of political analysis forms the essence of government analyzed their transformation, individual models of transitional government in post-socialist space, reveals the dynamics of a democratic form of government in modern Ukraine. It is noted that one of the central institutions of the state is the Parliament — the highest legislative institution the representative from the legal base of political signs which in many respects depends on the choice of a particular variant (model) social and political development. The importance of the study of the form of government has a central location system of institutions of state power and characteristic of each society specifics of separation of powers.

Keywords: government, state, democracy, authoritarianism, political analysis, a form of government, parliament.

Розділ II
**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ**

УДК 327.5(477)

Горбулін Володимир Павлович

доктор технічних наук, професор, академік НАН України

Власюк Олександр Степанович

доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Лібанова Елла Марленівна

доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Ляшенко Олександра Миколаївна

доктор економічних наук, професор

**Збройний конфлікт в Україні
у термінах геополітики**

Сучасне бачення світового порядку та характеру міжнародних відносин випливає з того, що світовий геополітичний простір поділений не стільки між великими державами зі сферами їхнього впливу, скільки між внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності. Проекцією геополітичного суперництва та боротьби великих держав за ресурси і зони політичного впливу на регіональному та локальному рівні є стимулювання місцевих конфліктів. Відзначено, що сучасні конфлікти мають переважно внутрішній характер і їхньою основою є міжнаціональні, міжетнічні або міжконфесійні протиріччя, зовнішнє втручання з боку великих потуг дуже часто не стільки владжує, скільки загострює конфлікти. У просторі близького оточення України продовжує існувати загроза виникнення нових та ескалації тліючих міжетнічних і міждержавних конфліктів, що підсилюються внаслідок зацікавленості в них представників тіньового бізнесу та міжнародних злочинних угруповань. Світова економічна криза істотно вплинула на формування європейського безпечного середовища, політику провідних держав та міжнародні безпечні структури.

Ключові слова: *конфлікт, збройний конфлікт, Україна, Російська Федерація, геополітика, міжнародна безпека, нація, міжнародні відносини.*

*Шахівниця похитнулася, і фігури
посунулися на інші клітинки.*

Пол Гобл

Російська агресія проти України, анексія Криму та фактична окупація окремих районів Донбасу розпочали нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилили дію наявних в міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку. У разі повернення в умовах глобалізації до «права сили» в міжнародних відносинах (як це намагається зробити Росія за допомогою своєї реваншистської політики) виникає ризик колапсу міжнародної системи, процес розпаду якої викликатиме подальше неконтрольоване примноження загроз.

Позиція України на світовій арені протягом останнього року зазнала кардинальних змін, що вимагає осмислення й повного визначення ключових засад зовнішньої політики нашої держави. Україна потребує чіткої зовнішньополітичної доктрини, підпорядкованої завданню збереження суверенітету і стратегічно спрямованої на відновлення територіальної цілісності, порушеної внаслідок анексії Криму і воєнних дій на території Донбасу.

Процеси, пов'язані із закінченням холодної війни, попри надії на подолання істотних світових суперечностей, спричинили формування нових викликів у системі міжнародної безпеки. Ліквідація біполярної ідеологічної схеми, що визначала світовий устрій, не усунула конкуренції більш досконалих осучаснених доктрин і стратегій, спроможних конструювати власні порядки реальності. Загострення боротьби за домінування моделей інтерпретації сучасності призводить до виникнення нових суперечностей, що зрештою мають наслідком і нові збройні конфлікти.

Сучасне бачення світового порядку та характеру міжнародних відносин впливає з того, що світовий геополітичний простір поділений не стільки між великими державами зі сферами їхнього впливу, скільки між внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право, пріоритетними є права людини, і сферою невизначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального ґатунку тощо — усім тим, що несе загрозу безпеці, стабільності і розвитку

людської цивілізації. На сході Європи лінія цього поділу пройшла територією пострадянських держав, які після холодної війни опинилися в ролі «буферних зон» між Росією та ЄС.

Проекцією геополітичного суперництва та боротьби великих держав за ресурси і зони політичного впливу на регіональному та локальному рівні є стимулювання місцевих конфліктів. Хоча сучасні конфлікти мають переважно внутрішній характер і їхньою основою є міжнаціональні, міжетнічні або міжконфесійні протиріччя, зовнішнє втручання з боку великих потуг дуже часто не стільки владоджує, скільки загострює конфлікти. Зокрема, така тенденція яскраво ілюструється політикою Російської Федерації. Її активне посередництво у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі не мало успіху в жодному з них, а навпаки, призвело до загострення протистояння. Проте завдяки збереженню своєї присутності в зонах цих конфліктів РФ отримала додаткові важелі впливу на ситуацію у відповідних республіках колишнього СРСР. Спроба Москви використати аналогічний підхід в Україні зазнала провалу внаслідок відсутності в нашій державі передумов для виникнення розбрату на міжнаціональному, міжетнічному або міжконфесійному ґрунті, що цілком заперечує характеристику конфлікту на Донбасі як громадянської війни в Україні.

У просторі близького оточення України продовжує існувати загроза виникнення нових та ескалації тліючих міжетнічних і міждержавних конфліктів, що підсилюються внаслідок зацікавленості в них представників тіньового бізнесу та міжнародних злочинних угруповань. Особливу небезпеку становить відновлення конфліктів у Придністров'ї та на Кавказі. Україна розташована в безпосередній близькості до регіонів, з яких походить більшість із цих загроз, а в умовах російської агресії цей чинник стає особливо небезпечним.

З південного та східного флангів України, від Мосула до Донецька, формується дуга некерованого простору, в межах якого здійснюється неконтрольоване перекидання живої сили, військової техніки та потоків контрабанди. Існування невизнаних і некерованих територій, розташованих у безпосередній географічній близькості, створює широкі можливості для подальшої ескалації конфліктів і здійснення незаконної діяльності — торгівлі наркотиками і зброєю, нелегальної міграції. Країни, що перебувають у «друзі нестабільності», приречені на зіткнення з викликами, які загрожують самому їх існуванню, підбивають можливості їх економічного розвитку і спричиняють до життя населення в нестатку. Об'єднання в один вузол протиріч на Близькому Сході, Кавказі та Східній Європі загрожують дестабілізацією

ситуації у сусідніх регіонах, а також залученням до протистояння великих держав.

Із західного флангу, який вочевидь є більш стабільним, в країнах Центрально-Східної Європи (зокрема в Угорщині та Болгарії), на тлі некерованих міграційних процесів, пов'язаних із транзитом біженців з країн Близького Сходу та Центральної Азії (передусім із Сирії), зростає популярність консервативних або радикальних поглядів. У перспективі це загрожує існуванню шенгенської зони, власне, самому існуванню Європейського Союзу як політичного актора, а також реанімацією старих етнотериторіальних конфліктів у Європі.

Процеси глобалізації, які спонукають до дедалі більшого усвідомлення принципів єдності світу та неподільності безпеки, вимагають, щоб місце конфронтаційної моделі міжнародних відносин посіла інша, більш цивілізована система світового порядку, яка будуватиметься не на протистоянні світових потуг, а на їх ефективній взаємодії.

Проте на сьогодні події розвиваються в протилежному напрямі, і глобалізація іноді виконує роль чинника, що підсилює процеси, які спричиняють більший хаос. Російська агресія раніше не мала б такого резонансу, як це має місце зараз, у глобалізованому світі. Як наслідок, система європейської та глобальної безпеки виявилася багато в чому безпорадною й неефективною, поставивши під сумнів можливість подальшого сталого розвитку на континенті. При цьому Україна опинилася в гарячій точці зіткнення інтересів глобальних сил.

Военно-політична ситуація на Європейському континенті цілком відповідає основним тенденціям, притаманним глобальним змінам. Специфіка **безпекового середовища в Європі** донедавна полягала в тому, що загроза виникнення тут повномасштабного воєнного конфлікту оцінювалася як низька, натомість вважалося, що сукупний ефект від дії новітніх, так званих м'яких, загроз, пов'язаних із процесами глобалізації, міг би мати для континенту руйнівні наслідки.

Світова економічна криза істотно вплинула на формування європейського безпекового середовища, політику провідних держав та міжнародні безпекові структури. Крім очевидних внутрішніх економічних проблем, у низці європейських країн на порядку денному постала небезпека політичної нестабільності. Усе це створює для країн Європи додаткові виклики, які можуть ще більше загостритися під впливом зовнішніх загроз, особливо на тлі помітного скорочення ними обсягів державних витрат на потреби безпеки і оборони.

Але уявлення про зниження ролі «жорстких» загроз, насамперед на Європейському континенті, виявилися передчасними. У світлі подій,

пов'язаних із російською агресією проти України, такі уявлення починають істотно переглядатися.

Через загострення загальної ситуації у світі система європейської безпеки піддалася випробуванню. Процес формування розширеної Європи після завершення холодної війни супроводжувався одночасною **появою на континенті нових ліній поділу між простором стабільності й зоною невизначеності**.

Криза в системі європейської безпеки не є цілковитим поверненням до ситуації холодної війни. Розклад сил сьогодні є іншим. До 1989 року головним об'єктом можливої агресії з боку СРСР були країни Західної Європи. Нині агресія Росії спрямована на країни Центрально-Східної Європи та Балтії, що наразі є членами Європейського Союзу та НАТО, і так звані пострадянські країни, що з 90-х років ХХ ст. опинилися в «сірій» зоні безпеки — Грузія, Молдова і Україна.

Країни Центрально-Східної Європи та Балтії одразу після розпаду СРСР остаточно визначилися з напрямками своєї зовнішньої та внутрішньої політики і, отримавши величезну економічну та політичну підтримку, розпочали активний рух до європейських та євроатлантичних структур. З їх матеріальною та структурною допомогою було проведено внутрішні політичні та економічні реформи. Натомість нові незалежні країни, що утворилися на теренах колишнього СРСР — країни СНД у Східній Європі, на Кавказі та в Центральній Азії — фактично на два десятиріччя опинилися в зоні політичної невизначеності, зазнаючи постійного тиску боку Росії або перебуваючи в безпосередній залежності від неї. Політика Заходу щодо країн СНД була двоїстою: з одного боку, в них підтримувалися демократичні трансформації, з другого — Захід намагався виробити для цих країн **окремий формат відносин**, фактично зорієнтований на специфіку трансформаційних процесів, що начебто відбувалися в Російській Федерації.

Як стало очевидно, країни європейської та євроатлантичної спільнот припустилися серйозної помилки, спираючись на припущення про рух Росії у напрямі західної демократії. Водночас **було недооцінено процеси диференціації на пострадянському просторі**, внаслідок чого окремі пострадянські країни з європейськими та євроатлантичними прагненнями, такі як Україна та Грузія, розглядалися у спільній зв'язці з іншими пострадянськими країнами, що мали цілковито протилежну зовнішньополітичну орієнтацію.

Основою протистояння, так само як і кризових ситуацій в українсько-російських відносинах, фактично є конфлікт цінностей: системи державницького авторитаризму в Росії та системи демократичних цінностей в Україні. Глобалізаційний чинник конфліктних напружень у

відносінах полягає у визначенні напрямів інтеграції пострадянських держав у світову макроцивілізаційну систему: безпосередньо, як суверенні держави, або опосередковано, тобто через євразійську регіональну модель під контролем Москви.

Заперечуючи можливість всеохопного домінування США на світовій арені, Російська Федерація широко практикує риторику необхідності формування такого багатополюсного світового порядку, де не буде диктату однієї держави чи групи держав. Однак насправді йдеться про закріплення за РФ власної зони домінування у так званому євразійському просторі. РФ продовжує вважати регіони близького оточення у просторі СНД зоною свого виключного геополітичного впливу. Російська зовнішньополітична доктрина припускає силове втручання «на захист» російськомовного населення в інших державах СНД, що було підтверджено під час російсько-грузинського конфлікту в серпні 2008 року, а також агресії проти України.

За сучасних умов характерною ознакою зовнішньої політики Російської Федерації є намагання утримати геополітичний контроль за ситуацією в межах пострадянського простору, що суперечить євроінтеграційному курсу України та низки інших держав цього простору.

Агресивна спрямованість зовнішньої політики Росії навіть після російсько-грузинської війни 2008 року не отримала належної політичної оцінки міжнародної спільноти. Реакція міжнародної спільноти на війну Росії проти Грузії і подальшу окупацію частини її території була непропорційно слабкою. І США, і ЄС у відповідь інтенсифікували політику «залучення Росії», ігноруючи дедалі агресивніші плани й дії Кремля. Але на сьогодні у світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, такі уявлення починають змінюватися. Європейському Союзу доводиться вибудовувати **нову концепцію відносин із зовнішнім оточенням, особливо що стосується його східних сусідів.**

У той же час агресія Російської Федерації створює загрозливий міжнародний прецедент, яким інші великі геополітичні гравці можуть скористатися для розширення свого впливу. Такі точки протистояння, як Близький Схід, Тайванська протока, Південно-Китайське море та Корейський півострів, здатні вибухнути в будь-який момент. Кримський сценарій може стати моделлю для ескалації цих конфліктів завдяки схожості ключових елементів зон потенційної нестабільності: спрямованість провідних держав на встановлення сфер впливу, наявність етнічних поділів на перетині цих сфер впливу, присутність громадських, повстанських і терористичних груп, що можуть бути мобілізовані для виконання геополітичних цілей.

1.1. Система міжнародних відносин в умовах російської загрози

В умовах постбіполярного світу економічна стабільність і процвітання країн Заходу були забезпечені наявною системою міжнародної безпеки. Але починаючи з 2011 року ця система опинилася перед новими викликами та загрозами. Події на Близькому Сході та в Північній Африці різко активізували безпекові питання в Європі та світі. Вони виявилися співмірними за масштабами та глобальними наслідками з терористичною атакою 11 вересня 2001 року в США, фінансово економічною кризою 2008 року та загалом суттєво вплинули на безпекову ситуацію у світі, стали жорстким випробуванням для міжнародної спільноти на спроможність діяти разом у протистоянні новітнім загрозам.

Однак цей сигнал належним чином не був усвідомлений, в результаті чого трансатлантична спільнота виявилася неготовою до нових випробувань міжнародної системи безпеки, що виникли внаслідок дій Російської Федерації. Російська агресія проти України підірвала систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть, порушила засади регіональної та глобальної безпеки, а отже, поставила під сумнів можливість подальшого сталого розвитку на Європейському континенті.

Російська інтервенція відбувається в порушення багатьох міжнародних угод, що забезпечували підтримку миру й стабільності в Україні та Європі: Статуту ООН, Заключного Гельсинського акта 1975 року, Будапештського меморандуму 1994 року, Основоположного акта НАТО — Росія 1997 року. У грудні 2009 року США та РФ підтвердили гарантії безпеки України як без'ядерної держави¹, проте загалом це не вирішило головної проблеми міжнародних гарантій безпеки — забезпечення їх ефективності та надійності.

Однак цілі Росії не обмежуються Україною. Не зводяться вони й до перерозподілу сфер впливу на пострадянському просторі. Наслідки підриву нею системи світового порядку значно масштабніші. **Спираючись на статус ядерної держави, Росія прагне глобального реваншу.**

Непередбачувана поведінка великої ядерної держави, що відмовляється діяти згідно з міжнародним правом і здійснює на свою користь переділ державних кордонів, завдала руйнівного удару по світовому порядку, що склався після Другої світової війни. Такі процеси можуть призвести до формування у світі нової геополітичної реальності, у якій

¹ Совместное заявление Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки связи с завершением срока действия Договора о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений, 4 декабря 2009 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/6243>

руйнуються усталені міждержавні зв'язки і порушується збалансованість світової політичної системи загалом. **Замість моделі світового порядку створюється модель світового хаосу**, в якому дехто мріє контролювати процеси глобальної дестабілізації. З другого боку, дії Росії надають право іншим міжнародним суб'єктам переглянути власні зобов'язання щодо неї. Можливості такого перегляду значно перевищують суто правові аспекти, вони зачіпають широкі коло стратегічних питань — воєнних, фінансових, енергетичних.

Унаслідок дій Росії, нехтування нею власними гарантіями, наданими Україні за Будапештським меморандумом, режим нерозповсюдження ядерної зброї опинився під загрозою. Оскільки міжнародні гарантії, надані в обмін на відмову від ядерного статусу, не діють, як це засвідчує ситуація з Україною, **кожна держава доходить висновку, що вона має сподіватися лише на власні сили**, і що найбільш ефективно захистити себе можна за допомогою такого дієвого важеля стримування, як ядерна зброя. Але маючи таку зброю, держава також може піддатися спокусі нав'язувати власну волю іншим країнам.

Неконтрольоване розповсюдження зброї масового ураження та засобів її доставки є загрозою для окремих держав, цілих регіонів, а також, за особливих обставин, для усєї системи світового порядку. У цьому контексті Україна з її техногенно небезпечними виробництвами (ядерними, хімічними, ракетно-космічними тощо) потенційно може бути об'єктом активної зацікавленості міжнародних терористів.

Україна як держава, яка відмовилася від ядерної зброї і відчула на собі наслідки Чорнобильської катастрофи, в умовах російської агресії все ж не має на меті відновлення ядерного потенціалу, а в протидії цим небезпечним тенденціям прагне поєднати зусилля з іншими державами світової спільноти й наполягає на більш вагомих гарантіях власної безпеки з боку ядерних держав.

Проблема ядерного нерозповсюдження в умовах глобалізації набуває особливо небезпечних масштабів. На відміну від ситуації часів холодної війни, коли наявність ядерної зброї у двох супердержав — СРСР та США — підтримувала стабільність біполярного світоустрою, у сучасних умовах нестійкого багатопольярного світу цей чинник відіграє переважно деструктивну роль.

Посилення цього чинника, передусім через прагнення низки політичних режимів до розроблення ядерної зброї (або окремих її компонентів) й засобів її доставки, стимулює інтерес до наявних розробок і спеціалістів в інших державах.

Загроза розповсюдження зброї масового ураження, передусім ядерної, набула в контексті подій в Україні додаткового, вкрай небезпечного вимі-

ру. На прикладі нашої держави стало очевидним, **що відмова від ядерного статусу насправді не дає вагомих безпекових гарантій**. Це може підштовхнути так звані порогові країни до прищвидження створення власної ядерної зброї як інструменту стримування потенційних агресорів.

Міжнародні структури безпеки виявили свою неготовність до поточного розвитку подій в Україні. Ключові елементи європейської та євроатлантичної безпеки — НАТО, ЄС, ОБСЄ — шукають термінові відповіді на регіональні та глобальні загрози, що виникли внаслідок дій Росії. Зволікання грає на руку агресорові, дедалі більше погіршуючи стан міжнародного безпекового середовища.

Неспроможність міжнародних організацій ухвалювати своєчасні та адекватні рішення для розв'язання кризових ситуацій у регіоні свідчить про низьку ефективність існуючих глобальних і регіональних безпекових механізмів, ставить на порядок денний питання про їх реформування і адаптацію до сучасних тенденцій світового розвитку. Це стало особливо явним на прикладі Ради безпеки ООН, дії якої виявилися практично заблокованими Росією, що зводить нанівець спроби врегулювати українсько-російську кризу за допомогою міжнародних механізмів безпеки.

Нинішня ситуація в РБ ООН відтворює ситуацію часів холодної війни, коли Рада безпеки була не в змозі прийняти резолюції щодо вторгнення країн Варшавського пакту під проводом СРСР в Чехословаччину та СРСР — в Афганістан. Наразі роль Росії у РБ ООН не тільки стоїть на заваді прийняттю резолюції РБ щодо подій в Україні, а й може стати перешкодою при прийнятті рішення щодо відправлення, у разі потреби, миротворців в зону конфлікту на Сході України та справляти негативний вплив на зміст мандату в разі позитивного рішення з цього питання.

Механізми ООН щодо протидії агресії виявилися недостатньо ефективними, особливо в ситуації, коли агресором є один з постійних членів із правом вето. Водночас майже одностайна підтримка України з боку держав — членів ООН та осуд анексії частки її території має вагоме значення для формування довкола агресора клімату міжнародної ізоляції, а також створює бар'єр поширенню потоків дезінформації і брехні з його боку.

Незважаючи на вкрай низьку ефективність механізмів ООН, Україна, усвідомлюючи неможливість ефективної боротьби із сучасними загрозами в межах окремої держави, з часів оголошення незалежності стверджувала себе як її відповідальний член. Наша держава залишається одним з найактивніших учасників миротворчих операцій у світі під егідою цієї організації. Ми будемо і надалі активно використовувати можливості ООН для обстоювання своїх національних інтересів. У контексті фактичної війни обрання України непостійним членом Ради безпеки

Організації Об'єднаних Націй на 2016—2017 роки стане новим інструментом української зовнішньої політики, допоможе тримати конфлікт із Росією в зоні обговорення світової політики. Це дозволить нашій державі опонувати стороні агресора на високому рівні, порушуючи питання про визнання Росії державою, яка підтримує тероризм, винести на обговорення позбавлення її права вето. У той же час Україна не перебільшує отримані від непостійного членства можливості, усвідомлюючи готовність російської сторони використовувати свій статус для блокування не вигідних для неї ініціатив України.

Унаслідок нинішньої кризи виявилася не лише інституційна слабкість РБ ООН, НАТО, ЄС та ОБСЄ. Ідеться насамперед про тактичні й стратегічні прорахунки в оцінюванні та розумінні природи постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися як названі організації, так і ключові міжнародні гравці.

Російська агресія проти України підірвала ідею побудови системи загальноєвропейської безпеки, а також звела нанівець одне з головних досягнень, покладене у фундамент ОБСЄ, — Гельсінський заключний акт, в якому задекларовано такі міжнародні принципи, як повага до суверенітету, відмова від використання сили або погрози силою, визнання непорушності кордонів та територіальної цілісності держав, мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи, повага до прав і свобод людини, рівноправ'я країн та право народів розпоряджатися власною долею, співробітництво між державами, дотримання зобов'язань згідно з міжнародним правом.

Системна криза в ОБСЄ у зв'язку з хронічними суперечностями позицій РФ та низки інших країн членів щороку істотно позначалася на ефективності діяльності організації у воєнно-політичному вимірі. Так, Росія неодноразово демонструвала небажання виконувати вимоги ОБСЄ, зокрема щодо виведення російських військ з Грузії і Придністров'я відповідно до Стамбульських домовленостей 1999 року. При цьому вона звинувачувала організацію у використанні подвійних стандартів, небажанні зважати на реалії й особливості окремих держав та погрожуючи вийти з поміж її учасників.

З липня 2007 року Росія запровадила однобічний мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями в Європі. Наразі консенсусу щодо вирішення цього питання не досягнуто. Відсутність зазначеного контролю «сприяла успіху» російської агресії у Криму та зосередженню численних угруповань російських військ на східних кордонах України.

Окремі держави, що регулярно є об'єктом зауважень з боку ОБСЄ (передусім Росія, Білорусь та деякі інші країни пострадянського простору), взагалі демонструють політику ігнорування, протидії та міжнародного знецінення цієї структури.

Анексувавши Крим і здійснивши збройну агресію на сході України, РФ порушила правові засади існування ОБСЄ. На сьогодні представники ОБСЄ беруть активну участь у залагодженні конфлікту, досягненні миру відповідно до Мінських угод. На початку березня 2015 року лідери Німеччини, Франції та Росії погодилися щодо звернення до ОБСЄ допомогти в імплементації останніх домовленостей про припинення вогню.

Представники ОБСЄ здійснюють політику спостереження, зауважень і рекомендацій щодо ситуації на окупованих територіях, але ці дії не мають серйозних наслідків для успішного вирішення проблеми. Загалом, як свідчить практика, можливості інтернаціоналізації врегулювання конфліктів з боку ОБСЄ мають низький потенціал. Істотні зміни в ефективності діяльності ОБСЄ можливі лише за умов докорінної реструктуризації цієї організації, розширення її мандату, суттєвої підтримки з боку ключових міжнародних гравців та інших організацій/структур.

Отже, з одного боку, між Україною та ключовими організаціями на Європейському континенті виникає нова царина спільних інтересів у сфері безпеки, що є життєво важливою для більшості європейських країн. З другого — недостатньо жорстка реакція Заходу на агресивні дії Росії зрештою надала останній стимул діяти й надалі ще більш агресивно і нахабно, що спричинилося до реальної війни проти України.

1.2. Пастки геополітичних прорахунків Заходу для глобальної безпеки

Специфіка нинішньої безпекової кризи значною мірою полягає в тому, що вона розгортається в умовах глобалізації, тобто кардинального підвищення ступеня взаємної залежності суб'єктів міжнародної політики. Це вимагає підвищення рівня відповідальності від учасників системи міжнародних відносин. Натомість нехтування міжнародними зобов'язаннями, особливо з боку впливових світових держав та їх об'єднань, призводить до небезпечних наслідків на регіональному та глобальному рівнях, підриваючи можливості сталого економічного й соціального розвитку у світі.

Російська агресія висвітила неефективність і квалітет, притаманну Європейській політиці сусідства (ЄПС), яка виявилася неспроможною попередити та пом'якшити ризики для Європи як на середземноморському, так і на східноєвропейському напрямках. Події в Україні підтвер-

дили, що замість передбаченого Політикою сусідства утворення навколо ЄС «кола друзів» на кордонах Євросоюзу постало, швидше, «вогняне коло» збройних конфліктів¹.

Агресивна поведінка РФ виявила недостатню ефективність відповідних структур ЄС. Європейський Союз, віддавна сконцентрований на засобах «м'якої» сили, виявився неготовим діяти в ситуації застосування засобів сили «жорсткої». Але й у протистоянні агресивній російській дипломатії, спрямованій на закріплення факту окупації Криму і проти дії подальшим атакам на суверенітет України ЄС поки що не виявив належної ефективності.

Оборонний чинник зовнішньої політики ЄС і наявний потенціал не передбачає можливостей жорстких конкретних дій у подібних ситуаціях. Однак ЄС може виявити активність у боротьбі з нетрадиційними регіональними загрозами, на які спирається тактика РФ в регіоні. Йдеться насамперед про сфери енергетичної та економічної безпеки, зокрема фінансової.

Наразі ЄС реалізує опір агресору у вигляді економічних санкцій, які поступово посилювалися з кожним новим етапом агресії.

Позиція європейських держав щодо України стає найбільш важким тестом на їх власну спроможність. Країни — члени ЄС мають різні зовнішньополітичні та економічні пріоритети. Деякі з них мають значну залежність від економічних та політичних відносин з Росією. Стійкими прихильниками України є Польща, країни Балтії та Велика Британія. Поміж країн, що тією або іншою мірою не задоволені режимом збереження санкцій проти РФ, називають Грецію, Кіпр, Угорщину, Австрію, Італію, Іспанію.

Розбіжності стосуються не тільки ставлення до санкцій. Не менш важливою є єдність позиції щодо забезпечення ізоляції режиму Путіна. Лідери Угорщини, Італії, Греції, контактуючи з президентом РФ, порушують цю єдність ЄС.

На особливу увагу заслуговує позиція Німеччини, яка діє як координатор усередині ЄС та одночасно сприяє досягненню узгодження позицій в трансатлантичному вимірі — між США та ЄС. Позиція Німеччини є прагматичною: вона узалежнює питання санкцій від виконання Мінських угод, зберігаючи при цьому жорстку офіційну позицію щодо окупації Криму. Таким чином, у позиції Німеччини, так само як у позиції ЄС загалом, має місце певна двоїстість в оцінюванні ролі Росії щодо України. Росію

¹ How to be good neighbors [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economist.com/news/europe/21597948-ukraine-biggest-test-eus-policy-towards-countries-its-borderlands-how-be-good>; Popescu N. First lessons from the Ukrainian Crisis / Nicu Popescu [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iss.euro-pa.eu/publications/detail/article/first-lessons-from-the-ukrainian-crisis/>

недвозначно визнають агресором щодо анексії Криму, однак не виявляють такої категоричності в оцінці збройного конфлікту на сході України.

Окремим питанням стала протидія ЄС інформаційним загрозам з боку Росії. Поступово в ЄС та НАТО усвідомлюють важливість цього питання. У серпні 2015 року Європейська Комісія створила команду експертів, головною метою яких є здійснення конкретних кроків із протидії пропаганді, яка поширюється російськими ЗМК на країни Східної Європи. Запланована активність включає розроблення інформаційних продуктів, зокрема й російською мовою, та надання підтримки незалежним російськомовним медіа.

Попри те, що для ЄС відносини з державами Східної Європи є важливим напрямом зовнішньої політики, Євросоюз досі не має цілісного стратегічного бачення своєї політики в регіоні. Особливості східноєвропейського напрямку, що вимагають збалансування стратегії відносин із країнами Східної Європи, з одного боку, та з Росією — з другого, є серйозним викликом для Європейського Союзу.

Брак концепції дієвої східної політики дедалі більше дається взнаки. Ініціатива ЄС «Східне партнерство», запропонована 2009 року в межах Європейської політики сусідства охоплює Україну, Грузію, Молдову, Білорусь, Вірменію та Азербайджан і фактично орієнтується на застарілі уявлення про єдність пострадянського простору, попри найочевидніші докази зворотного. Ризький саміт 2015 року засвідчив, що **ЄС загалом виявився неготовим прийняти нові геополітичні реалії в Європі**, волюючи залишатися в полоні звичних схем. Це ускладнює для України реалізацію її євроінтеграційних планів.

Ключовим елементом європейської безпеки нині є, і в середньостроковій перспективі буде Організація Північноатлантичного договору. В умовах необхідності протистояння «жорстким» загрозам НАТО підвищує свою роль основи європейської безпеки. Безпекові структури ЄС, включно з оборонним чинником, подальший розвиток яких передбачений Лісабонською угодою (разом із гарантією захисту кожної з країн членів), мають виконувати функції, що доповнюють діяльність НАТО.

Починаючи з 2001 року Альянс більше зосереджувався на діяльності поза межами Європи (Афганістан, Сомалі, Лівія). Через потужну військову загрозу з боку Росії переважна зона ризиків, перед якими стоїть НАТО, знову зміщується до Європейського континенту. Ключова країна Альянсу США змушена звернути зовнішньополітичну увагу на Європу і відновлює свою традиційну роль одного з важливих чинників європейської безпеки.

РФ не тільки намагається зупинити європейську та євроатлантичну інтеграцію України, а й має на меті внести розкол між країнами Заходу

і зробити недієздатними ЄС та НАТО. Таким чином, спроможність протистояти російській агресії є перевіркою на дієвість і життєздатність як Північноатлантичного альянсу, так і ЄС.

Агресія Росії проти України виявила слабкі місця в системі оборони Альянсу на сході Європи і змушує по новому оцінити його спроможність в регіоні. Наразі оцінки цих можливостей є, швидше, негативними. Сумарно військовий потенціал НАТО значно перевищує потенціал Росії. Однак порівняно з військовими силами окремих країн Центрально-Східної Європи і Балтії російський потенціал є набагато потужнішим¹.

За винятками Естонії та Польщі² країни Центрально-Східної Європи в умовах економічної кризи значно зменшили видатки на оборону (середня цифра по регіону становить 1,1 % ВВП при встановленому НАТО порозу в 2 %). У разі необхідності реалізації гарантій за статтею V Вашингтонського договору (про колективну оборону) ці країни не забезпечені достатніми військовими можливостями.

Фактично в Європі внаслідок взятих на себе Альянсом обмежень склалася дворівнева стратегічна реальність. Із загального складу військ країн НАТО (3 млн. особового складу та 1,5 млн. з них у Європі) в Центральній-Східній Європі та Балтії дислоковано менше ніж 10 % (300 тис.), з 28 ми баз НАТО на континенті 23 розташовано в Західній Європі й лише 5 у Центрально-Східній Європі та Балтії. Американський військовий контингент зосереджено майже виключно в Західній Європі (тільки в Нідерландах американських військових більше, ніж у всіх країнах — членах Центрально-Східної Європи і Балтії разом), з близько 200 одиниць нестратегічної ядерної зброї в Центрально-Східній Європі та Балтії немає жодної³.

Російська агресія унаочнила не тільки оборонну й безпекову вразливість і незахищеність нашої держави, а також слабку захищеність східно-

¹ Регулярні війська РФ нараховують 1 млн осіб, натомість найбільша в ЦЄС армія Польщі — 100 тис. осіб, не говорячи вже про Балтійські країни (від 5 до 10 тис. осіб). Загалом регулярні війська країн — членів НАТО в регіоні налічують 290 тис. осіб, тобто втричі менше, ніж у російській армії. У ключовій категорії повітряних сил перевага Росії є разючою: 1793 бойових літаки проти 112 у Польщі і 327 у країнах — членах НАТО в регіоні загалом. Ця диспропорція на тлі збільшення видатків Росії на модернізацію армії й фактичного роззброєння в Європі надалі зростатиме.

² Польща започаткувала 10 річну програму модернізації армії, вклавши 40 млрд дол. США Після виконання цієї програми держава матиме найпотужніші сухопутні війська в країнах НАТО в Європі.

³ Central European Security After Crimea: The Case for Strengthening NATO's Eastern Defenses 25 March 2014 : Report № 35 / E. Lucas, A. Wess Mitchell, P. B. Doran, J. J. Grygiel [et. al.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cepa.org/content/case-strengthening-natos-eastern-defenses>

європейського флангу НАТО. Особливі побоювання Альянсу пов'язані з країнами Балтії, що мають російські меншини і потенційно Росія може застосувати до них «право на захист співвітчизників». Для країн — членів НАТО з Центрально-Східної Європи і Балтії Крим має бути наочним прикладом того, що може статися в разі нехтування російською загрозою. Ця тактика погроз спрацьовує: західні експерти не виключають можливості розвитку подій за подібним сценарієм насамперед у країнах Балтії.

Загострилися й інші ризики. НАТО потребує більш ефективної системи захисту від енергетичних, економічних та інформаційних війн, на чому заснована нинішня тактика Росії в регіоні. Виникають нові технологічні виклики, поміж яких пошук країнами Альянсу відповіді на стратегію A2/AD (*anti-access/area denial*¹), на розвиток якої орієнтується Росія, розвиваючи системи протиповітряної оборони та встановлюючи ракетно-тактичні комплекси вздовж свого західного кордону.

Вторгнення російських військ на територію України та анексія частини її території змушують **переглянути стратегічні засади політики НАТО, що діяла протягом останніх десятиліть.**

Стало очевидним, що досі безпека країн — членів НАТО гарантувалася більше довірою до міцності укладених угод, ніж військовими засобами. Нині Росія зруйнувала цю довіру. Країни НАТО у відповідь на незаконне вторгнення Росії на територію України і окупацію Криму змушені були призупинити будь-які види військового та цивільного співробітництва з Росією² з питань міжнародної безпеки і стабільності, намагаючись відмовитися від політики домінування та протистояння з іншими ключовими світовими гравцями.

Перетворення Росії з партнера на супротивника підштовхує НАТО до відмови добровільно взятих на себе зобов'язань через нагальну необхідність створити передумови для реалізації гарантій безпеки для країн Центрально-Східної Європи та Балтії, якщо через агресивну поведінку Росії у цьому виникне потреба. Відмова від принципу «трьох «ні»» стратегічно необхідна для виправлення дисбалансу сил, що склався на сході Європи. З цього випливають далекосяжні наслідки як для загального розкладу сил у регіоні та світі, так і для майбутньої діяльності Альянсу.

¹ Перешкоджання доступу/блокування зони (англ.) Російські морські маневри в Балтійському морі, що збіглися з піком подій в Криму, а також погрозливі коментарі російських політиків та експертів, «занепокоєних» становищем росіян в Естонії, нагнітають ситуацію. Польща та Румунія, що мають спільні кордони з Україною, очікують на воєнні та гуманітарні наслідки в разі можливого російсько го вторгнення на територію материкової України.

² Statement by NATO Foreign Ministers, 1 April 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108501.htm

Як засвідчив саміт НАТО в Уельсі (вересень 2014 року), Альянс прагне уникнути надмірного загострення ситуації протистояння. Але в НАТО цілком усвідомлюють, що дії Росії потребують багатовимірних відповідей: і в царині міжнародного права, і на оперативному тактичному рівні, і в площині пошуку нових концептуальних підходів до підтримки трансатлантичної безпеки. В Альянсі шукають також нових можливостей співробітництва з ЄС у безпековій сфері.

У зв'язку зі стрімкими змінами глобальної геополітичної обстановки провідна військова та економічна держава світу — Сполучені Штати Америки — змушені переглядати механізми захисту власних геостратегічних імперативів та більш активно реагувати на намагання окремих регіональних акторів домогтися власних геополітичних цілей, дестабілюючи усталений світовий порядок.

Протягом останнього десятиліття США постійно корегують зовнішньополітичний курс на користь домовленостей та багатосторонніх компромісів.

Домінуючою рисою процесів геополітичної трансформації є глобальна політика США, скоригована на переформатування відносин із КНР, РФ, ісламським світом і відносин у межах євроатлантичної спільноти. Це впливає на вирішення глобальних суперечностей та, відповідно, визначає відносини взаємодії США з іншими державами.

У новому світовому порядку США зберігають провідну роль у політичних процесах, але намагаються робити це іншими, гнучкішими методами, спираючись не тільки на власні можливості, а й на широке залучення інших країн та інтеграційних утворень до спільного виконання тактичних і стратегічних завдань.

США концентрують увагу на вирішенні глобальних проблем, намагаючись позиціонувати себе, швидше, як арбітра стабільності міжнародної системи, ніж безпосереднього учасника регіональних систем міжнародних відносин.

Протягом останніх років у відносинах США і РФ, попри оголошену ще 2009 року політику «перезавантаження», загострювалися суперечності, викликані серйозними розбіжностями з низки міжнародних питань, зокрема щодо розширення НАТО, створення системи ПРО США в Європі, сирійської проблеми. США відмовляються також визнавати право РФ на створення зон власних «привілейованих інтересів» на пострадянському просторі.

Зміни стратегічного середовища, зокрема ревізіонізм Росії, зазначені в Національній військовій стратегії США 2015 року — фундаментальному оборонному документі, що має емпіричну спрямованість.

США готові реагувати на негативні зміни зовнішнього середовища, нові загрози та виклики, що мають динамічний та асиметричний характер, зокрема гібридні конфлікти. Стратегія зауважує, що загроза масштабного міждержавного воєнного конфлікту зростає. США вперше з часів холодної війни чітко персоніфікує країни світу, що намагаються переглянути ключові аспекти міжнародного порядку. Їхні дії та зростаючі можливості, зокрема зусилля Ірану та Росії з дестабілізації своїх регіональних сусідів, здатність Північної Кореї загрозувати територіям США, а також «агресивні меліоративні дії» Китаю в Південно-Китайському морі, створюють загрозу інтересам і національній безпеці США. Втрачаючи беззаперечну технологічну перевагу, володіючи відносно застарілим ядерним арсеналом, США наразі не мають істотних та дієвих інструментів стримування. Проте для підтримання балансу сил вони планують використовувати «попередню присутність» (своїх збройних сил) на територіях, яким загрожує ескалація конфлікту. З цією метою США готові оптимізувати старі та будувати нові дружні коаліції.

1.3. Проактивність зовнішньої політики України в протистоянні збройній агресії

Новітні виклики міжнародній безпеці мають транскордонний характер і потребують спільних зусиль міжнародної спільноти для їх подолання. У цих умовах на перший план виходить завдання побудови гнучкої й диференційованої системи відносин України з ключовими міжнародними акторами, яка відповідатиме викликам глобалізованого світу і сприятиме посиленню ролі нашої держави на світовій арені.

Пошук найбільш адекватної міжнародної та національної безпекової моделі для України стає першочерговим завданням. Одним із ефективних механізмів формування такої моделі на міжнародному рівні є стратегічне партнерство, потенціал якого досі залишається нерозкритим для нашої країни.

Система зовнішньополітичного партнерства України формується згідно з обраним Україною стратегічним курсом на модернізацію країни відповідно до сучасних викликів глобалізованого світу. Подеколи характер цих відносин може набувати життєво важливого значення для існування і розвитку нашої держави.

Міцність стратегічних відносин випробовується в умовах поглиблення глобальної й регіональної конкуренції, загострення боротьби за ринки збуту, наростання негативних тенденцій у фінансовій сфері. Перерозподіл сил у світі, стрімкий розвиток нових глобальних потуг на тлі

виявів рецесії в Європі та США створюють додаткові виклики для консолідації дій країн партнерів і водночас можливості для формування нових конфігурацій міжнародного партнерства.

Відносини України з її стратегічними партнерами становлять одну з ключових засад її зовнішньополітичної діяльності. Включення України в систему стратегічних відносин з провідними державами світу засвідчує значущість нашої країни як міжнародного актора. Водночас пріоритетним завданням є доведення власної спроможності бути ефективним партнером, адекватно залучаючись до схеми розподілу функцій у системі міжнародних відносин та безпеки. Однак **на сьогодні головним завданням механізмів стратегічного партнерства є міжнародна допомога Україні у протистоянні основній загрозі її національній безпеці — російській агресії**. Поряд зі зміцненням відносин у межах наявних структур Україні доцільно ініціювати створення тимчасових союзів, що складатимуться з країн, найбільш вразливих до порушень у системі міжнародного права. Перевага таких гнучких угруповань держав полягає в тому, що вони можуть створюватися швидко під вирішення тих або інших конкретних завдань.

Посилення міжнародних гарантій безпеки, збереження суверенітету та територіальної цілісності є одним з ключових завдань стратегічних відносин України з глобальними державами, поміж яких найбільше важать **відносини із США**.

У протидії агресії Україна прагне спиратися на чинні домовленості зі Сполученими Штатами Америки, зокрема на Хартію стратегічного партнерства, та вповні використовувати інструменти інтенсифікації міждержавного діалогу, активно пропонувати нові напрями співпраці, що мають на меті залучення України до глобальних процесів на правах повноправного актора.

Стратегічний формат двосторонніх відносин України і США започаткований Спільною заявою президентів від 04 квітня 2005 року¹ і надалі зафіксований у Хартії про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 року². Цей документ закріпив принципи двосторонніх відносин, підтвердив важливість гарантій безпеки України від 1994 року і визначив шляхи поси-

¹ A New Century Agenda for the Ukrainian American Strategic Partnership : Joint Statement by President George W. Bush and President Viktor Yushchenko, April 4, 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://georgewbushwhitehouse.archives.gov/news/releases/2005/04/20050404_1.html

² Хартія Україна—США про стратегічне партнерство : міжнар. док. Від 19.12.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi bin/laws/main.cgi?nreg=840_140

лення оборонної та безпекової співпраці, зокрема у сферах енергетики, економіки і торгівлі, демократії, контактів між людьми та культурних обмінів, а також містив положення щодо реалізації програми посиленого безпекового співробітництва.

США на сьогодні є і залишаються ключовим партнером України у протистоянні російській збройній агресії. З огляду на це, наша держава в якості пріоритетного зовнішньополітичного завдання на найближчу перспективу повинна поставити за мету досягнення нового рівня партнерських відносин зі США та розширення можливостей двостороннього співробітництва у військовій сфері, включно із отриманням статусу основного союзника США поза НАТО.

Україна може розраховувати також на своїх природних союзників в Європі, до яких на сьогодні належать Велика Британія, Польща та країни Балтії, здобувати більш вагому підтримку з боку впливових європейських держав, насамперед Німеччини, Франції, Італії, а також діяти в трансатлантичному вимірі, спираючись на своїх стратегічних партнерів — США та Канаду.

Розвиток відносин стратегічного партнерства України з Польщею, Румунією, Туреччиною та низкою інших країн є принциповим для забезпечення стабільності в Центральній та Східній Європі та Чорноморському регіоні. Підстави для спільного протистояння новітнім загрозам, спричиненим російською агресією, існують у Грузії та Молдови, суверенітет яких також порушений і які так само мають угоди про асоціацію з ЄС.

Воєнна агресія Росії створює унікальну можливість для актуалізації регіонального партнерства у військовій сфері. Україна може виступити ініціатором розширення меж співробітництва в ГУАМ до воєнно-політичного рівня, залучення нових партнерів, зокрема Румунії, Болгарії, Туреччини. Якщо говорити про ширший формат, то створення неформального об'єднання (за участю України та її відповідальних партнерів — країн Балтії, Швеції, Польщі, Словаччини, Чехії, Румунії) на кшталт Малої Антанти після Першої світової війни як прикладу проведення країнами регіону, що мають різний розвиток, але спільні загрози, узгодженої політики щодо стримування зовнішньої агресії і посилення взаємної безпеки також є корисним.

Крім того, Україні важливо діяти в напрямі зміцнення відносин з тими державами СНД, які насправді не поділяють агресивної поведінки Росії і можуть за певних умов підтримати нашу державу. Такі країни, як Білорусь і Казахстан, що мають на своїй території численні анклави «російськомовних» громадян, вже занепокоєні непередбачуваною поведінкою свого декларованого союзника.

Дуже важливою для успішного розв'язання ситуації довкола українського Донбасу є позиція Китаю. Вітаючи повагу КНР щодо обраного Українським народом шляху розвитку, суверенітету й територіальної цілісності України, законодавчо закріплених засад внутрішньої й зовнішньої політики нашої держави, українська сторона закликає Китай всіляко сприяти врегулюванню конфлікту, сподівається на дотримання китайською стороною об'єктивної, справедливої та відповідальної позиції у цьому.

Одним зі своїх головних союзників у протистоянні з Росією Україна вважає Європейський Союз, адже саме ідея європейської інтеграції була початковою рушійною силою Революції гідності. Загалом ЄС активно підтримує нашу державу в процесі здійснення реформ, економічного розвитку, подолання наслідків економічної кризи, зміцнення обороноздатності. Керівні органи Євросоюзу та більшість країн членів підтримують Україну в складному процесі політичного врегулювання на Донбасі. Невипадково саме «локомотиви» ЄС — Німеччина та Франція — є посередниками в укладанні Мінських домовленостей, складному процесі, спрямованому на встановлення миру на Донбасі. Складно переоцінити, зокрема, внесок Франції в забезпечення єдності Євросоюзу у спосіб введення секторальних санкцій проти РФ та її принципову позицію стосовно відмови передавати Росії два вертольотоносці «Містраль».

На сучасному етапі одним із важливих завдань української дипломатії є переведення відносин з нашими союзниками в практичну площину, розвиток співробітництва з ними не тільки в політичній, а й у фінансово економічній, військово-технічній, гуманітарній та інших сферах.

Українські національні інтереси мають неухильно обстоюватися на різних міжнародних форумах, навіть таких, де Україна офіційно не бере участі. Адже якщо на форумі ухвалюється резолюція, що не містить засудження анексії Криму або агресії Росії на Донбасі, то російська дипломатія та пропаганда видає це за мовчазну згоду з її діями. Для цього Україні потрібні принципові партнери лобісти в кожному регіоні світу. Створити цю глобальну мережу України допоможе залучення української діаспори (МЗС та дипломатичні представництва мають розробити лінію ефективної взаємодії з місцевими українськими громадами, сприяти їх активності) як ключового елемента політичного френдінгу, а також знаходження спільних інтересів, які гармонізують зовнішньополітичні лінії України та країни партнера (через аналіз національних стратегічних документів, білих книг тощо).

В європейських структурах (Рада Європи, ОБСЄ) захисниками інтересів України традиційно є Польща, Литва, Швеція. У форматі Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва особливі відносини вар-

то розбудовувати з Австралією та Японією, в Шанхайській організації співробітництва (далі — ШОС) — з Казахстаном. Росія намагатиметься використати БРІКС як легітимний засіб підсилення власної зовнішньої політики, про що свідчить одночасне проведення в Уфі у липні 2015 року двох форумів ШОС та БРІКС. Саме тому Південна Африка має в середньостроковій перспективі стати принциповим партнером України. Треба за можливості приділяти увагу й протекціонізму українських інтересів в таких відверто керованих Москвою регіональних структурах, як СНД (Азербайджан, Молдова, Казахстан), Митний союз та Організація договору про колективну безпеку (Казахстан). Окремою, дуже важливою формою міжнародної підтримки України в сучасних умовах є зусилля у виробленні спільного підходу до подальшого дипломатичного й економічного тиску на Росію.

Режим санкцій, застосований міжнародною спільнотою проти Російської Федерації, на сьогодні є безпрецедентним і з огляду на кількість учасників, і на масштабність їхніх дій. Вирішальну роль відіграють, безперечно, санкції ЄС і США. Водночас не варто применшувати і вплив, що справляють санкції, запроваджені Канадою, Японією, Норвегією, Швейцарією, Австралією, Новою Зеландією (загалом близько 40-ка країнами світу), а також Парламентською асамблеєю Ради Європи. Перелік цих санкцій охоплює персональні санкції щодо осіб, причетних до агресії проти України; економічні обмеження, зокрема стосовно доступу до ринків капіталу та призупинення фінансування міжнародними інвестиційними й фінансовими структурами нових проєктів на території РФ; цільові санкції щодо співробітництва з Кримом та м. Севастополем; секторальні санкції, зокрема щодо оборонної сфери та енергетики. Не менш суттєво впливають і дипломатичні санкції, що полягають, зокрема, у скасуванні в 2014 році саміту С8 у Сочі; призупиненні переговорів щодо вступу РФ до Організації економічного співробітництва і розвитку та Міжнародної енергетичної агенції; скасуванні саміту ЄС — РФ і регулярних двосторонніх консультацій на високому рівні; припиненні двосторонніх переговорів з Росією щодо лібералізації візового режиму та укладення нової угоди про зону вільної торгівлі ЄС — РФ; позбавленні Росії торгових пільг, передбачених американською Глобальною системою преференцій тощо.

Санкції дуже суттєво впливають на економіку Росії, що можна вже сьогодні спостерігати майже за всіма основними макроекономічними показниками. Згідно з офіційним звітом Міністерства фінансів Росії відплив капіталу з країни за 2014 рік становив 151 млрд. дол. США. За оцінками російських експертів, у поточному році РФ може втратити ще

110—130 млрд. дол. США. Загалом згорання інвестицій і вплив капіталу вже спричинили втрату третини сумарної капіталізації російського ринку акцій. Російський ринок втрачає кредити й фінансові зв'язки з найбільшими західними фінансовими групами, що закономірно зумовлює проблеми з національною валютою. За даними Центрального банку РФ, золотовалютні резерви РФ з початку 2014 року зменшилися з 520 млрд. дол. США до 360 млрд. дол. США станом на початок березня 2015 року, а за прогнозами до кінця 2015 року можуть зменшитися ще вдвічі. Незважаючи на суттєві наслідки прямої дії санкцій, вони є лише частиною спектру щодо тиску на РФ, що набирає обертів і значно посилює несприятливу зовнішню кон'юнктуру для російської економіки, яка вже сьогодні перебуває у стані системної кризи.

1.4. Виклики збройної агресії як каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України

Війна на Донбасі, спровокована агресією Росії, має чіткі ознаки цивілізаційного конфлікту. Вигідне географічне положення України як великої транзитної артерії, своєрідного мосту між Європою та Росією останні два десятиліття розглядалося як суттєва політико-економічна перевага, але в умовах геополітичного протистояння воно стало для нашої держави джерелом нових проблем.

Історично поділена між сферами впливу різних імперій минулого — Російської та Австро-Угорської, а ще раніше Московії та Речі Посполитої — Україна в ХХІ сторіччі знову стала об'єктом геостратегічної гри великих держав. З одного боку — країни Заходу з його ліберально демократичними цінностями, з другого — авторитарна Росія, що має за мету відновлення своїх традиційних сфер впливу, ревізію сучасного балансу сил, претендує на лідерство в світовій політиці. Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США.

Радник з питань національної безпеки адміністрації Президента США Дж. Картера З. Бжезинський ще у середині 1990-х років зауважив, що Росія не зможе відновитися євразійською імперією без України. Вже тоді у своїй «Великій шахівниці» він спрогнозував великий конфлікт у Східній Європі та пострадянському просторі на лінії «Євразійських Балкан». Латентна фаза цього конфлікту відверто подовжилася виключно через економічну та політичну слабкість Росії. Але з відновленням російського експансіонізму під загрозою опинилися не лише Україна, Білорусь, Молдова, країни Південного Кавказу та Центральної Азії,

тобто пострадянський простір, традиційні сфери впливу Росії, а й інші суміжні країни Північної, Центральної та Південно-Східної Європи. Ідеологами планів РФ є Дугін, Панарін, Кара Мурза, Старіков, Куняєв, Бородін та низка інших сучасних прибічників течії «неоевразійства», в працях яких вже на початку 2000-х років було змальовано сценарії сьогодення. Недаремно сучасні російські дипломати оперують «фактами» із псевдоісторичних праць згаданих осіб, створюючи Європі негативний імідж у свідомості росіян, апелюючи до образу зовнішнього ворога, який «загрожує Батьківщині», готуючи населення Росії до великої війни проти Заходу за лідерство у світі. У самій Росії відбувається форсування мілітаризація свідомості населення, тривають приготування до глобальної війни. Адже саме війна може змінити баланс сил, посунути США з позиції світового лідера та «жандарма». Україна тут є наріжним каменем майбутньої Російської імперії В. Путіна, причому саме вся Україна, а не лише Донбас, який використовується виключно як дестабілізаційний чинник. Росія власними руками готова створювати нові штучні конфлікти, розпалювати ворожнечу, провокувати повстання, навіть такі, що нібито спрямовані проти неї.

Перемога Революції гідності зруйнувала цей план і стала катализатором глибинних змін у Східній Європі. На противагу авторитарній моделі, яку Москва просувала на пострадянському просторі протягом останнього десятиріччя, Україна остаточно обрала шлях будівництва ліберальної демократичної держави. Індикатором незворотності цих змін є те, що ініціатором глибинних реформ є насамперед громадянське суспільство. Це надало «пружності» інституційним засадам держави та зробило її більш захищеною від деструктивних зовнішніх впливів. Отже, Україна унаочнила приклад здатності населення держави самостійно визначати напрям зовнішньополітичної інтеграції і можливості примушувати політичну еліту виконувати це замовлення. Як і населення країн Центральної Європи, що свого часу виступило за приєднання до ЄС та НАТО, переважна більшість українців обрала своєю метою вступ до європейських інституцій. Але якщо наші західні сусіди кілька століть були невід'ємною частиною Європи, Україна є зразком саме для країн, що раніше були центральною частиною Російської Імперії та Радянського Союзу. Населення Російської Федерації та України, інші пострадянські країни мають тісні родинні, гуманітарні та культурні зв'язки. Наявність самостійної української моделі розвитку йде врозрід з ідеологічними засадами нинішньої російської влади, яка будує свою легітимність на невідворотності визначеного правлячою верхівкою «особливого» шляху.

Агресія Кремля в Криму та на Донбасі стала реакцією на загрозу руйнації монополії Москви на визначення моделі розвитку пострадянського простору. Слідом за трьома країнами регіону Україною, Грузією та Молдовою, які вже підписали угоди про асоціацію з Європейський Союзом, можна очікувати на зближення ЄС з іншими державами, що наразі є учасниками інтеграційних проектів РФ. Але цей процес не відбуватиметься швидко. Як і всі великі держави, що перебувають на низхідній траєкторії втрати своєї могутності, Російська Федерація налаштована використовувати всі наявні важелі, зокрема військову силу. Законсервованість політичної системи, пріоритетність витрат на військові потреби демонструють, що Москва готується до тривалого протистояння. У цій ситуації Україна має усвідомити, що відкритий конфлікт з Росією залишатиметься найбільшим викликом для її національної безпеки ще протягом кількох десяти років, і покладатися на нестандартні інструменти міжнародної політики, які дозволять їй стати дійсно незалежною демократичною європейською державою на противагу її авторитарному оточенню на сході.

За умов деструкції чинної системи міжнародної безпеки, каталізованої Росією з її агресивними зовнішньополітичними прагненнями, Україна має віднайти власний шлях для ефективного забезпечення національних інтересів. Найважливішими питаннями для України є безпека держави, дотримання суверенітету та відновлення територіальної цілісності, показниками якої мають стати реінтеграція тимчасово окупованих частин Донецької та Луганської областей та повернення анексованого Криму. Природним союзником України в досягненні зазначених цілей є наші стратегічні партнери на Заході — країни ЄС та США. Найбільш актуальні та дієві безпекові гарантії Україна може отримати від членства в НАТО, досягнення якого має стати пріоритетним стратегічним завданням для нашої держави. В осяжній перспективі Україна повинна більш активно використовувати наявні можливості та інструменти особливого партнерства з Альянсом для створення з його допомогою таких національних Збройних Сил, які повністю відповідатимуть сучасним умовам і принципам ведення війни. Річні національні програми Україна НАТО мають бути переорієнтовані на реалізацію завдань адаптації сил і засобів національного сектору безпеки і оборони до стандартів НАТО, а також на виконання інших критеріїв, що уможливлять приєднання України до системи колективної оборони на базі Північноатлантичного альянсу.

Обов'язковою взаємозалежною умовою сильної дипломатії є наявність сильної армії. Функціонування Збройних Сил України актуалізоване наявним конфліктом, фактично війною з країною сусідом, що виступає в ролі агресора.

Зовнішня політика України має базуватися на проактивному, а не реактивному реагуванню на зовнішні обставини. Україна повинна стати повноцінним актором системи міжнародних відносин. Послідовна зовнішня політика нашої держави має бути заснована на експансії власних національних (державних, економічних) інтересів, активному протекціонізмі. При цьому сама категорія національних інтересів потребує спрощення та чіткого визначення.

Домінуючим національним інтересом зовнішньої політики не може бути «збереження суверенітету та територіальної цілісності», адже дипломатія в цьому разі концентрується не на експансії, а на захисті, що є слабкою позицією. Натомість українські дипломати мають обережно апелювати до поняття національної стратегічної культури. Україна має нарешті перестати торгувати геополітичним становищем держави транзитера та стати суб'єктом, а не об'єктом міжнародних відносин, посісти лідерські позиції в регіоні.

У цьому контексті Україна цілком могла б виступити ініціатором розширення до воєнно-політичного рівня співробітництва в межах чинних регіональних інституцій. Звичайно, таке рішення потребуватиме політичної волі не лише українців, а й ЄС та США, з огляду на можливу реакцію Росії. Перспективним є також створення нових регіональних союзів із залученням відповідальних партнерів України — Польщі, Румунії, країн Балтії, Швеції, Чехії, Словаччини, Болгарії, Грузії, Молдови. У межах таких союзів, що матимуть на меті запровадження певних взаємних гарантій безпеки, можна буде координувати та регулювати зусилля у секторі безпеки й оборони, організовувати спільні військові навчання тощо. Важливо, щоб ініціатива формування союзів виходила одночасно від найбільш зацікавлених країн — України, Грузії, а також від країн — членів НАТО, наприклад Польщі та Литви, які стикаються з безпосередньою загрозою з боку Росії.

Правильно використовуючи різний наявний міжнародний інструментарій, повернувши на свій бік старі (ЄС та НАТО) та побудувавши нові міцні союзи в Європі, гармонізуючи власні стратегічні пріоритети з національними інтересами стратегічних партнерів, побудувавши ефективну сильну дипломатію, Україна буде в змозі не лише успішно протистояти зовнішній агресії Росії на своїй території. Проте до цього доведеться подолати довгий шлях з відновлення територіальної цілісності, реінтеграції окупованих та анексованих територій. Цей шлях буде сповнений прихованих ризиків, але створить передумови для сталої державницької традиції, на якій будуватиметься майбутнє Українського народу.

Зважаючи на транснаціональні масштаби загрози агресивних дій Росії проти України, українській дипломатії необхідно системно та

цілеспрямовано створювати й підтримувати систему міжнародних зв'язків з метою досягнення належного рівня колективної відповідальності за підтримання міжнародної безпеки. Тільки наполегливі зусилля на національному рівні разом з активним цільовим залученням міжнародної спільноти й міжнародних механізмів стримування агресора зможуть суттєво вплинути на локалізацію й остаточне врегулювання воєнного конфлікту на території України.

Vladimir Horbulin

Doctor of Engineering Sciences, Professor

Academicians of The National Academy of Sciences of Ukraine

Olexander Vlasyuk

Doctor of Economic Sciences, Professor

Corresponding Members of The National Academy of Sciences of Ukraine

Ella Libanova

Doctor of Economic Sciences, Professor

Academicians of The National Academy of Sciences of Ukraine

Olexandra Lyashenko

Doctor of Economic Sciences, Professor

The armed conflict at Ukraine in terms of geopolitics

The modern vision of world order and the nature of international relations stems from the fact that the global geopolitical space shared not only between the great powers with their spheres of influence, as lines between internal tensions between the zones of stability. Projections of geopolitical rivalry and struggle of the great powers for resources and zones of influence at regional and local level is to encourage local conflicts. It is not that modern conflicts are mainly internal in nature and their basis is inter-ethnic, inter-ethnic or inter-confessional conflict, external interference by the major powers is often not so much settles as exacerbating conflicts. In the space of a close environment, Ukraine continues to be the threat of new and escalating smoldering ethnic and inter-state conflicts, growing interest due to their shady business representatives and international criminal gangs. The global economic crisis has affected the formation of a European secure environment policy leading states and international structures are safe.

Keywords: *the conflict, armed conflict, Ukraine, Russian Federation, geopolitics, international security, nation, international relations.*

Смолянук Володимир Федорович

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана

**Україна та Російська Федерація:
духовне розмежування
(на прикладі патріотичних стратегем)**

Здійснено компаративне співставлення патріотичних стратегій України та Росії, вказано на принципові відмінності між українським та російським підходами до формування цінностей патріотизму, що мають протилежно орієнтовані практичні наслідки. Наголошено на унікальній можливості сучасної України реалізувати нові можливості патріотичного виховання широких верств населення, насамперед молоді, з метою духовного наближення до європейських патріотичних зразків. На наш погляд, резерви довольного трактування історичного процесу за участю Російської держави в межах одного законодавчого акту не вичерпано. Маючи бажання, політичні керівники та владно ангажовані історики сусідньої країни можуть конструювати нові й нові послідовності історичних дат, вигідних правлячій силі. Предметом поглибленого вивчення в українських духовних реаліях все більше стає європейський досвід подолання антагоністичних ситуацій, їх розв'язання з мінімальною абсорбцією збройних сцен недавнього минулого в національні патріотичні пантеони.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, патріотична стратегія, «руський мир», духовне життя, історична пам'ять, Україна, політичні керівники.

Актуальність статті. Патріотизм був і залишається однією з фундаментальних основ духовного буття суспільства. Спроби вилучення патріотизму як специфічної духовної практики зі структури суспільної свідомості приречені на поразку, якщо ініціатор подібної селекції не застосує технологій фізичної деформації людського мозку (вирощування так званих «манкуртів»). Патріотизм метафорично пояснюється як постійно відтворювана цінність, що поєднує минуле та сучасність з метою повноцінної рефлексії суспільства у швидкозмінному соціальному середовищі відповідно до вищих стандартів гідності та самопожертви,

а також програмування оптимістичних сценаріїв подальшої суспільної еволюції. Ставлення до патріотизму останнім часом переживає своєрідний ренесанс: більшість держав та суспільств, залучених у силове поле внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз глобалізаційного походження, пробуджують до життя (реконструюють, модернізують або ж цілеспрямовано створюють) нові матриці патріотичного мислення, розраховані не лише на окремих громадян, а й на їх об'єднання в максимально можливих межах — до нації включно. Не є виключеннями пострадянські країни, в духовному просторі яких відбуваються складні процеси патріотичного переусвідомлення своєї сутності. При цього теоретичні підходи та практичні рекомендації щодо використання патріотичного потенціалу нації є принципово різними, що не лише виключає можливість екстраполяції власних патріотичних надбань на закордоння, але й загострює необхідність протидії інформаційно-психологічним впливам супротивної сторони, де тематика патріотизму використовується як зброя гібридної війни.

Мета статті. Порівняти державно патріотичні стратегії України та Російської Федерації; визначити принципові відмінності між вибірково-маніпулятивним (російським) та інтегративно-плюралістичним (українським) сприйняттям патріотизму, що є додатковою підставою «духовного розлучення» двох країн; виокремити феномени «забуття» та «прощення» як складові патріотичного самоусвідомлення нових поколінь, чия політична соціалізація відбувається в демократичних умовах, історично дистанційованих від реальних бойових подій; вказати на резерви посилення патріотичного потенціалу українства після Революції гідності 2013—2014 рр.

Основна частина. Найбільш поширеним є наступне наукове визначення патріотизму (грец. πατριώτης — співвітчизник, лат. patriis — батьківщина, Вітчизна): патріотизм — це любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам. В основі цього терміну грецьке слово «патріς», що означає «земля батька, предка». У наступних викладках використовуватиметься саме таке розуміння патріотизму, яке досить легко утворює семантичний ряд «патріотизм — духовність — духовна цінність — духовна безпека».

Деякі узагальнення останніх соціально-духовних процесів, що розгортаються довкола України та за її участю, дозволяють вказати на дві принципово різні стратегії (моделі) формування патріотичного самовідчуття індивіда, соціальної групи, нації в цілому, селекції їх патріотичної самосвідомості. Зокрема, сучасна Росія активно використовує вибірково маніпулятивний (суб'єктивно фрагментарний) спосіб згуртування населення

на патріотичній основі. Сутність останнього полягає в довільному підборі владарюючим суб'єктом та інтелектуальними колами, що його обслуговують, вигідних, ефективних, ситуативно-доречних подій, фактів, персоналій, процесів, інститутів, інтерпретацій та побудові на їх основі здебільшого штучних причинно-наслідкових ланцюгів, що забезпечують достатню легітимність правлячого режиму, необхідний запас його міцності.

На користь цього свідчать наступні вибіркові патріотичні конструкти, які за активного сприяння вищого політичного керівництва Росії отримують широке літературно художнє, кінематографічне, мас-медійне, партійно ідеологічне, церковно-конфесійне, воєнно-спортивне, навіть побутове поширення та активно впроваджуються у вербально комунікативне поле РФ. У першу чергу слід вказати на гіпертрофоване возвеличення факту перемоги СРСР над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. за сценарієм, що став крилатим висловом: «ми за ценою не постоїм». При цьому термін «Друга світова війна 1939—1945 рр.», яка означає об'єктивну необхідність визнання інших держав і народів силами, що також перемогли фашизм, — російськими пропагандистами практично не вживається. На прикладі цієї війни можна констатувати, що Росія реалізувала оригінальний підхід, якого намагаються уникати демократичні країни: із збільшенням історичної відстані від конкретної події ступінь її міфологізації за погодженням з правлячим режимом невпинно зростає. Перемога над фашизмом за умов практично повної відсутності безпосередніх учасників бойових дій, обмеження неупереджених історичних досліджень та обмеження доступу до архівів набула сакральних рис «неорелігії», поклоніння якій є обов'язковим моментом демонстрації громадянської зрілості та політичної лояльності російських громадян.

Такому стану справ передувало прийняття у 1995 р. — напередодні 50-річчя згаданої перемоги — федерального закону «Про дні військової слави (переможні дні) Росії». В законі виписано 15 битв, де росіяни або ж війська, очолювані російськими полководцями, перемагали — від 1242 р. (Льодового побоїща, перемоги князя Олександра Невського над «псами лицарями») до 1945 р. (перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні). Цікаво, що битви, які прямо чи опосередковано стосуються України (1709 р. — перемога військ Петра I у Полтавській битві, 1790 р. — взяття військами під командуванням О. Суворова турецької фортеці Ізмаїл, 1853 р. — перемога російської чорноморської ескадри під командуванням адмірала П.Нахімова турецької ескадри біля мису Сіноп) у законодавчому трактуванні російської сторони «автоматично» вважаються російськими.

З цього приводу доцільно зазначити, що 700 років батальної практики держави дозволяють у довільний спосіб накреслити будь-яку історичну траєкторію — від суцільних перемог до більш об'єктивного чергування перемог і поразок. Як видно, РФ обрала версію вибірково переможного ставлення до історичних подій, широкого висвітлення пам'ятних дат в інформаційному просторі при практично повному замовчуванні воєнно-політичних катастроф та пов'язаних з ними людських втрат. Цілком природно, що про захоплення Кремля польськими військами у 1610 р. або ж армією Наполеона у 1812 р. у згаданому вище законі не йдеться. Показово, що в 2007 р. даний документ було розширено. Нова назва цього нормативно правового джерела звучить «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії». До 15 битв додано стільки ж пам'ятних дат, серед яких є доволі оригінальні — «день російського студентства», «день російського парламентаризму» або «день солідарності у боротьбі з тероризмом».

На наш погляд, резерви довільного трактування історичного процесу за участю Російської держави в межах одного законодавчого акту не вичерпано. Маючи бажання, політичні керівники та владно-ангажовані історики сусідньої країни можуть конструювати нові й нові послідовності історичних дат, вигідних правлячій силі.

Які причини зумовлюють правлячу еліту РФ нехтувати елементарними основами історичної об'єктивності та інтелектуальної порядності? Причин кілька, вкажемо на головну з них. Як вважають у Кремлі, за допомогою подібних «патріотичних ін'єкцій» досягнуто необхідного владно-державного ефекту: на хвилі штучного піднесення духовної енергії мільйонів росіян на основі насамперед мілітарного мислення в їхню свідомість закладається умовний «ген непереможності». Його сутність зводиться до прискороеного чорно-білого спрощення картини сучасного світу до примітивного силлогізму: нашу країну знищити (поставити на коліна) неможливо, зате ми здатні перемогти будь-яку зовнішню силу (державу, коаліцію, організацію, ідеологію — значення не має). При цьому образ «зовнішнього ворога» є невід'ємним елементом подібних патріотичних ерзаців.

Ідеологічне обслуговування Дня перемоги 9 травня у виконанні кремлівських пропагандистів передбачає широке використання радянського винаходу 1965 р. «місто герой» (реалізованого напередодні 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні), а також більш пізніх російських нововведень — «місто воєнної слави», «місто (селище, село, район) партизанської слави». В сусідній державі пропонується всіляко поширювати так званий «патріотичний туризм», який має вписуватися в загальну

концепцію переможних днів Росії. Конкретних місць для реалізації даного різновиду оригінального туризму більше ніж досить — від «лінії Манергейма» на Північному Заході до озера Ханка на Південному Сході РФ. На противагу цьому, поразки московських військ від збройних сил інших держав (королівств, князівств, ханств) під час протистояння з Золотою Ордою, при підкоренні (захопленні) України, Білорусі, Польщі, Балтії, Фінляндії, Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Північного Кавказу, інших земель рекомендується не згадувати.

У 2014 р. Кримінальний кодекс РФ доповнився статтею про відповідальність за реабілітацію нацизму, що цілком узгоджується зі світовою практикою кримінального й морального засудження цієї людиноненависницької ідеології. Проте російська воєнно-патріотична думка на цьому не зупиняється. Звучать пропозиції про запровадження кримінальної відповідальності за заперечення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні та її критику, за осквернення символів Великої Перемоги (прапора Перемоги, ордена Перемоги, георгіївської стрічки).

Стає зрозумілим, чому «невигідні» сторінки Другої світової війни з подачі правлячого режиму практично замовчуються. В Росії, просякнутий духом «вибіркового патріотизму», який дедалі частіше асоціюється з націоналізмом та ксенофобією, годі зачіпати воєнно-історичні теми, що не вписуються в кремлівську канву спочатку вимушено відступального, пізніше переможно наступального перебігу Великої Вітчизняної, наскрізь «пронизаної» патріотичними взірцями. Зокрема, «ворожими» й навіть «злочинними» вважаються будь-які згадування про антирадянську діяльність військовослужбовців Червоної армії, що перейшли на бік ворога. Конкретніше це теми про Російську визвольну армію генерала Власова (в 1945 р. в її списках значилось 120—130 тис. осіб), Російську визвольну народну армію, Комітет звільнення народів Росії, 15-й козачий кавалерійський корпус СС, 29-ту, 30-ту та 36-ту гренадерські дивізії СС, дивізію «Русланд», Бойовий союз російських націоналістів, 1-у російську національну бригаду СС «Дружина» тощо. Той факт, що на боці «третього рейху» в різні роки Великої Вітчизняної воювало від 150 до 300 тис. росіян — є приводом для звинувачення прискіпливого історика чи просто допитливого читача в антипатріотизмі й духовній зраді країни, «яку перемогти неможливо».

Так само замовчуваними є теми про інший феномен періоду Великої Вітчизняної (Другої світової) війни — так звані «народи зрадники», до яких за погодженням зі Й.Сталіним були віднесені кримські татари, чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці, калмики, турки месхетинці, німці, корейці, фінни-інгерманландці, болгары Одеської області, греки,

румуни, курди, іранці, китайці, хемшили, деякі інші. В цьому ж ряду — західні українці, литовці, латиші, естонці. Маємо своєрідну модель додаткового возвеличення російського народу, який не може не сприйматися народом патріотом та тлі існування його історичного антиподу — народів зрадників.

Патріотичну модель сучасної Росії цілком можна пояснити словами Л. Нагорної (Україна): «Часто стратегії історизації обираються з розрахунку на політичні дивіденди. Використання минулого стає прибутковим, і зовсім не випадково войовничі історики та архівісти відкрито демонструють власну політичну упередженість» [1, С. 270]. До цих слів відомого українського науковця доцільно додати точку зору французького колеги Ж. Мінка: «Екстремальна форма маніпулювання історією й пам'яттю пов'язана з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі залишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно виявляється в незліченних формах, як от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їх знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури або переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події» [2, С. 15]. Фактично йдеться про сучасну Росію, де сила, що «вчиняла масові злочини» — служба державної безпеки (КГБ, трансформована у ФСБ) — практично монополізувала політичну владу з наступним псевдоісторичним прикриттям даного антигромадського дійства.

Неможливо обійти увагою інший ерзац патріотичний концепт сучасної Росії, відомий як «русский мир». У широкому розумінні до нього пропонується відносити досить широку спільноту людей, або багатомільйонну соціальну групу, або «окрему цивілізацію», яка пов'язана з Росією на основі спільності: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та побудованій на ній системи історичних цінностей; в) православ'я; г) демонстративної лояльності до сьогоденної Російської держави, яка є логічним продовженням попередніх державницьких прагнень Москви, оформлених у вигляді Російської імперії та СРСР.

Відштовхуючись від строкатості підходів, Я. Грицак (Україна) так коментує сенс «русского мира» таким чином: це поняття може бути прочитане у різний спосіб — як національний, релігійний або навіть цивілізаційний проект. Уся його краса і привабливість полягає в його амбівалентності. Тому до його прихильників можуть належати і ліберали, і комуністи, і націоналісти, віруючі, агностики і невіруючі [3]. Проект «русского мира» внутрішньо-суперечливо, але на поверхні щільно об'єднує етично-ціннісні настанови, культурологічні погляди, релігійну

апологетику та — головне — політичні цілі, серед яких домінує мета перетворення РФ на центр сили світового значення. Відповідно, способи використання цієї ідеї можуть бути якими завгодно, все залежить від волі та потреб споживачів «русско-мирной» ідеологічної продукції.

Духовно-культурна та соціально-політична інженерія, витвором якої стала доктрина «русського мира», може бути пояснена наступними причинами.

По-перше, руйнування СРСР у 1991 р. було масштабним й блискавичним. Придуманий ідеологами КПРС концепт «советского общества» продемонстрував нульовий потенціал самозбереження, тим більше самовідтворення. Населення колишніх радянських республік не продемонструвало бодай мінімальної зацікавленості щодо реставрації радянської політичної системи. Ні в слов'янських, ні в інших республіках не виникло масових рухів за збереження Союзної держави. Громадян, готових загинути за радянські цінності, також виявити не вдалося. Прихованими, але відчайдушними противниками відтворення Союзу були нові регіональні лідери (президенти так званої «першої хвилі»), які несподівано відчували смак повноцінної політичної влади. Москві конче потрібно було відшукати новий спосіб утримати завойовані (під корені) території, які стрімко віддалялись від єдиного центру політичного управління.

По-друге, розробниками вважається, що проект «русского мира» може стати новим кріпильним матеріалом, здатним поєднати «Великую», «Малую» та «Белую» Русь. Тобто РФ, Україну та Білорусь. На всякий випадок придумано «Новую» Русь, якою можна позначити що завгодно, підлегле російським впливам. Наприклад, Південний Схід України, який в окремих проросійськи налаштованих головах отримав історично безглузде позначення у вигляді «Новороссии». Якщо виникне потреба, то «Новороссией» російські пропагандисти з легкістю обізвуть Північний Казахстан, який, про що вже нагадали окремі політики РФ (зокрема, В.Жириновський), також є «исконно русской землей».

По-третє, проект «русского мира» має згладити суперечності між народами самої РФ, де одночасно існують «великороссы», «русские», «россияне», «русскоговорящие». Вважається, що скафандр «русского мира» здатен зігріти та убезпечити будь-яку людину, що володіє російською мовою, має російський паспорт, користується рублем, споживає адміністративні та інформаційні послуги, пропонувані офіційними й неофіційними російськими структурами.

По-четверте, апологети «русского мира» впевнені, що він сприятиме вирішенню демографічної проблеми, подальше загострення якої вже в недалекому майбутньому поставить під сумнів саму спроможність Росії

витримати міграційний тиск з боку південних та східних народів, де демографічної проблеми не існує в принципі. Умовно кажучи, подружжя нахшталт китаєць-росіянка або росіянин-арабка (комбінацій може бути надзвичайно багато) — це зразок прогресивної еволюції «руського мира», який височіє над етнонаціональними та іншими умовностями. Вважається, що в цій же площині може бути вирішене питання відтворення трудових ресурсів, посилення військово-мобілізаційних можливостей держави тощо.

По-п'яте, «руський мир» суттєво розширює діапазон особистої самоідентифікації. Так, можна відчувати гордість за чинну належність до політичної сім'ї росіян, яка з тотожною сакральністю вклоняється головному орлу та червоній зірці. Об'єктивно слід вказати на деякі труднощі з селекцією «путінського патріотизму». На заваді внутрішня роздвоєність політичної свідомості багатьох росіян, яку вони, втім, намагаються приховати. Йдеться про порівняння «ельцинської» та «путінської» держав, які між собою радикально не співпадають. Так, Росія часів Президента Б.Єльцина (1991—1999 рр.) вважається «невдалим суспільством», «трагічною державою», яка «тільки втрачала». Росія часів Президента В. Путіна (2000—2008 рр., 2012 р. — нинішній час) — це «державка, що піднялася з колін», «змусила себе поважати», «стала світовим лідером». Це відбулося завдяки цілеспрямованим діям елітних прошарків, очолюваних В.Путіним. Під час своїх першої /другої каденцій йому вдалося зупинити деструктивні процеси розпаду РФ. Після третього обрання В.Путіна на посаду глави Російської держави ідеологія «руського мира» стала духовною основою геополітичного конструювання в його сучасній кремлівській інтерпретації.

Якщо абстрагуватись від деталей, то фундатори «руського мира» цілком переконані в надзвичайних маніпулятивних можливостях цієї технології: людську свідомість (як індивідуальну, так і групову) можна сформулювати або ж видозмінити (відкоригувати) за допомогою цілеспрямованого використання духовних лещат на кшталт «Мова — Культура — Історія — Віра — Великодержавність — «Ощасливлення» залежних народів і територій — Їх вдячність та політична лояльність як рентна плата старшому брату». Все, що не вписується в подібну матрицю, є шкідливим і небезпечним, а відтак підлягає або знищенню, або ж витісненню на відстань, яка не загрожує «русько мирному» самовідчуттю та самовихвалюванню.

Два процеси виявились узгодженими в політичному часі й просторі: перетворення Росії в «суперпрезидентську державу» з відповідним оформленням зовнішньополітичних претензій та поширення ідеї «руського мира» на країни й народи, які на різних історичних етапах прямо

чи опосередковано відчули дотик Росії — як держави, духовно культурного середовища, джерела енергоносіїв тощо.

Історичні мости й парадокси іноді означають одне й те ж. Так, Росія початку XXI ст. базується на тому ж духовному фундаменті, що й Російська імперія середини XIX ст. Причому це не виглядає дивним. Тоді звучало «православ'я», «самодержавство», «народність». Сьогодні спостерігаємо плавні, але цілком регульовані трансформації «народності» — в «російську мову і культуру», «самодержавства» — в «єдність історичної пам'яті» та благоговіння перед чинним главою Російської держави. А «православ'я» як інертна структура існує сама по собі, кілька сторіччя поспіль наголошуючи на необхідності «сохранения канонической территории Русской православной церкви». Канонічні квадратні кілометри, накреслені в Москві, крім самої Росії охоплюють значну частину території України, Білорусі, Молдови та ін. пострадянських республік, де присутність РПЦ залишається усталеною традицією духовного життя та неприхованих політичних впливів на життя мирян.

Програма збереження контурів «русского мира» (краще, як вважають його автори, говорити про розширення) являє собою амбітний проект створення нової політичної піраміди, що має продовжити державницьку прогресію, започатковану у XIV ст.: Московське князівство — Російська імперія — СРСР — Росія (Російська Федерація) — Євразійський (Митний) союз. Вершина піраміди має належати вузькій групі осіб, що захопили Кремль на даному історичному етапі. Решта країн і народів, охоплених «русским миром», мають слугувати нижчими поверхами та несучими конструкціями цієї грандіозної будівлі. Про «русский мир» донедавна невпинно нагадували Україні, переконуючи Київ в «органічній» належності до цього геополітичного проекту.

Ідеї «русского мира» донедавна були доволі затребуваними. Такими вони ж залишаються й зараз попри деяке послаблення їх мас-медійного нав'язування. Зокрема, ними керуються: Російська держава, опозицій на складова якої є практично відсутньою; Російська Православна Церква, «занепокоєна стражданнями українських віруючих»; російські силові структури, насамперед Збройні Сили РФ, ФСБ, Національна гвардія (Росгвардія) та інші складники військової організації держави; доволі значна частина російських культурних діячів (акторів, режисерів, музикантів, літераторів), що схвалюють авантюрні зовнішньополітичні дії Президента РФ; теле- та кіновиробництво сусідньої країни, що поставили за мету перетворити російські фільми та серіали в демонстрацію зверхності та благородства російських силовиків; російські урядові та неурядові організації, що опікуються станом російської мови, освіти,

культури, книговидання за межами кордонів своєї держави; російські мас-медійні структури, що отримують щедрі державні дотації за продовження антиукраїнської істерії, підсумком якої має стати визнання Українською державою та нацією своєї неповноцінності та історичної приреченості; парамілітарні формування (козачі структури, воєнно-історичні клуби), які вважають російську військову традицію більш героїчною, ніж її грузинські, українські, білоруські та ін. аналоги.

Прикро, але до цього переліку доцільно віднести й деяку частину західних суспільств, які не зовсім розуміють, що сотня «ображених» російськомовних громадян у Празі, Будапешті, Берліні є формальним приводом для силового захисту «русского мира», концентричні кола якого кремлівський циркуль накреслив доволі далеко від російських державних кордонів.

Концепція зовнішньої політики РФ у версії 2013 р. офіційно проголошує одне з головних завдань Російської держави: *«...защищать права и законные интересы российских граждан и соотечественников, проживающих за рубежом, на основе международного права и действующих двусторонних соглашений, рассматривая многомиллионную русскую диаспору — Русский мир — в качестве партнера, в том числе в деле расширения и укрепления пространства русского языка и культуры»*[4]. Іншими словами, «русский мир», побудований на «патріотичному» фундаменті, простягається скрізь, де розмовляють російською мовою. І його потрібно захищати.

Маючи на увазі ймовірність подальшого посилення «патріотичної вакханалії», в яку занурена більшість населення РФ на основі спекулятивного мас-медійного використання антиукраїнських, антиамериканських, антиєвропейських, антигурецьких та ін. мотивів, доцільно згадати слова російського письменника XIX ст. М.Салтикова Щедрина: «коли в Росії починають говорити про патріотизм, знай: десь щось вкрали...». У росіян вкрали доволі багато — від демократичних цінностей, громадянських прав і свобод, можливості їх відстоювати до мільярдних фінансових активів, які невпинно приносять надра країни. Проте їх це мало цікавить, оскільки на поверхні — спекулятивні ідеологеми нахшталт «наш ворог», «наша війна», «наш наступ», а головне — «наша перемога», історична відстань до якої невпинно зростає, перетворюючись одночасно як у фактологічну прірву, так і в духовну фантазмагорію.

Україні важливо активно протидіяти духовним провокаціям, що виростають з відчуття «російсько-шовіністичного патріотизму». До них, зокрема, належать наступні псевдоісторичні конструкції, що мають практично всеросійське поширення: немає українського народу, як і

його мови та історії. Це — південно-західні відгалуження більш потужних російських аналогів, які мають існувати в підлеглому стані з тавром «малоросійські». Українська (малоросійська) держава — це історичне непорозуміння, яке необхідно виправити (приборкати, дисциплінувати, за нагоди — ліквідувати) силою російської зброї. Українські науковці з цього приводу будують наступну хронологію: «Пароксизми шовіністичної люті «русского человека» у 1915 р. нищили архіви Наукового товариства імені Шевченка, «Просвіти» та інших українських («мазепинських») культурних осередків у часи російської окупації Львова, вивозили вглиб Росії еліту Західної України; в січні 1918 року шовіністичні муравйовські банди в Києві розстрілювали українців за посвідчення Центральної Ради, портрет Т. Шевченка, вишиванку і «малорусское наречіє»; большевицькі шовіністи безжалісно і жорстоко придушували селянські повстання 1918—1921 років у Холодному Яру і по всій Україні, розстрілювали заручників і «десятували» незгодних, вимордовували голодом 1921—1922, 1932—1933 та 1946—1947 рр. українські села і міста; вивозили до Сибіру спочатку заможне селянство, інтелігенцію Наддніпряни, а згодом, після «золотого вересня» 1939 р., і Наддністрянщини, палили села Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття за «бандерівщину» і нескореність бійців УПА... Сьогодні ці явища російського шовінізму у всій своїй неприглядній «красі» спостерігаємо в Криму і на Донбасі» [5]. Маємо століття антиукраїнізму не лише як духовного концепту, але й послідовної державної стратегії, яка набуває нових форм, проте не відходить в історичне небуття.

На противагу Росії в Україні поступово стверджується набагато складніша інтегративно-плюралістична модель формування патріотизму, ґрунтована на необхідності цільного сприйняття історичного процесу, а не дискретного комбінування його окремих фрагментів. Здійснюються індивідуальні й колективні спроби об'єднати патріотичні традиції Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козаччини, Української Народної Республіки, Української держави (Гетьманату), УРСР, ОУН УПА, незалежної України, української діаспори, українців, що служили в інших арміях інших держав, у єдину духовну конструкцію. Цілком природно, що прийнятне для всіх та інформаційно-збалансованого формату поєднання історико-патріотичних позицій (точок зору, оцінок, переконань, суджень), розділених різними державами та цілими історичними епохами, об'єктивно не існує. Доводиться констатувати вимушену вибіркковість окремих патріотичних тем, що інкорпуються в новітню патріотичну культуру України, дискретність окремих історичних пластів, регіональну поширеність їх суб'єктивно

трактованого та емоційно забарвленого трактування. Але при цьому принципово не йдеться про приниження інших країн і народів на основі політично обумовлених історичних маніпуляцій, тим більше про кримінальне переслідування тих, хто думає інакше.

Київ з гордістю, оперуючи реальними історичними фактами, заперечує відомий провокативний вислів В.Путіна, що Росія виграла б Велику Вітчизняну війну «без України». Кілька іменних ілюстрацій тієї війни переконливо демонструють як воювали наші предки.

Війна розпочалась, коли на посаді Народного комісара оборони перебував Маршал Радянського Союзу Семен Тимошенко, що народився на Одещині.

Кращим радянським асом, збивши 64 літаки ворога (з них 2 реактивних), став уродженець Сумщини Іван Кожедуб.

Кращим радянським снайпером (і кращим снайпером жінкою світу) визнана Людмила Павличенко, яка народилась на Київщині.

Єдиним партизанським командиром, чиє з'єднання пройшло більше 10 тис. кілометрів територією чотирьох країн (України, Росії, Білорусі, Польщі) був Сидір Ковпак, який народився на Полтавщині.

Єдиним радянським орденом Великої Вітчизняної війни, що був підписаний неросійською (у даному випадку українською) мовою, став запроваджений у 1943 р. орден Богдана Хмельницького.

Половину радянських танкових армій наприкінці війни очолювали генерали українці: третю — Павло Рибалко (народився на Сумщині), четверту — Дмитро Лелюшенко, шосту — Андрій Кравченко (народився на Харківщині).

Першим на Рейхстазі (разом з М.Єгоровим і М.Кантарією) був Олексій Берест родом з Сумщини.

Під актом капітуляції Японії, який закінчив Другу світову війну, стояв підпис генерал лейтенанта Кузьми Дерев'янка родом з Черкащини.

За всю Велику Вітчизняну війну в лавах Червоної Армії воювало 34,5 млн. осіб, з який від 6 до 7 млн. були українцями, з яких 3,5 млн. полягли в боях, померли від ран або пропали безвісти. 17,4% Героїв Радянського Союзу (2021 із 11063) були українцями, а якщо врахувати тих, хто народився в Україні — то 25%. 24% Маршалів Радянського Союзу (10 із 41) народилися в Україні.

Неможливо не додати, що в канадській армії воювало 35—50 тис. українців, американській — 40 тис., «Воюючій Франції» — близько 7 тис. Перша окрема бригада генерала Людвіга Свободи на момент вступу на територію Чехословаччини мала 15 тис. воїнів, з яких 11 тис. були українцями Закарпаття.

На боці ОУН та УПА в різні роки війни воювало від 30 до 100 тис. осіб, з яких понад 100 тис. загинули.

Разом з тим Україна не приховує фактів існування дивізії СС «Галичина», батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», інших з'єднань і частин, допоміжних підрозділів, де служили українці. Їхня участь у бойових діях проти Червоної армії, а також в окремих каральних операціях проти мирного населення є документально підтвердженою. Українськими істориками підраховано, що всього на боці Вермахту з 1941 по 1945 рр. воювало близько мільйона колишніх радянських громадян, чверть з яких були українцями. Зокрема, близько майже 80 тис. мешканців Галичини пов'язали свою долю з однойменною дивізією під егідою СС [6]. Проте в даному випадку українці вчать застосовувати ланцюг духовних перетворень, немислимий в путінській Росії: пам'ять — забуття — прощення. Як з цього приводу зазначає Л.Нагорна, «небезпечною для суспільної свідомості може виявитися і нездатність до забування. Вона може провокувати злопам'ятство, бажання реваншу чи помсти. Протистояти таким реакціям має культура осмислення, здатність до каяття, сила прощення. Зрештою культура толерантності зі взаємним погодженням інтерпретацій здатна перетворити збуджену пам'ять у розуміючу, а тому спокійну» [1, С. 269-270]. Ймовірно, саме тому багаторічний День Перемоги (9 травня), від якого Україна не збирається відмовлятися, доповнено Днем пам'яті і примирення (8 травня), що має передувати військовим парадом та іншим акціям залякування на кшталт «можемо повторити».

При цьому Україна категорично відкидає шлях всепрощення, оскільки «є злочини, що не підлягають виправданню, і тоді до злочинця можна виявити поблажливість, але не в розумінні його виправдання. Злочини проти людяності виправданню не підлягають, бо не існує покарання, співмірного зі злочином, який нічим не можна виміряти. Але, з другого боку, чи можлива здорова політика без чогось на зразок цензури пам'яті?» [1, С. 269—270].

Отже, останнім часом у духовному просторі України позначились принципово нові підходи до сприйняття історичних подій, які для одних є взірцем патріотизму, для інших — проявом зрадництва. Головними з них (при цьому психологічно складними й емоційно дискомфортними) стали більш урівноважене ставлення до історичного спадку в умовах відсутності живих очевидців минулих подій, розуміння України як духовної сили, що допускає різні трактування своєї сутності, вивчення динамічної людської пам'яті, здатної накопичувати нові морально етичні надбання, над трафаретами «вічних ворогів», «священних війн», «не забудемо, на пробачимо» тощо. Це виглядає дивним, але до

«розмінування полів пам'яті» спонукає навіть українська фольклористика, яка допускає вживання зменшувального іменника «воріженьки», чого, наприклад, немає в західних або російській мовах.

У даному контексті доречними виглядають аргументи Л. Чупрія (Україна), хоча цим дослідником осмислюються не стільки внутрішньо державні, скільки міжнародні процеси. На його погляд, єдина Європа «постала як результат переосмислення та використання досвіду примирення ворогуючих у минулому європейських держав і розділених за ставленням до свого минулого націй. Спільне ставлення до спадку тоталітаризму, рішуче засудження його злочинів, примирення навколо історії, сповненої минулими антагонізмами та протистояннями, стало підґрунтям Об'єднаної Європи. Примирена пам'ять, зібрана у єдину оповідну цілісність, розглядається європейцями як запорука стабільності та безпеки на континенті» [7, С. 74]. У цих викладках на місце ЄС досить поставити Україну — й матимемо умовні «рамкові рекомендації» щодо ствердження на українських землях омріяної духовної безпеки й політичної стабільності на основі патріотизму, що має плюралістичне походження та допускає прощення й рукопритискання зі вчорашнім ворогом.

Предметом поглибленого вивчення в українських духовних реаліях все більше стає європейський досвід подолання антагоністичних ситуацій, їх розв'язання з мінімальною абсорбцією збройних сцен недавнього минулого в національні патріотичні пантеони. Йдеться про вихід зі збройних конфліктів (колишня Югославія, Північна Ірландія), подолання наслідків розпаду авторитарних режимів (Центрально-Східна, Південна Європа), вивіщення сучасників над двосторонніми конфліктами ХХ ст. (Англія / Ірландія, Німеччина / Чехія, Німеччина / Польща, Німеччина / Франція, Німеччина / Великобританія, Німеччина / Україна, Польща / Україна, Румунія / Україна, Угорщина / Україна, Італія / Словенія / Хорватія, Греція / Туреччина тощо).

Західні науковці чесно констатують, що «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива... Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизуальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх. Ці мобілізаційні процеси стикаються зі стихійною тенденцією до примирення, що виходить з боку громадянського

суспільства ... або ж диктується національними й міжнародними інституціями, і вона стає дедалі звичайнішою — зокрема, під впливом впровадження «правильних» моделей замирення образ, котрі часто мають сильну нормативну тональність» [2, С. 37—38].

Привертає увагу значна кількість механізмів урахування «болісних» минушин та їх доречної в конкретно історичних обставинах локалізації. Такими механізмами є дво- та багатосторонні дослідні та історично пошукові групи, спільні публікації, акції примирення та прощення (включно з публічними вибаченнями глав держав), спеціальні музейні заходи, колективні дії на міжнародній арені у форматах ЄС, РЄ, ОБСЄ, інших європейських інституцій, міждержавні культурні та спортивні заходи тощо. Разом з тим, звучать застереження щодо надмірної інституціоналізації процесу засвоєння історичного спадку новим поколінням, невиправданого поширення правового або адміністративного регулювання духовної складової суспільної еволюції. Попри критику, слід вказати на сучасну Європу як на континент миру, який цілеспрямованими зусиллями держав та громадянських спільнот зміг заперечити попередній геополітичний титул «детонатора двох світових війн» та середовища «взаємовиключних патріотичних масок».

Україна одночасно й наближається до європейського розуміння патріотизму, і тупцює на місці. Дається взнаки те, що формуванню модернової стратегії патріотичного виховання громадян України в сучасних політико-культурних умовах суттєво перешкоджає явище, назва не «дихотомією української національної ідентичності» [8, С. 2—4]. У формально єдиному духовно ціннісному просторі, конституційно визначеному та фізично окресленому державними кордонами, фактично при сутні дві України: а) Україна, що порвала з російсько-імперською та радянською спадщиною в інституційному, культурному, психологічному, цивілізаційному (європейському) плані; б) Україна як продовження УРСР, частина міфологізованого русько-російського / православно-східнослов'янського світу. Між цими версіями України — принципово різні історичні наративи, культурні коди, символи, ціннісні орієнтації. Дихотомічна (подвійна) природа національної свідомості є головною загрозою існуванню України у фізичних та духовних рамках, що до 2014 р. (анексії Криму) вважалися непорушними. Як справедливо наголошує М.Рябчук, «роздвоєна нація не лише внутрішньо нестабільна. Вона ще й фатально вразлива перед зовнішніми загрозами, як це показали події 2014—2015 років, зокрема відносні успіхи підживлюваного Росією сепаратизму в Криму й на Донбасі» [8, С. 2].

Феномен паралельного існування «двох Україн» не міг не поширитись на чутливу сферу культури патріотизму, який Схід України

донедавна будував на «радянському», Захід — на «бандерівському» фундаментах. Різке неприйняття «східняками» «західняків» (як і навпаки) зберігалось практично впродовж усіх років незалежності. До цього слід додати «махновський», «петлюрівський», «холодноярський» та інші патріотичні спадки, відгомін яких зберігається серед окремих груп населення Центру та Півдня України.

Важливо підкреслити, що вітчизняні науковці пропонували цілком реальні підходи до формування культури патріотизму, що не роз'єднує, а об'єднує різні регіони України. Зокрема, В. Абрамов свого часу аргументовано переконував, що державно патріотична ідеологія за своїм змістом повинна мати інтегруючий характер, а відтак «не може бути виражена в якомусь одному формулюванні». На його погляд, елементами духовної (патріотичної) інтеграції українського суспільства мають стати: державність, громадянськість, гуманізм, добробут, цілісність багатонаціональної України, рівність всіх націй і народностей, духовність, святість, релігійно духовне освячення державно патріотичної ідеології [9, С. 82—83].

Проте вкотре спрацювало правило про відсутність пророка у себе вдома. Як засвідчили подальші події, в Україні відбулися прискорене накопичення політичних негараздів (особливо у 2010—2013 рр.), пов'язаних зі спробою «клонування» суперпрезидентської республіки кремлівського зразка у вітчизняних політичних реаліях. Свідченнями такої спроби стали вилучення цінностей плюралістичного патріотизму з практичної діяльності державних керманців, стрімке нав'язування українському загалу російських патріотичних схем. Результатами подібних зовнішніх маніпуляцій, зрощених на запереченні духовної самодостатності українства, стали Революція гідності з миттєвою кремлівською реакцією — вторгненням російських військ на територію України та окупацією частини її території.

В умовах ескалації зовнішніх небезпек Україна отримала шанс на радикальне осучаснення вітчизняної версії патріотизму, наповнення його принципово новим змістом. Йдеться про формування нової української нації, каталізатором чого стала розпочата у 2014 р. російсько-українська війна, та генерування нею інноваційної моделі патріотизму, невідомої раніше. До патріотичного сприйняття княжих, козацьких чи національно визвольних часів додається нова складова — сучасний патріотизм, взірці якого продемонстровані Небесною сотнею, Збройними Силами та іншими силовими формуваннями, волонтерськими організаціями, мас-медійними структурами, політичними об'єднаннями, громадянським суспільством, окремими яскравими особистостями, що на собі відчули важкість російського ув'язнення чи сепаратистського полону.

Принциповою відмінністю українського патріотизму від його російського аналогу є вектор розгортання духовних імпульсів, націлених на захист Вітчизни. На берегах Дніпра такі імпульси випромінюються «живою громадою», яка прагне не лише вижити, а й створити соціально-політичні та економічні умови конструктивного розвитку нації на демократичній основі. Українська влада не може не відчувати проєвропейського налаштування більшості громадян, що ставить її переднеобхідністю більш активного захисту національних інтересів, а також деякого самообмеження та самоконтролю, які раніше були неможливими.

На противагу цьому, кремлівський патріотизм багато в чому був і залишається штучним духовним утворенням, політично обумовленим, директивно нав'язаним, технологічно втіленим за допомогою так званого «телевізійного цунамі». Слід критично вказати, що мантри про «славу російської зброї» та «непереможність російських полків», якими заповнені мас-медійні мережі сусідньої держави, мають помітний ефект, проте не викликають «священного трепету» серед деяких етнічних прошарків російського суспільства (наприклад, у тюркських, фінно-угорських народів, малих народів Сибіру та Півночі, народів Північного Кавказу, свого часу завойованих армійськими частинами чи козацькими загонами, що діяли під російсько-імператорськими знаменами).

У протистоянні патріотичних стратегій України та Росії Київ поки що не виграв, хоча й не програв. Кремлівська версія «керованого патріотизму» демонструє живучість, адаптивність, доречну вибірковість, досконале релігійне прикриття, інформаційну нахабність, повне нехтування принципами наукової неупередженості та фактологічної достовірності. Проте вона не має надійних перспектив з огляду на підвищене значення суб'єктивного фактору в історії РФ. Чергова зміна глави Російської держави з високою вірогідністю означатиме радикальний перегляд духовних координат цієї країни з відповідними зміщеннями патріотичних акцентів. Можна передбачити, у постпутінський період зазвучить санкціоноване новим кремлівським очільником звернення «українські брати» та активні заклики до відновлення широкого кола російсько-українських контактів, які мають «переступити» через такі «дрібні випробування», як анексія АР Крим, ініціювання та підтримка «ЛНР» й «ДНР».

Як це сприймається з позицій сьогодення, більшість співвітчизників на подібні поствоєнні виправдання відреагує негативно. На заваді стоять тисячі смертей українських громадян, величезні матеріальні втрати, духовні спустошення, ініційовані апологетами та підтримані поборниками «русского мира» в їх намаганні поглинути пів України,

назвавши її «Новоросси́ей». Примирення з Росією можливе, але, по аналогії з Першою та Другою світовими війнами, це станеться не раніше, ніж до демократичного очищення та духовного покаяння сусідньої країни (держави агресора) плин часу додасть кілька нових поколінь, що не стали живими очевидцями «іловайського котла» чи загибелі «донецьких кіборгів».

Висновки. Україна, що постала після Революції гідності, отримала реальну можливість до попередніх історико-патріотичних епох додати новітні прояви патріотичних стверджень індивідуальних «я» та колективних «ми». Усвідомлення цієї унікальної перспективи тільки розпочато. Конче затребуваними стають нормативно правові акти, освітні програми, підручники й посібники, інформаційні програми, що розкривають витoki й сьогодення інтегративно-плюралістичного патріотизму. Проте вже сьогодні суспільна свідомість насичується духовними надбаннями, значення яких важко переоцінити: «України — тисячолітня держава», «Україна — територія свободи», «Україна — це Європа». Найбільш важливим в історичному контексті є їх позитивне сприйняття молодим поколінням українства, що пов'язує свої перспективи насамперед з європейським світом та його цінностями.

Протилежні ідеологічні конструкти на кшталт «трьох братніх слов'янських народів», які «мають єдину історію» та «приречені дружити» в сучасних умовах не є визначальними. Тим більше що реальна кількість їх споживачів непомітно, але неухильно зменшується під тиском не лише демографічних причин, але й активної духовної протидії з боку нової генерації громадян України.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л.П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Л.П. Нагорна. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 382 с.

2. Мінк Ж., Неймар Л. Європа та її болісні минувшини / Жорж Мінк, Лора Неймар. — К.: Ніка Центр, 2009. — 271 с.

3. Грицак Я. «Для меня «русский мир» — это синоним цивилизационного тупика» Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://fromua.com/articles/278514.html>

4. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12.02.2013г. Електронний ресурс. — Режим доступу: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/

5. Калакура Ю. С. Українська культура: цивілізаційний вимір /С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. — 496 с. — С. 452.

6. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. К.: Пошуково видавниче агентство «Книга пам'яті України». — К., 1997. — 568 с.

7. Чупрій Л. В. Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері: монографія / Л. В. Чупрій. — К., 2015. — 508 с.

8. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки / М. Ю. Рябчук. — Автореферат дисертації... кандидата політичних наук. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. — 18 с.

9. Абрамов В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: монографія / В. І. Абрамов. — К.: Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, 2004. — 236 с.

References

1. Nahorna L.P. Istorychna kul'tura: kontsept, informatsiynyy resurs, refleksyvnyy potentsial / L.P. Nahorna. — K.: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2014. — 382 s.

2. Mink Zh., Neymar L. Yevropa ta yiyi bolisni mynuvshyny / Zhorzh Mink, Lora Neymar. — K.: Nika Tsentr, 2009. — 271 s.

3. Hrytsak Ya. «Dlya menya «russkyy myr» — eto synonym tsyvylyzatsyonnoho tupyka» Elektronnyy resurs. — Rezhym dostupu: <http://from ua.com/articles/278514.html>».

4. Kontseptsyya vneshney polytyky Rossyyskoy Federatsyy ot 12.02.2013h. Elektronnyy resurs. — Rezhym dostupu: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/.

5. Kalakura Yu. S. Ukrayins'ka kul'tura: tsyvilizatsiynyy vymir / Ya. S. Kalakura, O. O. Rafal's'kyy, M. F. Yuriy. — K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2015. — 496 s. — S. 452.

6. Mukov's'kyy I. T., Lysenko O. Ye. Zvytyaha i zhertovnist'. Ukrayintsi na frontakh Druhoyi svitovoyi viyny. K.: Poshukovo vydavnyche ahentstvo «Knyha pam'yati Ukrayiny». — K., 1997. — 568 s.

7. Chupriy L. V. Polityka natsional'noyi bezpeky Ukrayins'koyi derzhavy v humanitarniy sferi: monohrafiya / L. V. Chupriy. — K., 2015. — 508 s.

8. Ryabchuk M. Yu. Dykhotomiya ukrayins'koyi natsional'noyi identychnosti: istorychni prychny ta politychni naslidky / M. Yu. Ryabchuk. — Avtoreferat 93 Ukrayina ta Rosiys'ka Federatsiya: dukhovne rozmezhuvannya...dyser-

tatsiyi... kandydata politychnykh nauk. — К.: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. — 18 s.

9. Abramov V. I. Dukhovnist' suspil'stva: metodolohiya systemnoho vyvchennya: monohrafiya / V. I. Abramov. — К.: Kyivskyy natsional'nyy ekonomichnyy universytet im. Vadyma Het'mana, 2004. — 236 s.

Volodymyr Smolyanyuk

Doctor of Political Sciences, Professor
Head of Department of Political Sciences of
The Kyiv National Economic University

Ukraine and Russia: the spiritual separation (for example, patriotic stratagems)

In the work performed comparative mapping strategies patriotic Ukraine and Russia indicated on the fundamental differences between the Ukrainian and Russian approaches to the formation of patriotic values that are oppositely oriented practical consequences. Emphasized the unique capabilities of modern Ukraine to implement new features patriotic education of the general public, especially the young, to the spiritual approach to European patriotic designs. In our opinion, the reserves arbitrary interpretation of the historical process involving the Russian state within a legislative act is not exhausted. With desire, political leaders and powerfully engaged historians neighboring countries can construct sequences and more historical dates, favorable ruling power. The subject in depth study of Ukrainian spiritual reality is increasingly becoming a European experience to overcome the antagonistic situations, their solution with minimal absorption armed scenes in the recent past national patriotic pantheon.

Keywords: *patriotism, patriotic education, patriotic strategy, «Russian World», spiritual life, historical memory, Ukraine, the political leaders.*

Розділ III
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 328.16(477)

Лікарчук Дар'я Сергіївна

**Основні способи вирішення
парламентських конфліктів у сучасній Україні**
(Розділ з дисертаційної роботи)

Дисертацію присвячено дослідженню парламентських конфліктів в сучасній Україні. Визначено концептуальні засади парламентських конфліктів й встановлено, що парламентський конфлікт є різновидом політичного конфлікту.

Визначено специфіку виникнення та функціонування парламентських конфліктів в сучасній Україні, й відзначено, що основним чинником виникнення парламентських конфліктів в українському парламенті є інтереси.

Відзначені основні способи вирішення парламентських конфліктів, що використовуються в зарубіжній практиці, а саме: компроміс, консенсус, парламентські дебати, парламентські переговори, парламентський діалог, медіація. Були визначені ефективні способи вирішення парламентських конфліктів в Україні.

***Ключові слова:** парламентський конфлікт, політичний конфлікт, інтереси, компроміс, консенсус, парламентські дебати, парламентські переговори, парламентський діалог, медіація.*

Сфера політики, що окреслюється нерівномірністю розподілу владних ресурсів між соціальними групами, політичними партіями, за своєю природою належить до зони, що має підвищену конфліктність. Парламентські структури держав з розвиненою демократією відзначаються періодичними конфліктами, вирішуються й регулюються такі конфлікти конструктивними способами, які базуються на високому рівні політичної культури, традиціях, відповідних цінностях та етичних нормах [22, с. 78].

Український парламент виокремлюється підвищеною конфліктністю, тому постійно постає питання про механізми, способи, методи та напрями вирішення та врегулювання парламентських конфліктів.

Історично так склалося, що конфлікти у Верховній Раді України, між партіями, блоками, фракціями чи окремими представниками політичних сил, часто не вирішуються взагалі, або стають латентними, чи виходять за межі парламентської культури та етики. Альтернативою для їх врегулювання, є способи, що використовують парламенти Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Канади — це компроміс, консенсус, парламентські дебати, парламентський діалог, парламентські переговори та технології медіації.

Як у міжнародних так, і внутрішніх відносинах, політики, державні службовці, депутати та інші політичні діячі апелюють до мирних, гуманних механізмів, методів, способів й шляхів врегулювання конфліктних ситуацій.

Відзначимо, що в «developing countries» (держави, що розвинені у всіх сферах, тобто політичній, економічній, соціальній, культурній, духовній) вирішенням політичних, економічних, а також соціальних та культурних конфліктів має займатися, безпосередньо, й парламент. Але сам парламент є структурою де зароджуються, розвиваються та протікають конфлікти, що в подальшому можуть призвести до вкрай негативних ситуацій.

Поряд з «агресивними» методами вирішення конфліктних ситуацій є способи, що дозволяють їх «м'яко» вирішувати. Наприклад, розповсюдженими «м'якими» способами врегулювання конфліктів в «developing countries» — вважається компроміс, консенсус, переговори, діалог, дебати та більш новітній метод — медіація [19, с. 37].

Як вже відзначалось, в попередньому розділі, зарубіжні науковці, стосовно способів вирішення парламентських конфліктів, схиляються до співвідношення цінностей та інтересів.

Варто відмітити, що сутність цінностей та інтересів українського парламенту з європейським і американським — різняться. Адже в зарубіжних парламентських структурах суспільні інтереси та цінності є важливішими за власні. Доцільно відмітити, що політики, політичні лідери, політична еліта, депутати в європейських державах, країнах демократично розвинених, не вживають вислову «власні інтереси» чи «власні потреби».

Загалом, в українському парламенті, важко встановити, який парламентський конфлікт, базується на приватних економічних питаннях, розподілу ресурсів між представниками парламенту, а який має інше підґрунтя, адже величезна кількість парламентських конфліктів носять латентний характер.

В даному випадку варто відзначити точку зору Дж. Ротмана, який відзначив, що по своїй суті ціннісні конфлікти є суб'єктивним явищем, адже у кожного представника парламенту чи уряду цінності є різними й

тому політичні сили самі не можуть зорієнтуватися в характері власних конфліктів [56, с.193].

В зарубіжних парламентах політичні сили воліють до способів вирішення конфлікту, що має демократичний характер, де блага суспільства є найвищою цінністю для кожного парламентаря. Тому науковці, що представляють «developing countries», пропонують такі способи вирішення парламентських конфліктів як:

- досягнення компромісу на основі збереження початкових позицій;
- взаємні поступки, обумовлені виснаженістю ресурсів однієї або декількох сторін;

- зближення позицій завдяки взаємній повазі та розумінню суб'єктами позицій один одного (завдяки переговорам, діалогу та посередництву третіх) [56, с.118].

Науковці виокремлюють наступні способи врегулювання конфліктів й безпосередньо — парламентських:

- нав'язування точок зору, інтересів однієї політичної партії іншій в парламенті найчастіше здійснюється з метою підтримки законодавчих актів;

- компроміс, для досягнення якого використовуються різноманітні процедури;

- консенсус, що представляє собою усвідомлену форму соціального партнерства, узгодження інтересів [19].

Для зарубіжних дослідників характерним є «нормативний підхід» у врегулюванні конфлікту. Нормою суспільної поведінки, виступають норми різного змісту, вони можуть бути правовими, моральними, політичними. Парламентський конфлікт, вирішення якого базується на компромісі чи консенсусі й супроводжуються депутатською етикою, нормами та толерантністю. Варто відзначити, що в українському парламенті, 4 грудня 2007 року був створений Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України. В подальшій роботі над документом, 4 грудня 2014 року в назву було внесено зміни, а саме Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України.

Зважаючи на особливості роботи депутатів Верховна Рада України, а саме порушення ними етичних норм в парламенті, комітет мав би виконувати одну з своїх контрольних функцій, про які зазначалося в першому розділі: дисципліна та дотримання норм депутатської етики. Але враховуючи позиції України, в світовому рейтингу парламентів де найбільше порушуються норми депутатської етики, Комітет не виконує свої функціональні обов'язки.

Ми вважаємо, що порушення норм депутатської етики українськими парламентарями, загострює парламентські конфлікти й не сприяє стабільній роботі Верховної Ради України, а способи вирішення конфліктів стають не дієвими.

Інші зарубіжні дослідники розглядаючи «нормативні підходи» вирішення конфліктних ситуацій в парламенті притримуючись тієї ж думки про можливість вирішити проблеми за допомогою компромісу чи консенсусу, але можливо застосування «силового» способу врегулювання парламентського конфлікту. Зазначимо, що під силовими діями ми розуміємо, насамперед, розпуск парламенту [57, с.94].

Кожен спосіб вирішення парламентського конфлікту, навіть якщо це консенсус, компроміс або парламентські дебати, не повинні виходити за рамки законів чи норм. Переважна більшість європейських дослідників акцентує увагу на тому, що в парламентському конфлікті є домінуюча сторона, що володіє більш вагомою інформацією та аргументами. З однієї сторони, це парламентська більшість, що є домінуючою стороною, а з іншої — опозиція. Під час процедури врегулювання парламентського конфлікту, як представникам опозиції, так і урядовим структурам, парламент надає всім сторонам рівні можливості держрегулювання ситуації [57, с. 102].

Особливістю парламентського конфлікту є те, що та сторона, яка володіє пріоритетним положенням, як правило, реалізує свою мету в максимальному об'ємі. В таких умовах, швидше за все, вона готова до компромісу й погоджується на переговори лише за однієї умови, а й інколи вимагає, — повної капітуляції опонента [57, с. 231].

Суттєві зміни програм приводять до ускладнення політичних, економічних та соціальних проблем й як правило, прикладами таких змін є прийняття, наприклад, Верховною Радою України VII скликання законів 16 січня 2014 року. Парламентський конфлікт, що відбувся між більшістю (Партією Регіонів, Комуністичною Партією, позафракційними депутатами) та опозицією (Всеукраїнським об'єднанням «Батьківщині», політичною партією «УДАР» (Український Демократичний Альянс за Реформи), Всеукраїнським об'єднанням «Свобода» й низкою інших позафракційних депутатів) на рахунок діяльності коаліційної більшості, відхилення від обраного політичного курсу, тобто інтеграції з Європейським Союзом, призвів до масштабних змін не лише в парламенті, а й в суспільній свідомості громадян.

Прийняті закони суперечили не лише Конституції України, але й Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вони порушували обов'язки України як члена Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та Організації Об'єднаних Націй.

Конфлікт в Україні, який відбувався в той період у парламентському середовищі, переріс в більш глобальніший.

Сучасні демократії не виходять за правові межі й намагаються передбачити виникнення парламентських конфліктів. Цікавим в даному контексті є перехід американських дослідників С.Сіджела та Л.Фурекера, які зокрема розширили можливості проведення та врегулювання парламентських конфліктів, запропонували вживати таке поняття як «стратегія» [44, с. 93].

Зокрема, автори зазначають, що, поступки однієї сторони на переговорах спонукають посилити позиції іншої сторони. Дослідники приходять до висновку, що для успішного ведення перемовин, тобто для максимальної переваги, необхідно притримуватися жорсткої стратегії: починати переговори з завищених вимог й в цілому не поступатися [44, с. 97].

«Жорсткий» стиль, як правило, відповідає стратегії суперництва. За умови, ведення переговорів в такому руслі, слід вимагати виконання своїх вимог:

- не піддаватися на поступки;
- здійснювати тиск на свого опонента [44, с.100].

Такий стиль перемовин передбачає дві основні тактики: ультиматум і вижимання поступок. Але слід зазначити, що перемовини в такому стилі не ведуть до покращення відносин з супротивником.

Майже одночасно з ідеєю «жорсткої» стратегії з'явилася протилежна їй — концепція «м'якої» лінії проведення переговорів. Такий стиль відповідає стратегії пристосованості й передбачає — налагодження добросусідських відносин з опонентом. Сутність «м'якої» лінії перемовин не в тому, щоб йти на зустріч опоненту і робити йому поступки, а в тому, щоб зняти напруження у відносинах, а часто і в суспільстві [144, с. 107].

Ч. Осгуд вважає, що найбільше переваг на переговорах можливо отримати завдяки обміну взаємними поступками [54, с.298].

Наприклад, «жорстка» стратегія в українському парламенті проявлялася у відносинах між Блоком Юлії Тимошенко, «Нашою Україною» та Соціалістичною партією. Так, після парламентських виборів 26 березня 2006 року, мала утворитися стійка коаліція. Лише 22 червня 2006 року була підписана коаліційна угода між «Нашою Україною», Соціалістичною партією та Блоком Юлії Тимошенко — коаліція «Демократичних сил». З часом Соціалістична партія виставила ультиматум, стосовно посади спікера, що стало причиною розпаду коаліції. Також, в даному контексті варто відмітити, що Соціалістична партія, акцентувала увагу на конфлікті, який відбувався між депутатом «Нашої України» та лідером Блоку Юлії Тимошенко. Маніпулювання та вимагання поступок, Соціалістичною

партією, не дали бажаних результатів. Натомість, Партія Регіонів та Комуністична Партія України, скористалися ситуацією й використали «м'яку» лінію. Парламентський конфлікт в коаліції призвів до її розпаду, що дало поштовх до підписання нової коаліційної угоди. Партія Регіонів, Соціалістична партія України та Комуністична партія України підписали угоду про створення «Антикризової коаліції». Задля утворення нової коаліції, Партія регіонів пішла на зустріч опонентам, тобто з Соціалістичною партією України й зробила поступку, обравши лідера Соціалістичної партії України спікером Верховної Ради України. В європейській та американській практиці поєднуються ці стратегії й завдяки такому поєднанню, парламентські конфлікти набувають нових форм та змісту.

Ми вважаємо, що обидві стратегії мають право на існування, все залежить від:

- демократичності державного устрою;
- різновиду парламентського конфлікту (наприклад, між політичними партіями в парламенті, або ж депутатськими групами), тобто це ідеологічний чи ціннісний конфлікт;
- від суб'єктів між якими відбувається конфлікт;
- мети, що була поставлена конфліктуючими сторонами [54, с. 303].

Слід відзначити, що у парламентські конфлікти втручаються громадські організації, молодіжні структури, громадяни держави, які за допомогою, наприклад мітингів, протесів, забастовок, флешмобів (спланована масова акція, яка організована через мережу Інтернет або інші засоби комунікації) можуть схилити одну зі сторін до поступок, або ж перегляду своїх вимог.

В сучасних дослідженнях науковці в сфері конфліктології відзначають можливість застосування кооперативної або компромісної стратегії, що передбачає можливість неоднозначного, фрагментарного рішення, залишаючи разом з тим лінійну картину розвитку конфлікту в проміжок між полюсами виграшу та програшу [48, с. 41].

Кожна зі сторін конфлікту переслідує свою мету і вона може не лише не відповідати одна одній за своїм масштабом, але при цьому нести суперечливий характер. З часом та змінами в політичному житті, сторона яка поступилася своїми інтересами, або взагалі програла, може отримати переваги.

Парламентський компроміс, так і парламентський консенсус мають свої недоліки:

- згода, яка має ґрунтуватися на взаємних поступках — перегляд ресурсів однієї із сторін;
- розуміння прав та інтересів супротивника;
- врахування цінностей [43, с. 95].

Зазначимо, що парламентський компроміс тісно пов'язаний з проблемою визначення цінностей, саме в такому випадку компроміс може стати мало дієвим механізмом.

Низка недоліків не позбавляє компроміс та консенсус своєї популярності, саме вони на сьогоднішній день є базовими способами вирішення парламентських конфліктів.

Важливою складовою консенсусу та компромісу є розподіл ресурсів, який в подальшому може впливати на громадську думку. Тому компроміс і консенсус, є загальноновизнаними способами, що регулюють відносини у парламенті.

Найбільш перспективна модель вирішення парламентських конфліктів, це досягнення узгодженості, яка дозволяє досягнути компромісу та встановити консенсус. Зазначимо, що досягнення узгодженості передбачає внутрішню рівновагу сторін та стабільність у відносинах.

Консенсус та компроміс є найрозповсюдженішими способами вирішення парламентських конфліктів, але вони мають свої особливості функціонування й застосування.

В класичному розумінні поняття «компроміс» визначається як поступка вимог, відмова від частини власних вимог на користь згоди з іншою стороною, що й сприяє вирішенню парламентського конфлікту.

Компроміс викликає велику зацікавленість у дослідників це пов'язано з тим, що не дивлячись на різнонаправленість визначень всі вони ототожнюють компроміс з:

- ефективною стабільністю в парламенті;
- рівновагою та збалансованою соціальною структурою;
- демократичними принципами функціонування держави [6, с. 91].

Компромісна форма взаємодії учасників політичних відносин викликає незмінний інтерес у професійних політиків.

Компроміс в сфері політичної діяльності — категорія багаторівнева й багатогранна, яка має розглядатися, перш за все, як особливий принцип взаємодії політичних представників в парламент. В свою чергу компроміс дозволяє здійснювати динамічну рівновагу, зберігати баланс сил від повідних дій та інтересів при збереженні високого ступеню автономності сторін. В компромісі закладений і потенціал розвитку всієї політичної системи країни й можливість досягнення та підтримки її стабільності [6, с. 90].

З врахуванням історичних наслідків розгортання політичних конфліктів у глобальному масштабі необхідно визнати, що компромісна форма взаємодії політичних суб'єктів зарекомендувала себе як найбільш цивілізована та дипломатична. Хоча варто відмітити, що досягнення

компромісу під час парламентського конфлікту найбільш проблематичне й відбувається із затратою часу та ресурсів.

Використання компромісу як методу вибору політичної дії можливе в тому випадку, коли політичні суб'єкти не знаходяться в стані непримиримого антагонізму, коли їх інтереси частково співпадають і одночасно частково не співпадають.

В українському парламенті, на перший погляд обрані партії зазначають про свою демократичність, боротьбу за стабільність, знищення політичної корупції, але справжні їх цілі є прихованими й часто суперечливими, тому їм важко досягнути компромісу.

Заслуговує на увагу точка зору А. Глухової, яка визначає «компроміс» як технологічний засіб, як метод «пом'якшення» загострення протиріч та протиборств [8, с. 218].

Дослідження конфлікту як інструментального засобу досягнення узгодженості між суб'єктами політичної боротьби проголошувалася ще Г.Ласвеллом [49, с. 311].

Пізніше дослідницьку логіку Г.Ласвелла продовжила Ханна Аренд, яка зокрема стверджувала, що політичний компроміс дає можливість існування влади як мотиву дії від іменні групи і таким чином консолідує політичну систему держави [2, с. 297].

Це дозволяє побачити як здійснюється процес перебудови (змін, адаптації, реформ) участі в політиці за допомогою компромісу.

Дж. Роулз обґрунтовує свою теорію справедливості, політичної згоди й досягнення компромісу в суспільстві як данність, яку необхідно розкрити, щоб «зконструювати» зразкову політичну систему, яка не залежатиме від суб'єктивних теоретичних припущень [31, с. 470].

Зазначимо, що в теорії Дж. Роулза в розгорнутому вигляді запропоноване класичне та інструменталістське визначення політичного компромісу [31, с. 471].

Своє бачення компромісу сформулював Юрген Хабермас, який наполягав на розділенні інструментальної і комунікативної дії. Саме Ю. Хабермас показав, що комунікативна дія орієнтується на взаєморозуміння, а компроміс відрізняється від інструментальної дії, — оскільки орієнтований на досягнення позитивного результату [36, с. 136].

Крім того, Ю. Хабермас надав установку на знаття вимог результативності, як єдиного критерію в розкритті сутності політичного компромісу [36, с. 139].

Подібні погляди на компроміс містить теорія А. Етціоні, який намагався активно реалізувати теоретичні виклади в сфері дослідження компромісу в політичній практиці [42, с. 94].

Реальне значення компромісу в політичній сфері виходить за рамки теоретичних бачень. В практичному застосуванні компромісу, особливо при врегулюванні парламентських конфліктів, автор виходить за встановлені рамки науковими теоретиками. Тому варто відзначити, що:

— по-перше, це принцип, який має на увазі згоду, баланс, рівновагу не лише інтересів, позицій конкретних політичних сил, а й масштабних соціальних тенденцій. Принцип компромісу особливо цінний тим, що дозволяє врегулювати протиріччя між опонентами не тиснучи і не знищуючи протилежності;

— по-друге, компроміс розцінюється як різноманітна форма взаємодії політичних суб'єктів, які забезпечують інтеграційність (об'єднання) в суспільстві шляхом взаємних поступок та узгоджень;

— по-третє, компроміс відображає рівень діяльності парламентських та урядових структур й, безпосередньо, регулює ситуації за допомогою переговорів, формальних процедур і фіксованих домовленостей [51, с. 87].

Як правило компроміс, має надзвичайно велике значення й відіграє ключову роль у прийнятті політичних рішень. Крім того, компроміс це не просто умовна модель поведінки політичних суб'єктів, що керуються власними інтересами.

Компроміс найбільш яскраво проявляє свої риси в ті періоди існування соціуму, коли він істотно може впливати на якісні зміни в державі й таким чином, оновлювати політичний процес [51, с. 93].

Фактором, який визначає успішну трансформацію в суспільстві була й залишається вдала знайдена форма балансу між опонентами. В певній мірі можна говорити про взаємообумовленість демократизації і встановлення своєїрідної культури компромісу. Така культура характеризується узгодженням інтересів, взаємними поступками, що здійснюються не від випадку до випадку, а виступають в якості основи соціальної взаємодії [4, с. 7].

Передумовою компромісу є терпимість до іншої точки зору, інтересу, позиції та думки. Культура компромісу при вирішенні парламентських конфліктів також передбачає ведення мирних переговорів й узгодження інтересів та є не лише способом врегулювання вже існуючих конфліктів, але й, в майбутньому, стане передумовою попередження крайніх форм протиріч.

Безпосередній контакт парламентських представників, причетних до цього конфлікту груп, дає можливість стверджувати, що саме така форма поведінки відображає культуру компромісу й виливається (відбивається) в конкретних й результатних кроках [17]. Це пов'язане з тим, що сфера політики є ключовою у виробленні й прийнятті рішень, що безпосередньо пов'язані з важливими питаннями життєдіяльності суспільства.

Найбільші розбіжності пов'язані з непропорційним розподілом основних ресурсів і владних позицій. Тому, надзвичайно важливу роль у взаємовідносинах політичних партій, лідерів відіграє узгодження позицій та інтересів через взаємні поступки.

На думку сучасних дослідників, вміння визначити момент коли компроміс «визрів», й основні вимоги, що пред'являє до політиків, парламентаріїв, депутатів компроміс це:

- володіння особливим мистецтвом ведення переговорів;
- вироблення рішень, що вбирають в себе найбільш конструктивні елементи з позицій в яких сторони розходяться та не стереотипність мислення;
- здатність піти на не популярні заходи і навіть поставити під удар свій авторитет [23, с. 87].

Він не несе швидкої та «яскравої» перемоги, позитивні наслідки роботи можуть проявитися навіть через певний час.

Ще однією закономірністю конструктивного компромісу, може бути, участь посередників та впливових суб'єктів: політиків, депутатів, громадських діячів, яким довіряють й до яких прислухаються учасники конфлікту [23, с. 89].

Зазначимо, що в масштабних процесах в якості такого посередника може виступати держава. Особлива важлива роль держави у встановленні системи партнерства, яка притаманна розвинутим країнами Європи, і потреба в яких відчувається в сучасній Україні. Саме держава її інституції (уряд, парламент) володіють інформаційними, інституціональними і силовими ресурсами, які необхідні для того, щоб запустити механізми співпраці в рамках всього суспільства, урівноважити погляди різних політичних груп, визначити «правила гри» й забезпечити слідування ним всіх конфліктуючих сторін.

Україна знаходиться на початковому етапі формуванні (розвитку) культури компромісу, ми проходимо «уроки» безкомпромісності. В Україні за останній час стала складатися загальна лінія утвердження договірних, тобто компромісних начал, соціальних стосунків на противагу органічним, що існували в минулому [28, с. 119].

Варто відзначити, що компроміс в українському парламенті носив тимчасовий характер з метою вирішення питань, які є спільними для конкуруючих політичних сил. Наприклад, в 2008 році у Верховній Раді України, Партія Регіонів та Блок Юлії Тимошенко, розпочали тісну співпрацю: не зважаючи, на те, що Партія Регіонів та БЮТ, були постійними суб'єктами парламентських конфліктів у Верховній Раді. За для вирішення та врегулювання спільних питань та інтересів, політичні сили, що постійно перебу-

вали в конфлікті, приймають низку законопроектів. Незважаючи на тісну співпрацю, тимчасовий компроміс між Партією Регіонів та Блоком Юлії Тимошенко, не був довготривалим (коаліція не була сформована).

Перехід від одних відносин до інших дається нашій державі важко, так як проявляється ряд факторів, що пов'язані з історичними традиціями і структурою національного менталітету: це відсутність чіткого відношення до конфлікту, як до норми, так і заперечення правових начал (виникнення, початок, основи) соціального життя і схильність до рішень за принципом «або/або» [28, с. 121].

Україні необхідно переймати досвід «developing countries» у побудові партнерських відносин, обравши певну модель поведінки.

Безумовно, врегулювання парламентського конфлікту в «developing countries» та «less developed countries» відбувається по різному і шлях до компромісу є складним процесом.

В демократичних суспільствах парламентський конфлікт, що вирішується за допомогою компромісу є визнанням часткової правоти іншої сторони.

Як відзначає більшість українських дослідників, компроміс в рамках демократії є основним конструктивним способом вирішення парламентського конфлікту. І саме готовність парламенту до компромісу є характерною рисою розвитку держави та рівнем політичної культури [33, с. 43].

Відповідна ситуація відбувається й в українському парламенті, де «компроміс» виступає як крок для «певного заспокоєння» та стабілізації суспільства, але приховує рішення, що приймаються на користь бізнес-еліт, які постійно «присутні» у Верховній Раді України [25, с. 106].

Щодо «less developed countries», то конфлікт вирішується на користь однієї зі сторін й таке поняття як компроміс та поступки є неприйнятними. Варто відзначити, що у випадку коли конфлікт відбувся, правляча верхівка, прагне позбутися опонента, будь-якими способами.

Як вище відзначалося, парламентський конфлікт найчастіше відбувається між коаліційною більшістю та опозицією. Український досвід парламентських конфліктів показує, що такий конфлікт має місце і в самій коаліційній більшості. Тому в таких державах, як наприклад Україна, компроміс є не стабільним, носить хиткий характер й створює умови представникам парламенту для застосовувати технологій маніпулювання.

Так для досягнення мети, інтересів та цілей після парламентських виборів, за для створення коаліції, між політичними партіями досягається компроміс. Сторони мають поступитися менш привабливими для них цілями та інтересами, задля отримання певної вигоди. Український парламент не став винятком, наприклад Комуністична партія України, що не

мала нічого спільного в статуті, програмі та ідеології з іншими політичними силами, майже на протязі всіх років була частиною коаліції [29, с. 18].

Беручи до уваги «developing countries» компроміс в парламенті досягається заради суспільного блага, за для подальшого збалансованого розвитку держави, на всіх рівнях та напрямках. В діяльності Верховної Ради України, на протязі всієї незалежності, компроміси досягалися заради власних інтересів правлячої еліти сприянню розвитку бізнесу, що й призвело до монополізації всіх галузей.

В той же час, скептично налаштовані Т. Рокмор та Дж. Грей, що виразили сумніви в обґрунтованості положень теорії компромісу: по-перше, виходячи з метафізичного розуміння компромісу; по-друге апелюючи до його практичної нестійкості [40, с. 86]. Беручи до уваги роботи вказаних, вище авторів, відзначимо, що політичний компроміс є важливим елементом політичного процесу. Аналіз накопиченого політичного досвіду дозволяє встановити, що політичний компроміс:

- іманентно властивий політичній діяльності;
- є засобом реалізації цілей в політиці [58, с. 26].

В той же час компроміс по суті є виключно дипломатичним способом врегулювання парламентського конфлікту, найбільш цивілізованим засобом, який сприяє узгодженню політичних протиріч і конфліктних ситуацій, що виникають як в середині держави, парламенті, так й на міжнародній арені.

Ефективність компромісу може бути окреслена на базі ряду критеріїв:

- здатність компромісу усунути, або в крайньому разі перемістити головну загрозу для суспільства таким чином, щоб заздалегідь можна було виявити небезпеку;
- компетенцією компромісу є задоволення інтересів конструктивних сил соціуму й відокремлення та повна нейтралізація деструктивних сил;
- здатність компромісу створити нові тенденції, що в перспективі можуть бути загрозою і створювати ще більші небезпеки;
- виконання за допомогою компромісу конкретних домовленостей досягнутих сторонами, що заключили компроміс [19].

Політичний компроміс може носити позитивний (конструктивний), негативний (деструктивний) і неоднозначний (двосічний) характер [19].

Конструктивний компроміс відображається у таких випадках, коли він:

- означає усунення загрози розростання широкого конфлікту в суспільстві, парламенті, державі або на міжнародній арені;
- є оптимальним (або єдино правильним) в даних умовах (ситуації) політичним рішенням;
- репрезентує одну із декількох прийнятних альтернатив [19].

Деструктивний компроміс є уявний і в певній мірі несе надуманий (ірреальний) характер, він ігнорує політичні реалії й головні тенденції політичного розвитку. Крім того, такий компроміс є результатом самообману політиків, які його заключили [20, с. 243]. Невизначеністю (двусічністю) характеризується компроміс й це пов'язано з тим, що з одного боку він не порушує (не змінює) наявні протиріччя між супротивниками, а з іншого — такий компроміс визначається як тактична реакція.

Компромісна альтернативна передбачає ставку на переговори, метою яких є врегулювання конфліктних ситуацій в парламенті за допомогою взаємних свідомих поступок [19].

Верховна Рада України на протязі всіх восьми скликань була осередком парламентських конфліктів. Восьме скликання парламенту й сам процес створення коаліції не став винятком. Так була підписана коаліційної угода 21 листопада 2014 року, до якої увійшли «Блок Петра Порошенка», ВО «Батьківщині», Об'єднання «Самопоміч» та Радикальна партія Олега Ляшка, хоча відносини між зазначеними політичними силами носили деструктивний характер.

Варто відзначити, що процес прийняття законів (законопроектів) утвореною коаліцією має низку проблем та розбіжностей між самими політичними силами.

Відносини між політичними силами, що підписали коаліційну угоду проявляються під час пленарних засідань, де ігноруються політичні й економічні реалії. Саме так виявляється самообман не лише самих політиків, але й суспільства. Наприклад, питання децентралізації влади супроводжувалося парламентським конфліктом. Крім того, це питання розділило коаліцію. Такі учасники коаліції як Радикальна партія Олега Ляшка, Об'єднання «Самопоміч» були проти такого законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади, що призвело до парламентського конфлікту між партіями.

Разом з парламентським конфліктом між політичними партіями розвивався конфлікт і всередині «Блоку Петра Порошенка», тобто мова йде про внутрішньопартійний парламентський конфлікт в якому деякі народні депутати не підтримали законопроект про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади.

Конфронтаційна форма акцентує увагу на досягненні односторонньої переваги, яка призводить до подальшого загострення відносин між конкуруючими сторонами. При такому підході мається на увазі те, що компроміс і конфронтація є перманентними динамічними альтернативами політичного процесу, що трансформують відносини від одного рівня

конфліктності до іншого: компроміс в бік згоди і консенсусу, а конфронтація в сторону ворожнечі й навіть війни [24].

В сучасних умовах, при наявності у світі великого арсеналу руйнівної зброї більш переважаючою альтернативою є компроміс. Компроміс володіє великим конструктивним потенціалом в демократичних політичних системах. Компроміс передусім органічний (притаманний) демократії й це пов'язано з тим, що в ній сформувались як політичні інститути в рамках яких можливе публічне узгодження інтересів, так і сприятлива суспільна думка в переважній більшості налаштована на мирне урегулювання конфліктів, що має стійкий «імунітет» до силових радикальних рішень.

Наприклад, український вчений О.Батрименко, на відміну від російських дослідників, відзначив: «Головне у врегулюванні збройно політичного конфлікту — досягти ефективного поєднання використання збройних і мирних способів» [9, с.45]. Разом з тим, в своїх дослідженнях О. Батрименко акцентує увагу на мирному врегулюванні конфліктів, де варто звернути увагу на переговори, компроміс та допомогу посередників (ООН, ОБСЄ), що мінімалізує загострення конфліктної ситуації [3].

Компроміс є більш результативним в «developing countries». В той же час для досягнення стабільності в політичній сфері компроміс може використовуватись як спосіб для врегулювання парламентських конфліктів. Демократичні принципи функціонування держави чинять сприятливу дію на тенденції (здатність) суспільства і політиків до компромісу.

Джерела політичного компромісу необхідно шукати в інтересах суб'єктів політики, які вступають в компроміс. Це базове в аналізі протиріч, що лежать в основі парламентського компромісу: де не існує спільних інтересів, там не може бути єдності цілей, не говорячи вже про єдність дії [5, с. 115].

Паралельно до цього, політичний компроміс, з одного боку це і єдність, згуртованість та цілісність сторін, з іншого — це й боротьба, конкурентність та зіткнення інтересів. Тому, в основі компромісу закладено протиріччя між суб'єктами політики, що:

— по-перше, компроміс об'єктивно приводить суб'єктів до узгодження інтересів;

— по-друге, компроміс завжди передбачає наявність чіткої історичної ситуації, що робить ці «спеціалізовані відносини» неминучими.

В той же час компроміс передбачає наявність політичної волі у суб'єктів, які погоджуються на компроміс [5, с. 117].

Крім того, важливим є той фактор, що матеріалізація (здійснення дії конкретній формі) компромісу в даному випадку — неможлива. Аналіз накопиченого політичного досвіду (зокрема в «developing countries») до-

зволяє встановити, що компроміс є оптимальним засобом реалізації заходів в політиці: адже це дипломатичний найбільш цивілізований спосіб, який сприяє вирішенню політичних суперечностей і конфліктних ситуацій в державі (парламенті) та на міжнародній арені.

В українському парламенті компроміс дозволить зрівноважити парламентський конфлікт, також, компроміс між одними політичними силами, може загострити парламентський конфлікт, між іншими [19].

Безумовно, в зарубіжних парламентах де дотримуються Регламенту, компроміс є наслідком спільних рішень за для суспільства, а не для власних інтересів. Наприклад, у Верховній Раді України VIII скликання (2014—2015 років) парламентський конфлікт розпочався з реакції на прийняття законопроекту про децентралізацію де на тлі конфлікту між більшістю та опозицією виник конфлікт в середині самої коаліції.

Ми можемо стверджувати, що вирішення політичних протиріч та конфліктних ситуацій в українському парламенті є тимчасовим процесом. Наприклад, на перший погляд, тісні відносини між Блоком Юлії Тимошенко та «Нашою Україною Народною Самообороною» в 2008 році не дали можливості досягти компромісу в низці важливих питань: проблемою стали власні інтереси та амбіції.

З часом було декілька переформатувань коаліції, що свідчить про не довгостроковість компромісів в парламенті. Особливістю парламентських конфліктів в Україні є постійні суперечки всередині політичних сил. Підтвердженням цього є розділення інтересів, в тому ж 2008 році між «Нашою Україною Народною Самообороною». 9 грудня 2008 року, була підписана угода про створення «Коаліції національного розвитку, стабільності та порядку» між Блоком Юлії Тимошенко, Блоком Литвина та лише частиною депутатів «Нашої України Народною Самообороною».

Наприклад, на відміну від відносин та співпраці у Верховній Раді України, парламент Німеччини, базує свою роботу на демократичних принципах і потребах суспільства. Відносини між Соціал-демократичною партією Німеччини та ХДС/ХСС (Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз), на протязі 1966—1969 років, 2005—2009 років та з 2013 року, характеризують діяльність парламенту, що направлена на задоволення суспільних інтересів. 17 грудня 2013 року ХДС/ХСС та Соціал-демократична партія розпочали колективну роботу, де знайшли спільну мову за для введення мінімальної заробітної плати, пенсійної реформи та енергетичних питань, що несло важливий посил для громадян.

В угоді між вище зазначеними партіями був досягнутий довгостроковий компроміс, де кожна з політичних сил пішла на поступки.

В преамбулі коаліційної угоди відзначається: «Коаліція ХДС, ХСС, СПДГ буде турбуватися про те, щоб гарантувати і розширювати основи нашого благоустрою і співпраці. Ми бажаємо, щоб всі люди в Німеччині — діти, жінки і чоловіки, молоді та старі, на Заході та на Сході — могли жити благополучним життям, а наша країна продовжувала б і подальший шлях у майбутнє.

Виходячи з діяльності вище зазначених політичних партій, ми можемо стверджувати, що «developing countries»:

- дотримуються міжнародних прав і норм у веденні політики;
- не приймають політичні рішення задля задоволення власних інтересів та потреб;
- компроміс між такими політичними силами є довгостроковий;
- парламентський конфлікт між ними або вирішується або зводиться до мінімального [15, с. 186].

Аналізуючи вищезазначене вирішення парламентського конфлікту за допомогою компромісу ми не погоджуємося з даним визначенням. Враховуючи способи, до яких відносяться парламентські дебати, консенсус, парламентські переговори, парламентський компроміс — автоматично означає поступки однієї із сторін, що зменшує можливість опозиції виконувати її обов'язки перед своїми виборцями.

Пошук взаємоприйнятних компромісів більшості та опозиції може йти за такими напрямками:

- можливість безпосереднього звернення опозиції до вищих органів державної влади із заявами, програмними рішеннями і пропозиціями з позиційних питань, що мають суттєве значення для діяльності держави;
- оперативний доступ представників опозиції до посадових осіб держави, що приймають важливі для суспільства рішення в кризових ситуаціях;
- вільний доступ опозиційних лідерів партій, рухів і організацій до державних засобів масової інформації;
- консультації між вищими представниками державної влади і опозиції з ключових призначень в уряді (або в Кабінеті Міністрів) [19].

Реалізація даного способу може сприяти:

- утвердженню, головним чином, взаємин коаліції та опозиції;
- утвердженню владних структур, що претендують при демократії на повне і адекватне вираження інтересів й орієнтації різних сегментів суспільства, навчають суспільство диверсифікації та доцільності при виробленні політичного курсу [14, с. 51].

Провладна більшість та опозиція не можуть не рахуватися з фундаментальними цінностями більшої частини населення країни, такими як

підвищення добробуту народу, усвідомлення своєї ідентичності, відчуття своєї суспільної ваги і політичної сили. Всі перераховані цінності відкривають дорогу до політичного діалогу, співпраці, суспільної злагоди як політичної домінанти в суспільстві [11, с. 179].

Узгодження конфліктної ситуації пов'язане з подоланням цілого ряду важких економічних, політичних, культурних, соціальних та екологічних проблем [30].

Використання компромісу як способу вибору політичної діяльності можливе в тому випадку, якщо політичні суб'єкти не знаходяться в гострій суперечці зі своїми колегами по партії або в парламенті [30].

В більшості випадків компроміс виступає як інструмент інституціоналізації політики, гарантом політичної толерантності, показником високого ступеня розвитку політичної культури, засобом політичної комунікативності [30].

Задля вирішення парламентських конфліктів за допомогою компромісу в Україні має бути проведена відповідна інституціональна база у вигляді структур, що займаються регулюванням протиріч різного рівня на основі взаємної вигоди та руху сторін на зустріч один одному.

Науковці, що досліджують конфлікти вирізняють шляхи досягнення компромісу, які ґрунтуються на основі збереження позицій опонентів:

- порозуміння, що побудовано на взаємних поступках;
- зниження ресурсної бази однієї із сторін;
- розширення діапазону розуміння прав та інтересів опонентів [19].

Наприклад, починаючи з 2014 року «Партія Батьківщина» частково лишилася свого положення на політичній арені. Після парламентських виборів, що відбулися 26 жовтня 2014 року партія втратила свої політичні ресурси (політичний капітал) та вплив на електорат.

Разом з тим, таким кардинальним змінам передув вихід з політичної сили основних лідерів та діячів партії. Такі події, а саме: створення одним із колишніх членів Партії «Батьківщина» іншої політичної партії («Народний фронт»), загострило відносини у Верховній Раді України й таким чином утворився латентний парламентський конфлікт. Політична сила (Партія «Батьківщина»), що на протязі багатьох років була однією з провідних сил в «парламентських перегонах» представники якої займали керівні посади, на виборах 2015 року лишається відповідного положення в українському парламенті. Ми вважаємо, що враховуючи сьогоденне положення Партії «Батьківщина» у Верховній Раді України, а саме невелику кількість депутатів, представлених у парламенті, така політична сила не може створювати відкритих парламентських конфліктів, але може активізуватися для поглиблення прихованих

прецедентів. На сьогоднішній день, згодою побудованою на взаємних поступках є відносини у Верховній Раді України між Блоком Петра Порошенка та Народним Фронтом.

Саме ці політичні партії на виборах 26 жовтня 2014 року набрали найбільшу кількість голосів, що дало їм змогу висувати вимоги до створення коаліції.

Враховуючи те, що жодна з політичної партії не набрала як абсолютної більшості, так і потрібної більшості для самостійної діяльності, Народний Фронт та Блок Петра Порошенка вирішили піти на взаємні поступки, щоб створити коаліцію. Звичайно, компроміс між Народним Фронтом та Блоком Петра Порошенка й за участю інших політичних сил, а саме Самопомочі, Радикальної партії Олега Ляшка та Батьківщини з позафракційними представниками, призвів до значних поступок. В даному контексті, варто відзначити, що 29 жовтня 2015 року Блок Петра Порошенка виявив ініціативу, щодо створення коаліції. Згодом лідер «Народного Фронту» Арсеній Яценюк на прес-конференції запропонував створити коаліцію «Блоку Петра Порошенка», ВО «Батьківщини», Об'єднання «Самопомочі» та Радикальної партії Олега Ляшка.

Ми можемо стверджувати, що на початку як Блок Петра Порошенка, так і Народний Фронт не мали спільного плану діяльності у Верховній Раді України, тому були створені два проекти коаліційної угоди. 21 листопада 2014 року було підписано коаліцію, між вище зазначеними політичними силами, тому можна стверджувати, що на протязі деякого часу політичні сили вели переговори щодо спільної діяльності в парламенті й згодом прийшли до компромісу. Варто відзначити, що акцентується увага на розумінні прав та інтересів супротивника, а не на їх визнанні.

Розуміння прав та інтересів супротивника, у Верховній Раді VIII скликання базуються на застарілих принципах, адже ключовим є момент взаємовідносин «політика бізнес інтереси» та економічна зацікавленість у прийнятті рішень.

Найбільш спірним питанням та об'єктом парламентських конфліктів у Верховній Раді VIII скликання є Закон України «Про очищення влади» від 26 квітня 2015 року. В якому відзначається, що: «Цей закон визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні».

Під час підписання коаліційної угоди 21 листопада 2014 року відбулися поступки між політичними силами де були, частково враховані інтереси супротивника, що сприяло компромісу між політичними силами ми в українському парламенті. Компроміс може носити тимчасовий харак-

тер, а за збігом обставин, перейти (вилитися) в більш гостру та небезпечну форму протікання парламентського конфлікту [10, с. 354].

Основним на порядку денному стають питання, що пов'язані з поступками і це пояснюється тим, що з часом обставини можуть змінитися й попередньо узгоджені поступки будуть не вигідні жодній із сторін [10, с. 354]. В даному випадку слід враховувати фактори, що пов'язані зі зменшенням владних (власних) ресурсів не лише економічних, але й політичних, адже це може стати фіналом для політичної партії, лідера й повною або частковою втратою довіри електорату, що в подальшому відіб'ється не лише на їх діяльності, але й взагалі не дасть можливості бути обраним до парламенту.

Важливим в даному контексті є питання, що пов'язані з правами та інтересами супротивників. Це залежить від політичної системи, державного устрою, політичної та партійної культури, й безперечно є важливою умовою протікання самого конфлікту.

Зазначені фактори контролюють відносини між конфліктуючими сторонами. Адже компроміс це завжди прагнення супротивників закінчити конфлікт за допомогою окремих поступок.

Тому компромісу притаманні:

- відмова від певного кола раніше висунутих рішень;
- прагнення прийняти вимоги опонентів й визнати їх частково виправданими [6, с. 88].

На практиці, зазвичай, така стратегія використовується часто. Важливою умовою для успішного впровадження стратегії компромісу є розуміння супротивниками рівних можливостей й задоволення тимчасовими рішеннями, щоб не втратити парламентської більшості та зменшити конфліктогенність у Верховній Раді України

Крім того, відмова від власних переваг (привілей) у парламентському компромісі є важким моральним «навантаженням» на лідера. Адже однією з вагомих передумов узгодження компромісу є поступки власними інтересами, визнання, навіть часткове, переваг опонента та протекція не завжди розглянутих законопроектів/прийняття законів, що демонструє високий рівень політичної культури та етики поведінки парламентарів [6, с.88].

На думку, білоруського дослідника І. Кібака, однією з перешкод парламентського компромісу є питання, що пов'язані з визначенням цінностей. Таке явище характеризується наявністю ціннісного конфлікту. Як правило, ціннісні конфлікти важко піддаються врегулюванню [20, с. 246]. Тому, застосування компромісу не можливе при виникненні ціннісного конфлікту в парламенті. Як правило, виникають перешкоди

при врегулюванні таких конфліктів, особливо коли такий вид конфлікту характерний для відносин між політичними партіями, зокрема, опозиційними. В такій ситуації звертаються до таких способів врегулювання конфлікту, як парламентський консенсус та парламентські дебати.

Вперше термін «консенсус» був введений в науковий обіг французьким дослідником Огюстом Конттом. Консенсус, на думку автора — це суб'єктивне узгодження, тобто форма соціальної солідарності, яка особливими умовами зв'язує суб'єкти в єдиний колективний організм, тобто це «Велика істота» [9, с. 340].

Науковець дає ще одне коротке визначення консенсусу й визначає його як один з моментів соціальної статичності та соціальної динаміки: де соціальна статичність тлумачиться як сфера вивчення законів еволюції розвитку суспільних форм, послідовної зміни систем і структур, детермінованою природними і духовно моральними зусиллями суб'єктів людської діяльності [9, с. 340]. А соціальна динаміка повинна вести до прогресу в розбудові суспільства [9, с. 341].

Зазначимо, що будь-які конфліктні стани, за умови, коли конфліктуючі сторони не апелюють (не вдаються) до консенсусу вирішуються на користь однієї із сторін.

За даних обставин, доречним буде звернутись до досвіду зарубіжних науковців, що вирізняють «складну більшість» та «просту більшість». В залежності від мотивації, обставин, аргументів та політичної діяльності перемагає в парламентському конфлікті, або «проста більшість», або «складна більшість» [10, с.353].

Обґрунтування однієї зі сторін, наприклад «складної більшості» може ґрунтуватися не лише на аргументах, але й на підтримці законодавчо-правових норм. Такі способи вирішення парламентських конфліктів не стосуються особистих конфліктів.

Застосування принципів консенсусу при вирішенні парламентського конфлікту відкриває нові шляхи до сучасного тлумачення всієї проблематики, що пов'язана із розумінням правових норм та «теорією закону» [17].

В такому випадку, здійснюється зміна парадигмального проникнення в сприйнятті основних політичних факторів законодавчої діяльності, способів застосування законів й умов їх ефективного та якісного впровадження в практику. Крім того, це стає основою нового парламентського мислення й слугує показником суттєвих та істотних змін у політичних реаліях [52, с.179]. Теоретичний потенціал консенсусу не вичерпується його інструменталістськими інтерпретаціями в рамках теорії конфліктів. Розширення знання про категорію політичного консенсусу саме як символічного вираження особливої форми політичної взаємодії може сприяти фор-

муванню теорії політичного консенсусу у вигляді моделі вирішення дослідницьких задач та альтернативній конфліктній парадигмі [55, с. 295].

Парламентський консенсус є не лише запорукою рівноваги та піднесення розвитку економіки, а й разом з тим, — сталого відношення між парламентом (урядом) та суспільством (громадянами).

С. Хантінгтон зазначає, що «розмежування між демократією і диктатурою менше ніж розмежування у тих країнах, де існує консенсус, єдність, законність, організація, ефективність, стабільність, ніж у тих — де в політиці відсутні ці риси» [37, с. 29].

Безумовно існує певна недовіра до консенсусу як політичного інструменту у вирішенні парламентських конфліктів. Це пов'язано з тим, що політика сприймається як споживацька форма взаємодії учасниками політичного процесу. У суспільстві є потреба в стабільному розвитку в умовах внутрішньої і зовнішньої безпеки, в стійкості та стабільності демократичних інститутів влади, оскільки затребувана консенсусна форма політичні взаємодії всіх учасників політичних відносин [34, с. 71].

Парламентський консенсус як спосіб взаємодії суб'єктів політичних відносин характеризується одностайним погодженням інтересів всіх сторін на рахунок прийняття політичного рішення, за умови демократичного представництва [19].

Парламентський консенсус в такому трактуванні вважається не як статична структура, а кожного разу оновлювальна система відпрацювання узгодження інтересів, що відображається не тільки в політичному рішенні, але й «кореспондується» інтересам тих, на кого розповсюджується це рішення [19].

Дослідження політичного консенсусу та шляхів його досягнення, особливо в трансформаційних суспільствах, є однією з визнаних проблем політичної науки.

У зв'язку з трансформаційним процесом, що відбувся наприкінці ХХ століття в країнах Центральної і Східної Європи, все це потребує вивчення нових реалій, узагальнення і аналізу досвіду виходу із кризи авторитарних систем. Досвід постсоціалістичних країн аналізується під кутом зору його застосування й до України так як, для цих країн характерним є аналогічне коло проблем. Тому актуальним є вивчення механізмів досягнення узгоджень в процесі переходу авторитарних режимів до демократичних, не тільки в суспільстві, але й парламентських та урядових інституціях.

Вирішення питань в українському парламенті на основі консенсусу супроводжується ускладненнями, так як перехідний період характеризується складністю протікання процесів (політичних, економічних,

фінансових, інформаційних) у державі. Законі України «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 року 1315 VII року подається визначення консенсусу й визначається як: «загальна згода, що характеризується відсутністю серйозних заперечень з суттєвих питань у більшості заінтересованих сторін та досягається в результаті процедури, спрямованої на врахування думки всіх сторін і зближення розбіжних поглядів. Консенсус не обов'язково є одностайним» [2].

Українські дослідники відзначили, що в міжнародних документах консенсус визначають як:

- «відсутність будь-якого офіційного заперечення»;
- «відсутність офіційного заперечення хоча б однією зі сторін, висунутого нею та як перешкода для ухвалення рішень з розглянутого питання» [2].

Ми можемо стверджувати, що в Законі України «Про стандартизацію» визначення консенсусу є вузьким й акцентує увагу на прийнятті рішень, відразу, коли є згода більшості. А міжнародні документи й пакти зосереджують увагу на всіх точках зору, що мають бути враховані.

Якщо компроміс — угода, що досягається за допомогою взаємних поступок, то консенсус це угода, яка досягається більшістю [19].

Актуальність дослідження компромісу в політичній сфері, посилюється в силу специфічних для України обставин. Слід відзначити, що у вітчизняній науковій літературі проблема консенсусу мало розроблена, хоча конфлікт і консенсус є два важливі елементи будь-якої політичної системи. В українському суспільстві відбуваються колосальні трансформаційні процеси, змінюється структура економічних, соціальних та політичних взаємовідносин та стосунків.

Різносторонній аналіз компромісу, зумовлений, перш за все потребою пошуку нових принципових основ взаємодії політичних суб'єктів (представників уряду та парламенту, провладної більшості та опозиції), з іншого боку, — необхідністю вироблення конкретних способів врегулювання парламентських конфліктів [20, с. 247].

Поглиблення та ускладнення процесів трансформації в державі, впливає на роботу українського парламенту, крім того, виникає нагальна потреба провести політичні, військові, економічні, соціальні та освітні реформи. Саме вимоги Європейського Союзу за для інтеграції України з ЄС посприяли вирішенню конфліктів у Верховній Раді України. Й по сьогоднішній день не вирішеним залишається питання реформ більшості сфер державного управління.

Всі досягнуті у парламенті компроміси є політично дієвими. Взаємовідносини політичних суб'єктів, а в нашому випадку політичних партій, окремих депутатів, опозиції, коаліції, відзначаються протиріччями

саме в зіткненні їх інтересів. Український парламент не є винятком, адже більшість законів (законопроектів) приймається або відхиляється з підходом врахування власних інтересів.

Поняття «консенсус» викликає інтерес у дослідників, й це пов'язано з тим, що не дивлячись на різноплановість визначень, вони ототожнюють консенсус з ефективною стабільністю, рівновагою, спадкоємністю соціальної структури та демократії [19].

Консенсус в парламенті, є складний процес, що має відповідну структуру і наповнений глибоким змістом. Для суспільства в цілому консенсус (узгодженість), означає наявність певної ціннісної основи, що розділяє більшість. Для політичних сил це певні правила гри, процедури, що визнаються учасниками політичного процесу. Крім того, він виступає підґрунтям у взаємовідносинах суспільства й влади, разом з тим консенсус складає частину легітимності [19].

Політична стабільність потребує консенсусу, але консенсус можливий лише в тих випадках коли в парламенті всі політичні сили готові до співпраці, заради досягнення важливих угод, узгодження основних питань, що відповідають державним та національним інтересам.

Невідворотні розходження в думках відносно того, яку політику слід проводити, вимагають формування способів за допомогою яких групи інтересів могли б реалізувати свої прагнення (наміри) здійснювати вплив на прийняття загальнодержавних рішень. В таких умовах на рівні парламенту (політичних партій, фракцій, політичних еліт) консенсус формується відносно «правил гри», що в подальшому може стати умовою стабільності розвитку української держави [20, с. 243].

Стимулом для переходу до нового стилю поведінки у Верховній Раді України стає усвідомлена необхідність до консенсусу і самообмеження діяльності конкуруючих сторін. Відбувається це лише тоді, коли крок за кроком, відходять на задній план «непримиримі» позиції й не бажання поступатися своїми принципами, а на авансцену починають виходити політики, що стоять на позиціях здорового глузду.

Наприклад, до числа факторів, що забезпечили успіх «Пактів Монклоа» в Іспанії були:— страх перед повторенням громадянської війни;

— монархічна форма правління і персональна роль Хуана Карлоса як символ національної єдності та підтримки світового демократичного суспільства;

— лояльність католицької церкви і католицької доктрини у відношенні до демократичних цінностей [32, с. 219].

В Угорщині для досягнення парламентського консенсусу сприяли наступні фактори:

- прагматизм політичної еліти;
- толерантна політична культура, яка сформувалася ще при Яноші Кадері;
- парламентська форма правління, що полегшувала досягнення узгодженості в середині політичної еліти [32, с. 207].

Першою серед держав Центральної і Східної Європи, так званий інститут «круглого столу» використала Польща, після чого вона поступово, не без зіткнень, але встала на шлях конституційного лібералізму. Досягнення процедурного (конституційного) консенсусу (Конституція Польщі була прийнята лише у 1997 році) було ускладнено своєрідним «синдромом непогодженості», тобто не готовністю до компромісів, що було обумовлено історичними особливостями польської політичної еліти; неоднозначною роллю католицької церкви в країні; низькою правовою культурою, що відбилося на роботі сейму.

Слід відзначити, що процедурний консенсус — готовність політичних суб'єктів дотримуватися правил політичної боротьби, що встановлені конституцією й готовність використовувати демократичні процедури при вирішенні конфліктів [25, с. 76].

Для українського парламенту, стосовно процедурного консенсусу, варто відмітити приклад Польщі, а саме процедурний консенсус між основними політичними гравцями досягався під час роботи національного «круглого столу» влади та опозиції [39, с.119].

Наприклад, в Болгарії керівна БКП сама ініціювала проведення реформ для мирного рішення проблем і врегулювання протиріч, що накопились. Завдяки чому вона зберегла свої позиції і вплив на суспільство. Демократична опозиція не змогла нанести Болгарській Соціалістичній Партії «нещівного» удару на перших демократичних виборах, так як це відбулося в інших країнах Центральної і Східної Європи. Відносна рівно вага цих двох ключових сил сприяла формуванню біполярної системи, що не характеризується стійкістю, про що засвідчила урядова кризи.

Що стосується сучасної України, то слід визнати, що ні на одному із трьох рівнів (еліти — партії — населення) не вдається досягти консенсусу, тому що суспільство надзвичайно поляризоване та політизоване, а встановлення консенсусних стосунків є процесом довготривалим.

Базові основи консенсусу не визрівають в надрах демократичних режимів, а створюються в результаті ціленаправленої політики, яка проводиться новими методами [50, с. 127].

В Україні зазначена проблема, а саме врегулювання парламентського конфлікту, зводиться до питання: чи можливо привнести в українську, як політичну, так і парламентську практику формальні демократичні

процедури? Відповідь лежить в площині подолання звичок, стилю життя та мислення, у викоріненні попередньої політичної культури (культури відчуження), що характеризується перетворенням діяльності людини і її результатів в самостійну силу, яка одночасно і панує над нею й ворожа їй, та про що писали Г.Алмонд, С. Верба, Е. Фромм, А. Маслоу. Така культура сформувалась за довгі роки тоталітаризму в українському соціумі. Крім того, слід враховувати відсутність досвіду у вирішенні парламентських конфліктів в Україні.

Можливість досягнення консенсусу в українському парламенті залежить від політики еліт, а вітчизняним реформаторам слід нагадати, що досягнення демократичних перетворень вимагає обережності та поступовості й це пов'язано з тим, що радикальні кроки є небезпечними: вони руйнують базові цінності певних груп й це може призвести до ускладнення конфліктів [50, с. 130].

Без сумніву, самотутні, національно культурні традиції накладають глибокий відбиток на формування консенсусу в Україні, що не має достатнього досвіду в забезпеченні врегулювання парламентських конфліктів. В Україні відсутні (на відміну від Польщі, Чехії, Угорщини, Литви) відповідні соціокультурні й історичні передумови демократії, це не виключає можливість еволюційного розвитку українського суспільства шляхом реформ та встановлення ефективних способів врегулювання парламентських конфліктів. На наш погляд, свідченням тому є досвід зарубіжних країн, таких як Іспанія, Чилі, Португалія, що зуміли здійснити плавний перехід від політичної диктатури до демократії.

Для реалізації принципів терпимості в парламенті важливо зосередити зусилля на тому, щоб мінімізувати наслідки кризових явищ, подолати або пом'якшити пов'язані з ними прояви не стабільності в різних сферах: політичній, фінансовій, економічній, соціальній. Узгодити процес напруженості дозволяє погодження і поєднання інтересів різноманітних груп інтересів [9, с. 343].

В дослідженні виникнення, функціонування та врегулюванні парламентських конфліктів ми з'ясували, що в українському парламенті центральне місце займають інтереси та конфлікт інтересів. Узгодженість інтересів у Верховній Раді України трактується:

— по-перше, як об'єднана загальними цілями свідомо діяльності суб'єктів, для вирішення загальних задач розвитку і удосконалення суспільства;

— по-друге, як узгоджена політика вироблення спільних норм і правил цивілізаційної, демократичної взаємодії різних за ідеологією політичних партій, груп інтересів та еліт;

— по-третє, як збереження «простих» загальнолюдських норм і правил боротьби в парламенті, що заохочує до певної поступливості у відносинах між людьми [19].

Слід відзначити, що консенсус — це спосіб взаємодії суб'єктів політичних відносин, яка характеризується одностайним узгодженням інтересів всіх сторін з приводу прийняття політичних рішень в умовах демократичного представництва [29, с. 112].

Консенсус в такому трактуванні розглядається не як статична структура, а як система вироблення узгодженого інтересу, що виражається у формі політичного рішення. В даному випадку виключається «нерозуміння» або «недорозуміння» значення політичного консенсусу в парламентському конфлікті й скептичне відношення та критичні оцінки в адресу консенсусу як практично, мало прийняттого способу взаємодії в існуючій політичній системі України [10, с.355]. Таке трактування ми відносимо до недоліків самої політичної системи, а не консенсусу.

Крім того, зазначимо, що конкурента платформа в політиці також не сприяє встановленню консенсусної форми взаємодії в парламенті, так взаєморозуміння, що досягається в процесі консенсусу конкуруючими політичними силами може обернутися компромісом, змовою й розподілом сфер впливу [27, с.78].

В конкурентній системі відносин консенсусна парадигма зазнає фіаско практично з тієї ж причини: цілі конкуруючих сторін в парламенті завжди лежать в площині успіху, а не взаємодії, тобто політичні конкуренти орієнтовані на досягнення своєї мети за допомогою різних методів [27, с.84].

Джей Фолберг та Елісон Тейлор в своїй праці «Медіація. Керівництво по вирішенні конфліктів без судового втручання», відзначили: орієнтоване на консенсус вирішення конфліктів в політичній сфері можливе за певних вимог, а саме:

- мають бути чітко ідентифіковані сторони конфлікту;
- вони повинні бути наділені функціями, що викликатимуть позитивні зміни й дадуть можливість залучати інші політичні сили (мова йде про позафракційних депутатів);
- всі сторони конфлікту мають бажання вести переговори про врегулювання конфлікту і прийти до згоди, хоча б з одного із спірних пунктів;
- переговори через представників конфліктуючих сторін, мають бути визнані, а їх співпраця повинна бути безперервною;
- представники конфліктуючих сторін повинні вести переговори в рамках, що попередньо були встановлені;
- необхідно мати певний ступінь довіри до процесу переговорів й здатності їх учасників вести переговори;

— необхідно забезпечити зворотний зв'язок з представниками різноманітних політичних сил [193, с. 194].

Політична участь і політичне представництво як показав порівняльний аналіз, — найкраща платформа для становлення консенсусних форм політичної взаємодії в парламенті. З одного боку політична участь сприяє вираженню максимального кола інтересів політично активної частини парламенту, з іншої сторони — політичне представництво забезпечує необхідне кваліфіковане розуміння і узагальнення різнорідних інтересів й втілення їх в релевантних формулах [20, с. 207].

Парламентський консенсус в політичній сфері й в конфліктології трактується по різному: в першому випадку він розглядається з точки зору певних базових цінностей та норм; в другому — він виходить за рамки норм і цінностей [20, с.246].

Це можна пояснити тим, що дається спільна згода щодо процесу прийняття рішень, при умові, що меншість готова прийняти пропозиції більшості у відкритому політичному виклику.

Визначимо, що консенсус це ні в якому випадку не одностайне погодження вирішення проблеми, бо повного й вичерпного поєднання й узгодження різних точок зору учасників процесу при прийнятті рішень не передбачається [20, с. 51]. Адже умовами консенсусу є відсутність прямих протиріч й дозволяється нейтралітет, а в окремих випадках допускаються окремі уточнення (інколи певні застереження) стосовно відповідних рішень. Важливим є той факт, що консенсус це не рішення більшості й пов'язано це з тим, що консенсус може не співпадати з негативною позицією хоча б з однією зі сторін учасників конфлікту.

Важливою характерною рисою парламентського конфлікту є те, що він дає змогу конфліктуючим сторонам виробити способи за допомогою яких можна вирішити протиріччя. Це відбувається:

- по-перше — за допомогою законодавства й системи правових відносин;
- по-друге — за допомогою принципів представницької демократії;
- по-третє, на основі моделі демократичної згоди, яка характеризується тим, що заснована на консенсусі та розподілі влади і обмежує вплив більшості [19].

Слід відзначити, що в зарубіжних країнах вирішення проблем усунення протиріч та прийняття рішень за допомогою консенсусу, охоплює в собі інтереси всіх депутатських груп та фракцій. Й це пов'язано з тим, що всі депутатські групи, фракції, тобто і депутатська більшість й меншість повинні враховувати інтереси всіх верств населення. Адже, парламентський консенсус є основою демократії в суспільстві й для парламентаріїв важливою є думка громадськості.

Крім того, це ще й пов'язано з тим, що всі рішення, які приймаються в парламенті, мають не аби який вплив на суспільство, породжуючи суперечливу громадську думку, тому конфлікт, який виникає в парламенті може стимулювати виникнення конфлікту в соціумі.

Консенсусний парламентський метод паралельно з позитивними сторонами несе в собі й певні нюанси (особливості), що прив'язані до політичної культури й парламентської культури, зокрема:

— це стосується процесу постійного та багаторазового узгодження позицій супротивників, які можуть характеризуватися як такі, що штучно зтягуються однією зі сторін;

— виникає ситуація, коли одна із сторін, може дати старт для прийняття не правових рішень, або ж зтягувати процес у прийнятті необхідних суспільству законів/законопроектів [20, с. 58].

Такі контраверсії (розбіжності) характерні для парламентського консенсусу.

В «less developed countries» можуть приймати політичні рішення та законопроекти, що є необґрунтованими або невчасними, аби приховати масштаби парламентського конфлікту, замаскувавши свої дії консенсусом [50, с.128].

Зазначимо, що всі консенсусні операції повинні включати повне панування однієї із сторін й паралельно з цим, забезпечити використання об'єктивних параметрів оцінки парламентських ситуацій [20, с. 214].

Науковці Сполучених Штатів Америки та Канади схиляються до того, що найбільш ефективним способом вирішення парламентського конфлікту є парламентські дебати, хоча у Верховній Раді України такий спосіб не прийнято застосовувати.

На нашу думку, парламентські дебати є найефективнішим засобом та формою контролю над роботою не тільки парламенту, але й урядових структур. Тому досвід застосування механізмів парламентських дебатів у європейських парламентах є досить поширеним, тому доречним буде впровадження таких здобутків (знань, умінь, навичок, практик, традицій) в роботі українського парламенту.

Парламентські дебати направлені на вирішення конфліктів, що виникають в парламенті за допомогою критики, порад, настанов, перегляду позицій. Такі дискусії дійсно є популярними в більшості країн світу і допомагають тримати парламент в «тонусі» й сприяють вирішенню питань, які є спірними.

Крім того, парламентські дебати розглядаються як певна форма контролю над діяльністю парламенту.

На думку Петера Есаіассона, в сучасному суспільстві дебати відбуваються не лише в парламентах, але й в політичних шоу між політичними опонентами. В кожному з наведених прикладів під дебатами варто розуміти суперечки та обговорення питань при наявності різних точок зору, думок і поглядів [24, с. 451].

З поміж комплексу питань організації діяльності парламенту чи не найсуттєвіше значення мають ті, що пов'язані з парламентськими дебатами.

Як свідчить аналіз існуючої практики, труднощі в їх вирішенні пояснюються тим, що дебати привертають до себе найбільшу увагу публіки, а тому вимагають від керівництва парламенту (палат) подвоєння зусиль щодо недопущення інцидентів і порушень встановленого регламенту. Водночас дебати служать важливим механізмом формування змісту парламентського акту, який являє собою компромісне рішення, що примирює різні точки зору. В силу цього, вирішення проблеми «правильної» організації дебатів найбезпосередніше впливає на ефективність роботи парламенту й в цілому — на імідж парламенту [41, с. 453].

Водночас не можна не бачити того, що у нових парламентах ще остаточно не створені «писані» й «неписані» правила ведення дебатів. В Україні, наприклад, за роки незалежності Верховна Рада керувалася у своїй роботі Тимчасовим регламентом, Регламентом 1994 року, і довгий час він знаходився у стадії розробки. А як відомо, парламент, Регламент якого періодично змінюється, не можна вважати достатньо організованим [12].

10 лютого 2010 року був прийнятий «Закон про Регламент Верховної Ради України», де визначалися:

- організація роботи Верховної Ради України;
- підготовка та організація розгляду питань на сесії Верховної Ради України;
- організація та ведення пленарних засідань Верховної Ради України;
- порядок виступів і надання слова на пленарних засіданнях Верховної Ради України;
- організація голосування на пленарних засіданнях Верховної Ради України;
- дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України;
- формування депутатських фракцій [12].

В даному контексті варто відмітити, що порушення вищезазначених положень «Закону про Регламент Верховної Ради України» призводить або до створення нового парламентського конфлікту, або до загострення вже існуючого парламентського конфлікту [12].

На відміну від українського парламенту, наприклад, дотримання регламенту в Польському Сеймі (нижня палата), є показником демократичності, прагнення до стабілізації держави на політичній арені.

В науковій літературі існує низка визначень поняття «парламентські дебати». Зокрема, вітчизняна дослідниця Г. Зеленько, відзначає, що парламентські дебати — це законодавчо визначена форма парламентського контролю, що полягає в обговоренні парламентаріями питань, які стосуються всіх сфер життя суспільства, проектів законів, постанов резолюцій, діяльності уряду, державних програм та звітів про їх виконання, доповідей президента, звернень, заяв та інших документів політичного характеру на пленарному засіданні парламенту, палати парламенту. Процедура проведення парламентських дебатів визначається регламентом парламенту, і їй, як правило, передує депутатський запит [15, с. 15].

В зарубіжній науковій літературі парламентські дебати — це слухання в парламенті, коли представники коаліції та уряду намагаються переконати присутніх, а саме депутатів та представників уряду, що законопроект (закон), який у подальшому вирішить проблеми, наприклад економічні або політичні, має бути ухвалений, а опозиція — довести, що його варто не приймати і по можливості запропонувати свій варіант вирішення проблеми [18, с. 47].

Важливим є те, що роль опозиції в парламентських дебатах не лише спростувати плани уряду, за умови, що ці плани послідовно висвітлюють тему та дійсно є актуальними, але й пропонувати альтернативні.

В даному випадку слід відмітити межі парламентських дебатів.

По-перше, дебати не впливають на зміст законопроекту, оскільки не розглядаються ні окремі статті, ні будь-які поправки до нього. Друге читання в даному випадку може закінчуватись або схваленням законопроекту і направленням в комітет для детального розгляду, або відхиленням.

По-друге, під час дебатів депутатам надано право пропонувати поправки до законопроекту, проте таке право надається тільки членам тих комітетів, які володіють предметною компетенцією стосовно законопроекту. У випадку їхнього схвалення більшістю присутніх членів парламенту — поправки вносяться до тексту законопроекту [18, с. 74].

Наприклад, майже в усіх державах у структурі парламентів створені відповідні комітети (комісії) з бюджетно-фінансових питань, що здійснюють (чинять) критичний вплив не тільки на характер дебатів у палатах, а в цілому на увесь процес прийняття бюджету. Іноді до їх повноважень відносять і контроль за сферою бюджетно-фінансової діяльності уряду.

Головним завданням опозиції у британському парламенті, під час дебатів є створення конфлікту цінностей [45, с. 513]. Варто відзначити, що

конфлікт цінностей — це зіткнення різних орієнтацій, наприклад консерваторів з лібералами. Саме парламент Великої Британії, — є прикладом проведення парламентських дебатів. З чого ми можемо зробити висновки, що Великобританія є «зразковою державою» у практиці застосування дебатів на політичній арені за допомогою яких приймаються важливі політичні рішення. На відміну від британських парламентських дебатів, американські парламентські дебати, відрізняються «американською експресивністю» (мова йде про американську безпосередність та прямоту).

В «developing countries» парламентські дебати допомагають залагодити парламентський конфлікт, або принаймні, вчасно виявити його прояви й не допустити його поглиблення. Крім того, парламентські дебати допомагають сформулювати нові завдання для роботи парламенту при цьому враховуючи думку як більшості, так і опозиції.

В світовій парламентській практиці такі правила та прийоми вельми поширені. Варто відзначити, що парламентська більшість і представники уряду мають значні переваги, але враховуючи виборців, яких представляє меншість, вони змушені брати думку опозиції до уваги [45, с. 117].

Наприклад, в правилах палати общин Федерального парламенту Канади існують прийоми закриття дебатів. Вони ґрунтуються на тому, що на будь-якому етапі розгляду питання, державні посадові особи, що внесли завчасно питання до регламенту, можуть завершити його обговорення, на певний час, без об'яви перерви в роботі парламенті. У випадку прийняття такої пропозиції суттєво змінюється процедура розгляду питання: час скорочення й рішення «приймається не залежно від стадії розгляду питання» [45, с. 119]. Варто відзначити, будь-яка процедура, завершуючи або обмежуючи в часі дебати в законодавчому органі, закінчується тим, що пропозиція ставиться на голосування, навіть якщо учасники дебатів мають бажання ще виступати.

В дії, дебати по законопроекті, що проводяться після доповіді представника комітету, обмежені змістом доповіді й основними принципами Білля. Тривалість дебатів, а також розподілення часу між фракціями встановлюються «дорадчим комітетом» з парламентських дебатів, рішення якого затверджується палатою [50, с. 124].

У демократичних державах існують правила і прийоми ведення парламентських дебатів. Їх особливістю є те, що вони застосовуються в певних випадках, коли відбуваються громадські або парламентські слухання при умові подолання заперечень опозиції й врегулювання спірних ситуацій.

У світовій практиці такі прийоми є розповсюдженими:

- в основному це способи обмеження дебатів;
- повне припинення на користь парламентської більшості, або уряду [45, 74].

Вважається, що закриття дебатів є ефективним засобом в руках уряду проти опозиції, і опозиція, як правило, знаходить власні методи затягування або провалу дебатів з урядових законопроектів у рамках регламенту [18, с. 18].

По закінченні дебатів конфлікт може вирішитися на користь коаліції (уряду) чи опозиції, або ж представники парламенту приходять до спільного узгодженого рішення [45, с. 74].

Основні задачі парламентських дебатів такі:

- обговорення суспільних проблем, що викликають суперечки в парламенті;
- розвиток комунікативних взаємодій в парламенті;
- розширення змісту законопроектів та обговорення зауважень;
- вирішення парламентських конфліктів «мирними шляхами»;
- розширення ймовірних напрямів розвитку [45, с. 101].

Під час політичних дискусій розглядається практика застосування конкретних позицій за для вирішення проблем. Парламентська більшість або прем'єр-міністр мають надати звіт та повну інформацію про переваги та перспективи будь-якого нормативного документу.

Уряд та коаліція, що відстоюють запропоновану тему, пропонують особливий план для досягнення цілей зазначених в темі та доводять, що даний план найбільш ефективний. Тому, в політичних дискусіях суперечки відбуваються переважно із законопроектів, а цінності відходять в іншу площину [455, с. 108].

Науковці умовно поділяють дискусії на «світлі» й «темні».

«Світлі» дискусії — дискусії, під час яких уряд намагається переконати депутатів в своїй перевазі за допомогою логічних роздумів [26, с.424].

«Темні» дискусії — дискусії, під час яких уряд намагається переконати в своїй перевазі за допомогою емоцій [26, с. 425]. В багатьох парламентах світу застосовується процедура інтерпеляції, що ініціює проведення обов'язкових слухань в парламенті (Іспанія, Словенія, Франція, Швеція, Швейцарія, Італія, Фінляндія). З точки зору, юридичної техніки, інтерпеляція — це сформульована одним або групою депутатів і подана в письмовій формі вимога до окремого міністра чи глави уряду дати пояснення з приводу дій департаменту, або з питань загальної політики, тобто планування проведення парламентських дебатів.

Інтерпеляції властиві наступні риси:

- по-перше, вона включає всіх у загальні дебати;
- по-друге — несе у собі політичні санкції, через те, що дебати завершуються голосуванням резолюції, яка висловлює задоволення або незадоволення парламенту роз'ясненням, що дав уряд.

Застосування стратегії «тотального заперечення», вважається не гнучкою стратегією опонування, тоді коли парламентська більшість чи опозиція намагаються оспорити всі пропозиції суперників [45, с. 210].

Російські дослідники парламентських дебатів, стверджують, що такі дискусії лише прерогатива політиків (парламентські дискусії, політичні ток-шоу), а для інших — лише спроба показати свою перевагу, наприклад для політичних журналістів [8, с. 19].

У багатьох країнах діє система постійних спеціалізованих комітетів (комісій). Вони називаються постійними, оскільки їх обирають (інколи призначають) на увесь період легіслатури (періоду діяльності вибраного представницького органу) даного парламенту, або на період сесії.

На практиці ця різниця не має істотного значення, оскільки формування цих робочих органів на початку кожної сесії, як правило, не призводить до значних змін у їх складі. Звичайно, більш тривалий строк їх існування, а також їх стабільний і компетентний склад дозволяє членам комітетів (комісій) більш досконаліше вивчити питання, що знаходяться в їх віданні, а значить, і в посиленні ролі цих робочих органів у парламентських дебатах [8, с.261].

Система постійних комітетів (комісій) сприяє реалізації в практичній площині теоретичного принципу, згідно з яким усі члени палати (парламенту) беруть участь у дебатах з кожного питання.

Американські законодавчі комітети відрізняються наступними особливостями:

- кожен комітет володіє визначеною предметною компетенцією, тобто є спеціалізованим;
- всі законодавчі комітети — постійно діючі органи, які створюються палатами на весь термін повноважень;
- у відношенні Біллей, що поступили на розгляд, вони наділені необхідними повноваженнями [53, с. 315].

В російській науковій літературі, парламентські дебати та телевізійні, найчастіше вважаються тотожними, адже в одних й інших приймають участь політики.

Наприклад, телевізійні дебати, «зіштовхують» між собою професіоналів, представляють собою боротьбу в формі, «театралізованого і ритуалізованого зіткнення» [18, с. 17]. Але варто відзначити, що телеві-

зійні дебати не вирішують питання порядку денного, вони можуть нести елементи прогнозу та аналізу політичних ситуацій.

Парламентські дебати, як вище зазначалося, безпосередньо вирішують суперечки, що виникли в парламенті, а також надають можливість налагодити співпрацю між опозицією та більшістю.

В будь-якому парламентському конфлікті — чи дебати в парламенті, чи (наприклад) переговори уряду з протестувальниками — владні структури і особи, які їх уособлюють підкреслюють не різницю інтересів, що призвели до конфлікту, а те загальне, що складає їх систему відносин.

Значна кількість учасників парламентських дебатів, свідомо (але не рідно й усвідомлено), намагаються підмінити поставлені на обговорення питання, або при певних умовах, спростувати їх [45, с.81]. Пов'язано, це з тим, що суть та призначення парламентських дебатів не лише в тому, щоб в процесі дискусії знайти спільні точки зору, але й і в прагненні відзначити свої позиції, здійснивши вплив на виборців, що слідкують за ходом дискусії [45, с.87].

Варто не погодитися з М. Хеттіхом в тому плані, що реальні перемовини і підготовка рішення, прийняттям якого завершуються дебати, а разом з тим може завершитись — конфліктом [47, с. 47].

Тому, парламентські дебати — це законодавчо окреслена форма парламентського контролю, спосіб спрямований на врегулювання відносин між опозицією, коаліцією та урядом, що базується на вирішенні загальнодержавних питань шляхом дискурсу (виступів, роздумів) державних представників.

Одним із основних способів врегулювання парламентського конфлікту є політичний діалог як певне й попереднє узгодження позицій.

Діалог в політиці розглядається як демократична форма спілкування людей як однодумців, так і представників — з різним світоглядом і політичними орієнтирами, в пошуках прийнятних рішень у різноманітних соціально-економічних, політичних й культурних завданнях, і вироблення узгоджених дій, кроків, акцій [1, с. 103].

Такий діалог набуває особливої значимості в умовах демократичного суспільства при наявності в ньому плюралізму думок, боротьби альтернативних ідей й концепцій. В той же час, як форма спілкування, діалог вимагає різносторонніх й глибоких знань, компетентності, культури, витримки та поваги до різних точок зору.

Форми політичного діалогу різноманітні, — від суперечки, до широкого обміну думками не тільки в парламенті, а й в засобах масової інформації.

Суперечки, особливо в українському парламенті є явищем звичним. Хоча варто відзначити, що А. Фердросс заперечує термін «політична су-

перечка», відзначаючи, що політичні суперечки є суто правовими суперечками [35, с. 517].

На відміну від А. Фердросса, деякі дослідники вважають, що саме політична суперечка є найбільш складною й вирішується лише політичними засобами, тобто за допомогою парламентського діалогу.

Особливість політичних суперечок полягає в тому, що вони можуть розв'язати конфлікт не лише на парламентському рівні, але й на урядовому, наприклад, коли перед депутатами Верховної Ради України звітують міністри, голова Національного Банку України чи Генеральний прокурор.

На відміну від суперечок, «обмін думками» дає змогу вирішити парламентський конфлікт одним із запропонованих нами способів, не порушуючи норми депутатської етики, що засвідчує про дотримання демократичних цінностей та інтересів.

Враховуючи особливості українського парламенту, парламентський діалог переходить в популізм, де таким способом одна політична сила намагається отримати перевагу над іншою.

Мета діалогу — в'яснення суті явищ, процесів, точок зору, досягнення згодженості з питань, що розглядаються, а головне — здійснити узгодженні дії з метою стабілізації ситуації.

Ми вважаємо, що такий спосіб вирішення парламентських конфліктів як парламентський діалог, притаманний лише «developing countries». Такі держави є як економічно, так і політично стабільними їм притаманний високий розвиток культури, й політичної, зокрема.

На нашу думку, парламентський діалог — це спільний діалог між парламентською більшістю та опозицією, який надає можливості обговорення питань, що пов'язані з подальшими напрямками діяльності як парламенту в цілому, так і комітетів, зокрема. Разом з тим парламентський діалог дозволяє вирішити парламентський конфлікт без застосування способів, що мають «чіткі правила та законодавчо обмежені дії».

Під час парламентського діалогу парламентарі можуть прийняти спільне рішення щодо розподілу комітетів та разом з тим визначати першопочаткові кроки щодо подальшої діяльності як парламенту, так і комітетів.

В сфері української політики та діяльності парламенту, парламентський діалог, можна визначити як певне попереднє узгодження діяльності парламенту та комітетів. Варто зазначити, що не завжди парламентський діалог призводить до повного вирішення конфлікту або поставлених перед депутатами вимог, адже попередні домовленості не візуються [1, с. 19].

Відзначимо, парламентський діалог — це спільний діалог, між парламентською більшістю та опозицією, з метою окреслити подальшу не

лише співпрацю в парламенті, але й паралельно співпрацю між коаліцією та опозицією та намітити подальші напрями діяльності роботи комітетів у парламенті.

Парламентські переговори є наступним способом вирішення парламентського конфлікту.

Парламентські переговори перш за все передбачають:

- взаємне з'ясування позицій сторін;
- виявлення зони та рівня конфронтаційних (протидорств) претензій (зазіхань);
- виявлення умов компромісу чи консенсусу;
- знаходження неконфронтаційного поля (його цінностей, зони взаємних поступок);
- виявлення предмету спільних поступок з метою послаблення конфлікту або недопущення його зриву в деструктивну фазу;
- визначення міри та форми гарантії досягнутої згоди [8, с.26].

Як відзначають російські дослідники, умовами парламентських переговорів є встановлене взаєморозуміння:

- перш за все, це понятійно-термінологічний апарат переговорного спілкування на принципах стриманості та прагнення зрозуміти та «почути» опонента;
- по-друге, за допомогою застосування ритуалів та знакової системи (символічної мови) у переговорному процесі та використання етичних норм та дотримання культури поведінки;
- по-третє, зближення перцептивних образів, тобто конструювання таких образів, що створюються в результаті процесу сприйняття [8, с. 39].

Парламентські переговори відбуваються під час формування коаліції де політичні партії співвідносять ідеї, цілі, інтереси та ідеологічні платформи.

Під час парламентських переговорів політичні обранці оцінюють майбутній ресурсний потенціал, що в майбутньому може посприяти як виникненню парламентських конфліктів, так і загостренню відносин між політичними партіями (у разі якщо конфлікт виник під час минулого скликання).

Варто відмітити, що парламентські переговори в Україні сприятимуть, в майбутньому, об'єднанню політичних сил за спільними інтересами, що відрізняє їх від передвиборчих обіцянок.

Українська дослідниця Г. Зеленько відзначила низку недосконалостей парламентських домовленостей. Українська політична практика має безліч прикладів порушення домовленостей між політичними силами, які укладені у передвиборчий період, що дає підстави стверджувати: ці домо-

вленості укладалися лише з метою отримання голосів виборців. Також жодна з політичних домовленостей не мала довготривалого характеру, що також підірвало цінність таких моральних регуляторів життєдіяльності соціуму як порядність, обов'язковість, відповідальність [20, с. 70].

Разом з тим, після проходження до парламенту, на початку своєї діяльності, політичні сили проводять переговори, що мають вірогідність закінчитись розбіжностями з більшістю питань, які стоять на порядку денному. Враховуючи особливості парламентських виборів в Україні, варто відзначити, що політичні сили після обрання до Верховної Ради кардинально змінюють свої позиції й попередні проведені переговори, результати, — анулюються.

У Верховній Раді України парламентські переговори можуть бути латентні в тому випадку, коли вони відбуваються між однією з політичних партій та депутатами з іншої. Відзначимо, що особливо (негативною) рисою ВРУ є те, що депутати можуть переходити з однієї партії до іншої.

В такому випадку:

- по-перше, є ймовірність утворення більшості та опозиції;
- по-друге, розв'язується парламентський конфлікт між політичними партіями.

Парламентські переговори в Україні відбуваються між політичними силами, що пройшли до парламенту під час виборів за для утворення коаліції. Безумовно, одні з них є відкритими, а інші можуть носити прихований характер, адже партія, що набрала найбільший відсоток прагне задовольнити свої інтереси в повному масштабі.

Враховуючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, що в українському парламенті функціонує три типи переговорів, які в основному переслідують наступні цілі:

- переговори з метою досягнення перерозподільної угоди. Такі переговори проводяться у випадку конфліктної ситуації коли одна із політичних партій не задоволена раніше досягнутими угодами й відповідно намагається змінити їх на свою користь, за рахунок іншої політичної сили;
- переговори з метою досягнення нової угоди. В даному випадку дві сторони не задоволені своїм положенням, що склалося в результаті раніше досягнутих положень;
- переговори, що орієнтовані на досягнення не прямих результатів [8, с. 73].

Результатами таких перемовин можуть бути:

- встановлення контактів;
- виявлення точок зору опонентів;
- здійснення впливу на інші політичні сили.

Подібні переговори називають політичними консультаціями [8, с. 82].

На сьогоднішній день, досить поширеним способом вирішення парламентських конфліктів є медіація.

Зарубіжний дослідник Дж. Хейнс, відзначив, що медіація — це метод врегулювання конфліктів, який був розроблений в 60-ті та 70-ті роки у Сполучених Штатах Америки і успішно використовується у вирішенні політичних конфліктів [46, с. 183].

Медіація — це один із способів до вирішення конфлікту в залежності від типу конфлікту, особистостей, суб'єктів конфлікту й зовнішніх обставин.

Зазначимо, що в медіації результат залежить від сторін конфлікту. Сторона, що вирішує конфлікт має більше свободи, і це пов'язане з тим, що вона не керується встановленими нормами.

Саме модель переговорів лежить в основі процесу медіації. Базовою умовою медіації при врегулюванні парламентських конфліктів є обов'язкова присутність, а значить і допомога позапартійних (позапартійських) — третіх осіб.

Під час парламентського конфлікту медіаторами можуть виступати: уряд, громадяни держави, громадські організації, депутатські групи, позафракційні депутати, парламентські комітети.

Якщо прямі переговори в парламенті не можливі, то кращим рішенням є переговори, які інтегровані в медіаційну технологію.

Під час парламентського конфлікту між конфліктуючими сторонами, відносини визначаються, в першу чергу, — владними інтересами [43, с. 301]. Але медіація не є способом для зміни владних інтересів, вона може лише тимчасово врегулювати конфлікт, у разі, якщо учасники конфлікту будуть до цього готові [43, с. 302].

Разом з тим, Х. Бесемер, відзначив, що медіація як спосіб вирішення парламентських конфліктів, може застосовуватися через медіаційні тренінги для комітетів: наприклад, вміння конструктивно слухати, замість словесних баталій [38, с. 16]. Зазначимо, що українські парламентарії, не мають досвіду та навичок застосування у своїй роботі технологій та механізмів медіації. Технології медіації можуть бути особливо корисними коли конфлікти є емоційними, а значить й конфлікт є деструктивний, що часто трапляється в українському парламенті (часті бійки, словесні погрози).

Висновок

Встановлено, що основними способами врегулювання парламентських конфліктів, є: парламентський діалог; парламентські переговори;

консенсус; компроміс; парламентські дебати; медіація. Виокремлені способи врегулювання парламентських конфліктів застосовуються в парламентах таких держав, як Канада, США, Велика Британія, Німеччина, Індія, Польща.

Під час парламентського конфлікту — вигідною позицією може бути та, де політична фракція відходить від своїх переконань заради компромісу чи консенсусу. Парламентські переговори в українському парламенті, відбуваються лише задля задоволення власних інтересів та створення коаліції, з метою контролю ресурсного потенціалу держави. Відзначено, що парламентські переговори, в українському парламенті є латентними, тобто коли створюється коаліція, або при переході депутата з однієї політичної партії в іншу.

Визначено, що парламентський діалог — це спільний діалог між парламентською більшістю та опозицією, що дає змогу обговорити подальшу діяльність парламенту та співпрацю між коаліцією та опозицією, визначити подальші напрями діяльності парламенту та його комітетів.

Встановлено, що парламентські дебати є складним способом врегулювання парламентських конфліктів в Україні, адже вимагають дотримання Регламенту.

Було з'ясовано, що парламентські дебати — це визначена форма парламентського контролю, що полягає в обговоренні парламентаріями питань, що стосуються всіх сфер життя суспільства.

На основі аналізу зарубіжної практики, встановлено, що роль опозиції в парламентських дебатах не лише заперечувати коаліційній більшості та уряду, стосовно обговорення існуючих питань, але й пропонувати альтернативні шляхи вирішення.

Виявлено, що парламентські дебати допомагають у вирішенні парламентського конфлікту, якщо він «присутній», або не допускають його виникнення. В демократично розвинених державах парламентські дебати дають змогу сформулювати основні завдання парламенту, враховуючи думку як більшості, так і меншості.

Було встановлено, що медіація зі всіма своїми недоліками й перевагами базується на моделі переговорів: її особливістю є те, що при вирішенні конфлікту необхідною умовою є присутність і допомога позапартійних третіх сил.

На основі порівняльного аналізу, роботи світових парламентів, були запропоновані ефективні способи врегулювання парламентських конфліктів у Верховній Раді України. На основі аналізу способів вирішення парламентських конфліктів, надані рекомендації, що дозволять врегулювати парламентські конфлікти у сучасній Україні .

Як вже було, встановлено, що парламентські дебати є одним з найрезультативніших способів та форм контролю над діяльністю та роботою не тільки парламенту, але й уряду, адже вони характеризуються відкритим процесом. Тому український парламент має звернути увагу на даний спосіб врегулювання парламентських конфліктів й притримуватись правил їх проведення.

Недоліки українського законодавства, впливають на вирішення парламентських конфліктів, адже в правовому контексті поняття «конфлікт» його особливості протікання та способи вирішення не відзначені. В ході дисертаційного дослідження, було встановлено, що способи вирішення, парламентських конфліктів, конфліктів між парламентом та урядом є визначеними та зафіксованими у багатьох світових Конституціях та нормативних актах. Встановлено, що способи врегулювання парламентських конфліктів в українському парламенті є вузькими за своєю направленістю, адже в Законі України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 року подається визначення консенсусу, й визначається, як: «загальна згода, котра характеризується відсутністю серйозних заперечень по суттєвих питаннях у більшості заінтересованих сторін та досягається в результаті процедури спрямованої на врахування думки всіх сторін та зближення розбіжних точок зору». Інші способи врегулювання конфліктів в нормативних актах та законах не подаються. Таким, чином законодавчому органу України слід розширити законодавчу базу врегулювання парламентських конфліктів.

Кожний із зазначених способів вирішення конфліктів має ряд переваг, недоліків й обмежень. Зазначенні способи є ефективними для вирішення конфліктів у парламентських структурах. Але найбільш ефективним є комплексне застосування різноманітних способи в залежності від конкретних умов протікання конфлікту та його характеру. В будь-якому випадку вибір конкретних способи врегулювання та вирішення конфліктів повинен запобігти насильницькій стадії розвитку конфлікту й привести до врегулювання протиріч, зниженню рівня протистояння сторін і переходу до пошуку сумісного рішення проблем.

Список використаних джерел

1. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Герешко. — Львів:ПАІС., 2007. — 206 с.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Арндт Ханна [Пер. з англ.] — К. : Дух і Літера, 2005, 584 с.

3. Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О.В. Батрименко. — Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 18 с.

4. Бронніков В. Д., Степаненко О. Г. Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні/ Бронніков В. Д., Степаненко О. Г. — Наукові праці. Політологія. Випуск 170. Том 182. — С.5—8.

5. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи)/ Бусленко В. В. — Панорама політичних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету, Випуск 10, 2013, — с. 114—122.

6. Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою та опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії) / В. В. Бусленко. — Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія, 2010. Т.131, Вип.118. — С.88—92.

7. Гірник А. М. Управління конфліктом (соціально психологічний аспект) / А. Гірник. — Світ безпеки, 1996. — №9. — С.27—44

8. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико методологический анализ) [Монография] / Глухова А. В. — М., 2010. — 280 с. Глухова А.В. Политические вызовы перед глобальными конфликтами (к феномену «оранжевых революций») / Глухова А.В. — Региональные конфликты в контексте глобализации и становления культуры мира. Москва — Ставрополь: СГУ, 2006. — С. 100—116.

9. Григор О. Консенсус как технология решения внутривполитических и внешнеполитических противоречий/ Григор О.О. — Гілея, 2015. — Вип. 97. — с.352—356.

10. Гудков Д.В. Конфлікт інтересів та шляхи його врегулювання в національному законодавстві / Д.В. Гудков. — Право і суспільство. — 2014. — №1—2. — С.124—128.

11. Дутчак Ж.І. Парламентська опозиція: пошук нових системних параметрів дослідження / Дутчак Ж.І. — Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. — Київ. Миколаїв, Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип.17. — С.176—184.

12. Закон України Про Регламент Верховної Ради України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 14—15, № 16—17, ст.133) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861_17

13. Закон України Про стандартизацію (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 31, ст.1058) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1315_18

14. Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта / Запрудский Ю. Г. — Социс, 1993. — №7. — С. 49—54.
15. Зверинцев А.Б. Коммуникационный менеджмент / А.Б. Зверинцев. — СПб.: Питер, 1997. — 188 с.
16. Зеленько Г. І. Чи інституціоналізувалися політичні партії в Україні? / Зеленько Г. І. — Наукові записки ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2011. — Вип.3(53). — С.57—71.
17. Жекало Г. І. Особливості політичних протиріч та конфліктів у сучасній Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lgiki.com.ua/q-i-zhekalov-m-ivano-frankivsk-osoblivosti-politichnih-protirich-ta-konfliktiv-u-suchasniy-ukrayini>
18. Жекало Г. І. Основні підходи до визначення поняття «конфлікт» / Г.Жекало. — Схід, 2015 №2 (134). — С.62—65.
19. Кибак И.А. Парламентские конфликты: подходы и способы разрешения / Кибак И.А. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vuzirosii.ru/publ/vestnik_1_27_2012/parlamentskie_rknflikty_podkhody_i_sposoby_razresheniya/3_1_0_133
20. Кибак И.А. Психология личности депутата [Монография] / Кибак И.А. — МВД Респ.беларусь, Учреждение образования «Акад. М ва внут. Дел Респ.Беларусь.» — Минск.: Академия МВД, 2012. — 431 с.
21. Кибак И.А. Психология парламентского конфликта: проблемы и пути развития / Кибак И.А. — Общество и право. Актуальные вопросы психологии. — 2012. — №5 (42). — С.241—247.
22. Кирій С.Л. Організаційний конфлікт у публічному управлінні як індикатор необхідності змін / С.Л.Кирій. — Державне будівництво, 2014. — №2.
23. Кім К.В. Конфлікт інтересів на державній службі: правовий аспект/ К.В. Кім. — Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право, 2014. — №1137, Вип.18. — С. 86—89.
24. Колесник К. Особливості парламентської етики в Україні [Електронний ресурс] / К. Колесник. — Право України. — 2004. — №6. — Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1668_page_30.html
25. Короткий оксфордський політичний словник/ [Пер. з англ.; за ред. І.Макліна, А.Макмілана]. — К.: Вид-во Соломії Павличенко «Основи», 2005. — 789 с.
26. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология [Монография] / Кудрявцев В.Н. — Москва:, Российская академия наук центр конфликтологический исследований, 1995, — 315 с.
27. Леонов Н. Онтологическая сущность конфликтов / Н. Леонов. — М. — Ярославль: Ярославский психологический вестник. РПО, 2001. — Вып.4. — С.67—72

28. Мироненко П. В. Особенности рассмотрения понятийно-категориального аппарата при осмыслении проблематики формы государственного правления / Мироненко П. В. — *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, II (3), Issue: 18, 2014, — С. 70—73.

29. Павловська Т. В. Політичні переговори як спосіб розв'язання політичних конфліктів / Павловська Т. В. — *Вісник Київського національного університету. Філософія, політологія*, 2007. — №7—8. — С.70—73.

30. Росенко М. Політичні конфлікти в Україні [Електронний ресурс]/ Марія Росенко// Віче. — 2009. — №16. Ресурс доступу: <http://www.viche.info/journal/1596/>

31. Ролз Дж. Теорія справедливості/Дж. Ролз. — Київ. «Видавництво Соломії Павличенко «ОСНОВИ», 2001, — 822 с.

32. Русинко І. Конфліктологія. Психотехнологія запобігання й управління конфліктами [Текст]/ І. Русенко. — К.: ТОВ «Професіонал», 2006. — 297 с.

33. Свиридчук Н.П. Класифікація конфліктів у професійній діяльності юриста. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичних і політичних наук. Випуск 46. — К.: Інст держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2009. — С. 40—46

34. Ставицька О. В. Деякі особливості політичних конфліктів у контексті політичної ситуації в Україні / *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, — Збірник наукових праць, — Випуск 17. — 2009. — С. 68—76.

35. Фердросс А.Международное право // Ред., авт. предисл. Г. И. Тункин, пер. с нем. Ф. А.Кублицкого, Р. Л. Нарышкиной. — М.: Иностранная литература, 1959. — 652 с.

36. Хабермас Ю. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения. Весь мир. — 2012. — 160 с.

37. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах/ Samuel P.Huntington / Сэмюэль Хантингтон, пер. с англ.: В. Р. Рокитянского. — М.: Прогресс традиция, 2004. — 480 с.

38. Христовер Бесемер Медиация. Посредничество в конфликтах / пер. с нем. Н.В. Маловой. — Калуга, 2004. — 176 с.

39. Чумаков А.Н. Конфликт и возможности диалога в современном мире// Диалог(Болгария) №2. — 2012. — С. 1—8.

40. D'Anieri Paul Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design / Routledge. — 2015. — 312 p.

41. Etzioni Amitai Spirit Of Community Touchstone; 1st Touchstone edition, 1994. — 336 p.

42. Fisher, R.J., Kelman, H.C., Nan, S.A. Conflict Analysis and Resolution, In L. Huddy, D. Sears and J. Levy (eds), *Oxford Handbook of Political Psychology* (2nd ed.), New York: Oxford University Press(2013). — pp. 489—521.

43. Fureker B. *Sociological Perspectives on Labor Markets*. Buch. ca. Gebunden, — 2005. — 320 p.
44. Giddens A. *Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates* University of California Press. — 1982. — 640 p.
45. Haynes, J. M., Haynes, G. L., & Fong, L. S. (2004). *Mediation: Positive Conflict Management*. Albany, NY: State University of New York Press, — 316 p.
46. Hattich M. *Grundbegriffe der Politikwissenschaft*. Darmstadt. — 1980. — 80 p.
47. Himes J. S. *Conflict and Conflict Management*. Athens, GA: University of Georgia Press. — 2008. — 271 p.
48. Lasswell Harold Dwight *Politics: Who Gets What, When, How* Literary Licensing, LLC 2011. — 274 p.
49. Leach Robert, Coxall Bill, Robins Lynton *British Politics* / Palgrave Macmillan; 2 edition, — 2011. — 512 p.
50. Lipset S. *Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology*. Transaction Publishers. — 1985. — 383 p.
51. March J. G., Olsen J. P., *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life*», *American Political Science Review*, 78 (1984). — pp. 734—749.
52. Newton Ken, Deth Jan W van, *Foundations of comparative politics: democracies of the modern world* Cambridge Univ. Press, 2006.
53. Charles E. Osgood, «Suggestions for Winning the Real War with Communism», «*Journal of Conflict Resolution*, Vol. 3 (1959). — pp. 295—325.
54. Radloff Bernhard *Heidegger and the question of national socialism: disclosure and gestalt* Publisher:Totonto; Buffalo: University of Toronto Press, 2007.
55. Rothman J. *Resolving Identity Based Conflict In Nations, Organizations, and Communities* Jossey Bass; -st edition 1997. — 224 p.
56. O'Brien M., Stapenhurst R., Johnston N. *Parliaments as peacebuilders in conflict affected countries* / edited by Mitchell O'Brien, Rick Stapenhurst, Niall Johnston, The World Bank Washington, D.C. — 258 p.
57. Oakeshott, M. *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism* Yale University Press. *Selected Writings of Michael Oakeshott*. — 160 p.
58. Wald Kenneth D. *Crosses on the Ballot: Patterns of British Voter Alignment since 1885*/ Princeton Legacy Library. — 2014. — 280p.

References

1. Al'ternatyvni pidkhody do rozv'yazannya konfliktiv: teoriya i praktyka zastosuvannya / N. Hayduk, I. Senyuta, O. Bik, Kh. Hereshko. — L'viv:PAIS., 2007. — 206 s.

2. Arendt Kh. Dzherela totalitaryzmu / Arendt Khanna [Per. z anhl.] — К.: Dukh i Litera, 2005, 584 s.

3. Batrymenko O. V. Osoblyvosti suchasnykh zbrojno-politychnykh konfliktiv: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «Politychni instytuty ta protsesy» / O.V. Batrymenko. — Kyiv. nats. unt im. T. Shevchenka. — K., 2006. — 18 s.

4. Bronnikov V. D., Stepanenko O. H. Konflikty koalitsiy yak umova nestabil'nosti parlamentu v Ukrayini/ Bronnikov V. D., Stepanenko O. H. — Naukovi pratsi. Politolohiya. Vypusk 170. Tom 182. — S.5—8.

5. Buslenko V. V. Politychnyy kompromis mizh vladoyu ta opozytsiyeyu v umovakh perekhodu do demokratiyi (na prykladi krayin Vyshehrads'koyi hrupy) / Buslenko V. V. — Panorama politychnykh studiy: Naukovyy visnyk Rivnens'koho derzhavnogo humanitarnoho universytetu, Vypusk 10, 2013. — s. 114—122.

6. Buslenko V. V. Dosyahnennya konsensusu mizh vladoyu ta opozytsiyeyu v konteksti protsesiv yevrointehratsiyi (zarubizhnyy dosvid ta ukrayins'ki realiyi) / V. V. Buslenko. — Naukovi pratsi [Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser.:Politolohiya, 2010. — T.131, Vyp.118. — S. 88—92.

7. Hirnyk A. M. Upravlinnya konfliktom (sotsial'no psykholohichnyy aspekt) /A. Hirnyk. — Svit bezpeky, 1996. — №9. — S. 27—44.

8. Hlukhova A. V. Polytycheskye konflyktu: osnovanyya, typolohyya, dynamyka (teoretyko metodolohycheskyy analiz) [Monohrafiya] / Hlukhova A. V. — M., 2010. — 280 s. Hlukhova A.V. Polytycheskye vuzovu pered hlobal'numy konflyktamy (k fenomenu «oranzhevukh revolyutsyy») / Hlukhova A.V. — Rehyonal'nye konflyktu v kontekste hlobalyzatsyy y stanovlenyya kul'turu myra. Moskva — Stavropol': S-HU, 2006. — S. 100—116.

9. Hryhor O. Konsensus kak tekhnolohyya reshenyya vnutrypolytycheskykh y vneshnepolytycheskykh protyvorechyy/ Hryhor O.O. — Hileya, 2015. — Vyp. 97. — s.352—356.

10. Hudkov D.V. Konflikt interesiv ta shlyakhy yoho vrehulyuvannya v natsional'nomu zakonodavstvi / D.V. Hudkov. — Pravo i suspil'stvo. — 2014. — №1—2. — S.124—128.

11. Dutchak Zh.I. Parlament-s'ka opozytsiya: poshuk novykh systemnykh parametriv doslidzhennya / Dutchak Zh.I. — Suchasna ukrayins'ka polityka. Polityka i politolohy pro neyi. — Kyiv. Mykolayiv, Vyd-vo «Ukrayins'kyy tsentr politychnoho menedzhmentu», 2009. — Vyp.17. — S.176—184.

12. Zakon Ukrayiny Pro Rehlament Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 2010, № 14—15, № 16—17, st.133) [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861_17

13. Zakon Ukrainy Pro standartyzatsiyu (Vidomosti Verkhovnoyi Rady (VVR), 2014, № 31, st.1058) [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1315_18

14. Zaprudskyy Yu. H. Vnutry konflykta / Zaprudskyy Yu. H. — Sotsys, 1993. — №7. — S. 49—54.

15. Zveryntsev A.B. Kommunykatyonnuy menedzhment / A.B. Zveryntsev. — SPb.: Pyter, 1997. — 188 s.

16. Zelen'ko H. I. Chy instytutsionalizovalysya politychni partiyyi v Ukraini? / Zelen'ko H. I. — Naukovi zapysky IPIEND im.I.F.Kurasa, 2011. — Vyp.3(53). — S.57—71.

17. Zhekalo H. I. Osoblyvosti politychnykh protyrich ta konfliktiv u suchasniy Ukraini [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.lgiki.com.ua/q-i-zhekalo-m-ivano-frankivsk-osoblyvosti-politichnih-protirich-ta-konfliktiv-u-suchasniy-ukrayini>

18. Zhekalo H. I. Osnovni pidkhody do vyznachennya ponyattya «konflikt» / H.Zhekalo. — Skhid, 2015 №2 (134). — S. 62—65.

19. Kybak Y.A. Parlament'skye konflyktu: podkhodu y sposobu razresheniya / Kybak Y.A. [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: http://vuzirosii.ru/publ/vestnik_1_27_2012/parlamentskie_rknflikty_podkhody_i_sposoby_razresheniya/3_1_0_133

20. Kybak Y.A. Psykholohyya lychnosty deputata [Monohrafiyya] / Kybak Y.A. — MVD Resp.belarus', Uchrezhdenye obrazovaniya «Akad. M-va vnut. Del Resp.Belarus'». — Mynsk.: Akademya MVD, 2012. — 431 s.

21. Kybak Y.A. Psykholohyya parlament'skoho konflykta: problemu y puty razvytyya / Kybak Y.A. — Obschestvo y pravo. Aktual'nye voprosu psykholohyy. — 2012. — №5 (42). — S.241—247.

22. Kyriy S.L. Orhanizatsiyyny konflikt u publichnomu upravlinni yak indyikator neobkhidnosti zmin /S.L.Kyriy. — Derzhavne budivnytstvo, 2014. — №2.

23. Kim K.V. Konflikt interesiv na derzhavniy sluzhbi: pravovyy aspekt / K.V. Kim. — Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Pravo, 2014. — №1137, Vyp.18. — S. 86—89.

24. Kolesnyk K. Osoblyvosti parlament's'koyi etyky v Ukraini [Elektronnyy resurs] / K. Kolesnyk. — Pravo Ukrainy. — 2004. — №6. — Rezhym dostupu: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1668_page_30.html

25. Korotkyy oksfords'kyy politychnyy slovnyk/ [Per. z anhl.; za red. I.Maklina, A.Makmilana]. — K.: Vyd-vo Solomiyi Pavlychenko «Osnovy», 2005. — 789 s.

26. Kudryavtsev V.N. Yurydycheskaya konflyktolohyya [Monohrafiyya] / Kudryavtsev V.N. — Moskva:, Rossyyskaya akademya nauk tsentr konflyktolohycheskyy yssledovaniy, 1995. — 315 s.

27. Leonov N. Ontologicheskaya sushchnost' konfliktov / N. Leonov. — M. — Yaroslavl': Yaroslavskyy psikhologicheskyy vestnyk. RPO, 2001. — Vyp.4. — S.67—72

28. Myronenko P. V. Osobennosty rassmotrenyya ponyatyyno-katehoryal'noho apparata pry osmuslenyy problematyky formu hosudarstvennoho pravlennyya / Myronenko P. V. — Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science, II (3), Issue: 18, 2014. — С. 70—73.

29. Pavlovs'ka T. V. Politychni perehovory yak sposib rozv'yazannya politychnykh konfliktiv / Pavlovs'ka T. V. — Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu. Filosofiya, politolohiya, 2007. — №7—8. — S. 70—73.

30. Rosenko M. Politychni konflikty v Ukrayini [Elektronnyy resurs]/ Mariya Rosenko// Viche. — 2009. — №16. Resurs dostupu: <http://www.viche.info/journal/1596/>

31. Rolz Dzh. Teoriya spravedlyvosti/Dzh. Rolz. — Kyiv. «Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychenko «OSNOVY», 2001, — 822 s.

32. Rusynko I. Konfliktolohiya. Psykhotekhnolohiya zapobihannya y upravlinnya konfliktamy [Tekst]/ I. Rusenko. — K.: TOV «Profesional», 2006. — 297 s.

33. Svyrydyuk N.P. Klyasyfikatsiya konfliktiv u profesiyniy diyal'nosti yurysta. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats'. Yurydychnykh i politychnykh nauk. Vypusk 46. — K.: Int derzhavy i prava im. V.M.Korets'koho NAN Ukrayiny, 2009. — S. 40—46

34. Stavys'ts'ka O. V. Deyaki osoblyvosti politychnykh konfliktiv u konteksti politychnoyi sytuatsiyi v Ukrayini / Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovrya duvannya, — Zbirnyk naukovykh prats', — Vypusk 17. — 2009. — S.68—76.

35. Ferdross A. Mezhdunarodnoe pravo // Red., avt. predysl. H. Y. Tun kyn, per. s nem. F. A. Kublytskoho, R. L. Narushkynoy. — M.: Ynostrannaya lyteratura, 1959. — 652 s.

36. Khabermas Yu. Akh, Evropa. Nebol'shye polytycheskye sochynenyya. Ves' myr. — 2012. — 160 s.

37. Khantynhton S. Polytycheskyy poryadok v menyayushchykhsya obshchestvakh/ Samuel P. Huntington/ Semyuel' Khantynhton, per. s anhl.: V.R. Rokytyanskoho. — M.: Prohress tradytsyya, 2004. — 480 s.

38. Khrystofer Besemer Medyatsyya. Posrednychestvo v konfliktakh / per. s nem. N.V. Malovoy. — Kaluha, 2004. — 176 s.

39. Chumakov A.N. Konflykt y vozmozhnosty dyaloha v sovremennom myre// Dyaloh(Bolharyya) №2. — 2012. — S.1—8.

40. D'Anieri Paul Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design / Routledge, — 2015. — 312 p.

41. Etzioni Amitai Spirit Of Community Touchstone; 1st Touchstone edition, 1994. — 336 p.
42. Fisher, R.J., Kelman, H.C., Nan, S.A. Conflict Analysis and Resolution, In L. Huddy, D. Sears and J. Levy (eds), Oxford Handbook of Political Psychology (2nd ed.), New York: Oxford University Press(2013). — pp. 489—521.
43. Fureker B. Sociological Perspectives on Labor Markets. Buch. ca. Gebunden, — 2005. — 320 p.
44. Giddens A. Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates University of California Press. — 1982. — 640 p.
45. Haynes, J. M., Haynes, G. L., & Fong, L. S. (2004). Mediation: Positive Conflict Management. Albany, NY: State University of New York Press, — 316 p.
46. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft. Darmstadt. — 1980. — 80 p.
47. Himes J. S. Conflict and Conflict Management. Athens, GA: University of Georgia Press. — 2008. — 271 p.
48. Lasswell Harold Dwight Politics: Who Gets What, When, How Literary Licensing, LLC 2011. — 274 p.
49. Leach Robert, Coxall Bill, Robins Lynton British Politics / Palgrave Macmillan; 2 edition. — 2011. — 512 p.
50. Lipset S. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. Transaction Publishers. — 1985. — 383 p.
51. March J. G., Olsen J. P., The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life», American Political Science Review, 78 (1984). — pp. 734—749.
52. Newton Ken, Deth Jan W van, Foundations of comparative politics: democracies of the modern world Cambridge Univ. Press, 2006.
53. Charles E. Osgood, «Suggestions for Winning the Real War with Communism, « Journal of Conflict Resolution, Vol. 3 (1959). — pp. 295—325.
54. Radloff Bernhard Heidegger and the question of national socialism: disclosure and gestalt Publisher:Totonto; Buffalo: University of Toronto Press, 2007.
55. Rothman J. Resolving Identity Based Conflict In Nations, Organizations, and Communities Jossey Bass; -st edition 1997. — 224 p.
56. O'Brien M., Stapenhurst R., Johnston N. Parliaments as peacebuilders in conflict affected countries / edited by Mitchell O'Brien, Rick Stapenhurst, Niall Johnston, The World Bank Washington, D.C. — 258 p.
57. Oakeshott, M. The Politics of Faith and the Politics of Scepticism Yale University Press. Selected Writings of Michael Oakeshott. — 160 p.
58. Wald Kenneth D. Crosses on the Ballot: Patterns of British Voter Alignment since 1885/ Princeton Legacy Library. — 2014. — 280p.

Daria Likarchuk

Basic solutions parliamentary conflicts in modern Ukraine

The thesis deals with parliamentary conflicts in modern Ukraine. Conceptual bases of parliamentary conflict and found that parliamentary conflict is a form of political conflict.

The specificity of the origin and functioning of parliamentary conflicts in modern Ukraine, and noted that the main factors of parliamentary conflicts in the Ukrainian parliament has interests.

Reported basic ways to resolve conflicts Parliamentary used in foreign practice, namely, compromise, consensus, parliamentary debates, parliamentary negotiations, parliamentary dialogue and mediation. The identified effective ways to resolve conflicts in the Ukraine parliament.

Keywords: *parliamentary conflict, political conflict, interests, compromise, consensus, parliamentary debates, parliamentary negotiations, parliamentary dialogue, mediation.*

Розділ IV
СУСПІЛЬСТВО І РЕЛІГІЯ

УДК 94(100)“1043”

Гай-Нижник Павло Павлович
доктор історичних наук, академік УАН

Батрак Олег Петрович
здобувач Дніпропетровського національного університету

**Русько-візантійська війна 1043 року:
церковний та політико-ідеологічний
аспекти протистояння в контексті
релігійної політики Великого князя
Київського Ярослава Мудрого**

Висвітлено й проаналізовано передумови, причини, перебіг та наслідки русько-візантійського конфлікту 1043 р. в контексті церковно-релігійної та політико-ідеологічної політики Великого князя Київського Ярослава Володимировича (Мудрого). Зазначено, що Історія українського народу та держави засвідчує, що на їхній розвиток протягом століть впливали різні чинники, передусім економічні, політичні, духовні. Серед них важливу роль відігравали й релігійні. Із запровадженням християнства релігійні процеси відбувалися у взаємозв'язку не лише між собою, а й з державним та політичним розвитком суспільства. Разом з цим на шляху до створення умов для довготривалого існування автокефальної Руської Церкви великим князем Київським не було враховано складність всього комплексу церковних питань. Додамо також й те, що навіть якщо (за деякими сучасними версіями) Софію Київську було закладено не Ярославом, а Володимиром, то вона, недобудована, могла також погоріти. Зауважимо, до речі, що до сьогодні не запропоновано переконливої версії пояснення причин «дивних» вчинків давньоруських світських та релігійних можновладців, їх мотивацій; науковці переважно констатують існування проблеми як такої, переважно не розкриваючи їх спонук та глибинної сутності.

Ключові слова: християнство, Русь, русько-візантійська війна, Ярослав Мудрий, церква, політика, релігійна політика, літописи.

Історія українського народу та держави засвідчує, що на їхній розвиток протягом століть впливали різні чинники, передусім економічні, політичні, духовні. Серед них важливу роль відігравали й релігійні. Із запровадженням християнства релігійні процеси відбувалися у взаємозв'язку не лише між собою, а й з державним та політичним розвитком суспільства.

Очевидно, як цілком справедливо зазначає В.Ричка, не існує в історичній науці проблематики більш контроверсійної, більш складної для осягнення, ніж окреслена словосполученням «Київська Русь». Попри наявність величезного корпусу фахової літератури, створеної зусиллями не одного покоління дослідників, яка, до того ж, постійно поповнюється через використання інструментарію різних дисциплін (історії, лінгвістики, археології, історичної антропології), давньоруська проблематика, непомітно відокремившись у самостійну спеціальність, продовжує залишатися в центрі уваги медієвістів [30].

Проте, хоча можливості цієї епохи вкрай обмежені внаслідок незначної джерельної бази, провідними тенденціями у розвитку її дослідження протягом останніх десятиліть виступають глибокі теоретико-методологічні зміни. Йдеться про етимологічний аналіз лексики, лінгвістичну герменевтику, можливості теологічної та світської інтерпретації текстів з метою виявлення додаткової інформації з наявних автентичних давньоруських джерел.

Здійснений аналіз наявних джерел, близьких до часу хрещення Русі, а також особливості змін, які нам вдалося виявити за допомогою герменевтичної реконструкції, дозволяють по новому, із залученням отриманих даних, подивитися на політику Ярослава Володимировича в контексті русько-візантійської війни 1043 року. Адже її передумови, перебіг та наслідки також, певною мірою, розкривають як внутрішню політико-ідеологічну атмосферу в Давній Русі, так і зовнішню політичну ситуацію, пов'язану зі змінами у русько-ізантійських церковних відносинах.

З'ясовуючи питання про похід руських військ на Візантію у 1043 р., спеціалістами висловлені різні точки зору як щодо його причин, так і щодо його ініціаторів. Так, Н. Полонська Василенко у цьому контексті зазначала, що причиною походу було вбивство у Візантії якогось купця, як писав візантійський письменник Скилиця, проте М. Грушевський не надавав віри його свідцтву, припускаючи, що Ярослав Володимирович, можливо, хотів настрацати Візантію й здобути нові привілеї для руської торгівлі. М. Андрусак вважає, що причиною цієї війни було бажання Ярослава успадкувати візантійський престол, позаяк його друга жінка, Феодора, була донькою цісаря Константина [27, с. 126—127]. Утім, більшість істориків підтримують з цього приводу тезу М.Грушевського,

що питання причин початку війни 1043 р. все ще залишається неясним, оскільки справжні спонуки походу київського князя на імперію ромеїв все ще невідомі.

У Д. Дорошенка ж без пояснень ця подія зафіксована як зовнішня політика Ярослава, яку знаменував «останній похід Русі проти своєї церковної метрополії» [7, с. 47]. І.Крип'якевич вважав, що «похід на візантійську столицю знаменував поворот до великодержавних планів Олега, Ігоря, Святослава. Але ми не знаємо, — обмовлявся вчений, — чи Ярослав думав про великі завоювання та опанування чорноморських шляхів, чи мав на меті тільки воєнну демонстрацію. Безпосередньою причиною війни було вбивство якогось київського купця, — отже, були якісь поважніші непорозуміння в ділянці торгівлі, що завжди була дуже чутливим місцем у відносинах між Києвом та Візантією» [11, с. 76].

П.Толочко також зазначає, що й досі невідомо, що стало причиною цієї війни, проте припускає, що «можливо, похід став відповіддю Русі на потяг Візантії розповсюдити на неї свій політичний вплив» [33, с. 356—357]. Вчений пов'язує похід на греків із загостренням відносин між Києвом і Константинополем «після приходу до влади у 1042 р. Константина IX Мономаха, політика якого відзначалася антируською спрямованістю» [34, с. 83]. Автор повідомляє, що джерела зберегли відомості не тільки про велику сварку на константинопольському ринку між руськими і греками, внаслідок якої було вбито знатного русича, але й про те, що «в цей же час на Афоні візантійці піддали розгрому пристань і склади руського монастиря» [34, с. 155].

Дещо інший варіант щодо цього питання запропонував історик церкви А.Карташев. Він вважав, що похід руських військ спричинило «грецьке церковне правління з 1037 року, яке не зміцнювало дружбу, а підігрівало національну церковну опозицію. І хто знає, як далеко вона зайшла б, якби руський флот не був розбитий» [9, с. 167]. Очевидець подій, відомий візантійський письменник Михаїл Пселл, з приводу цього характеризував русів як затятих ворогів і конкурентів Візантії й що «це варварське плем'я завжди жило ярісну і скажену ненависть проти грецької гегемонії; при кожному зручному випадку винаходячи те чи інше звинувачення, вони створювали з нього привід для війни з нами» [9, с. 168]. Чи не є це актуальним, задавався питанням А.Карташев, чи не є це свідчення натяком на боротьбу руських проти «гегемонії» у тому числі і канонічної?» [9, с. 168].

Але хто ж тоді, як логічно міркував у свою чергу Л.Гумільов, складав партію ворожу грекам? Цей аспект з початків походу Ярослава привернув до себе увагу О.Шахматова та Д.Ліхачева, які вважали, що ініціати-

ва наступальних дій належала не русичам, а варягам, які і довели руське військо до поразки, а з їх ватажків, що спровокували цю безглузду війну, названо Інгвара Мандрівника [2, с. 330].

Укладачі 10 томника «Історія релігії в Україні», як і А.Карташев, вважають, що війну 1043 р. спровокував своїми діями Феопемпт (київський митрополит, присланий з Візантії), який не тільки вдруге висвятив Десятинну церкву, але й «ще цілим рядом інших актів спробував принизити запроваджену Володимиром церкву, ображав патріотичні почуття народу» [4, с. 26]. Тому ініціаторами походу на Візантію, на думку авторів, стала руська опозиція на чолі з Ярославом. Загалом позиції вчених відбивають окремі напрямки трьох концепцій, що склалися в історичній науці щодо причин цієї війни, а саме:

— Ярослав прагнув позбавитися церковно-ієрархічної залежності від Візантії (М.Присьолков, А.Васильєв, В.Мавродін, Д.Ліхачов та ін.);

— війна була викликана через зіткнення державно політичних інтересів (І.Будовніц, М.Левченко та ін.);

— мало значення загострення усього комплексу стосунків (Г.Вернадський, В.Пашуто, В.Королук та ін.) [15, с.228—257; 16; 17; 18].

Природно, що у межах цих концепцій існує чимало окремішньо індивідуальних точок зору. У сучасній зарубіжній історіографії, зауважує Н.Нікітенко, отримала визнання гіпотеза А.Поппе, який причиною конфлікту вважає втручання Русі в боротьбу Константина IX з бунтівним воєначальником Георгієм Маніаком на боці останнього [23, с.122]. За цілком можливою вважає таку точку зору А.Поппе, зокрема, й один з авторів німецького тритомника з руської історії Київської держави Х.Рюс. Н.Нікітенко ж, натомість, припускає, що після одруження Володимира з цесарівною Анною, київські державці отримали право візантійського співволодіння, а відтак його син Ярослав Володимирович розв'язав війну з метою заволодіти візантійським тронем для зміцнення своїх позицій в ієрархії «Візантійської співдружності» [23, с.126, 132]. Тож, як бачимо, питання про причини походу 1043 р. все ще залишається дискусійним серед наукових кіл.

Що ж до безпосереднього аналізу перебігу подій цього походу, то, наприклад, Д.Дорошенко описує його так: «Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославича вирушила морем на Царьгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воеводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: їх славний грецький вогонь спалив частину руської флоти під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена вже коло

устя Дніпра. Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царьгороду, і тут їм усім викололи очі» [7, с. 47—48].

І.Крип'якевич подає дещо іншу схему: «Військових кораблів було 400. Київський флот увійшов в царгородську пристань Фарос, але грецькі трієри розпочали наступ з «ясним вогнем», вдерлися всередину і затопили кілька кораблів. Одночасно зчинилася буря і знищила багато човнів. Ярослав мусив відступити, а греки пустилися за ним навздогін (можливо, автор помилився, вживши ім'я Ярослава, якого не було в цьому поході). До другої битви прийшло в якійсь затоці. Тут Володимир упорядкував свої кораблі, оточив греків і розбив їх: частина грецьких трієр була потоплена, частина попала в полон, тільки недобитки порятувались утечею. Такою славною перемогою закінчився останній київський похід на Константинополь. Але не обійшлося без жертв: частина княжого війська, під проводом Вишати, після першого бою мусила причалити до берега; там вони попали в грецький полон і греки їх поосліплювали» [11, с. 58]. Заголомже, за І.Крип'якевичем, виходить, що то була слава перемога, а не поразка.

Л.Гумільов, відомий своїми несподіваними, але нерідко логічними і слухними інтерпретаціями (в сенсі, притаманному циклічно історичним доктринам М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі) наводить такі відомості: «Літописець повідомляє, що «буря велика» розбила кораблі руських. Але, можливо, причиною загибелі руського флоту знову став «грецький вогонь». У всякому випадку, русів, які врятувались, на березі побивала і брала в полон латна кіннота візантійців. Володимир з частиною дружини вдалося повернутися в Русь» [6, с. 83].

За інформацією ж П.Толочка, «руські війська діяли успішно, але потім візантійський флот, озброєний грецьким вогнем, наніс їм значну поразку. Завершив розгром руського флоту шторм, під час якого загинуло багато кораблів. Частина дружини на чолі з Вишатою була зустрита на Балканах візантійським військом і також розбита; багато руських воїнів попало в полон і було осліплено» [33, с. 357]. В іншому випадку, цей же автор, в своїй монографії «Давня Русь» зазначав, що: «На шляху від устя Дуная до Царьграда руські кораблі потрапили у шторм і більша частина їх опинилась викинутою на берег. Завершили розгром руського флоту грецькі кораблі. Володимир Ярославичу з залишками війська вдалося повернутися в Русь: численні дружинники, у тому числі і воєвода Вишата, потрапили у полон» [34, с. 84].

Отже серед причин, які призвели до поразки руського війська, названо дві — це несприятливі погодні умови (буря) і застосування супротив-

ником «грецького вогню». Однак, послідовність щодо викладення перебігу подій у авторів різна: а) спочатку греки застосовували вогняну суміш, а потім розпочався шторм; б) і морська битва з застосуванням «грецького вогню» супротивником, і шторм відбувалися синхронно; в) одразу ж руські кораблі потрапили в шторм, а завершили розгром руського флоту грецькі кораблі, застосувавши свою «вогняну» зброю. Така невизначеність у авторів свідчить про нез'ясованість питання, а воно, на нашу думку, також має безпосередній зв'язок із причинами походу та з особами, що його ініціювали.

Утім, для пошуку відповіді на це питання, варто зазирнути у дещо раніші часи, а саме — до днів князювання у Києві Ярославого батька Володимира Святославича [3]. Говорячи про великого князя Київського Володимира, Іларіон описує велике благодіяння — хрещення землі руської, котре той здійснив. Викладені ним похвали, для багатьох вчених стали доказом боротьби Руської Церкви за канонізацію свого хрещеного отця, проти якої виступала Візантія, а значить і антигрецької позиції автора. Дійсно, Іларіон, вражаючи уяву читача, виважено й аргументовано вінчає Володимира титулатурою святості: «Сии славнии от славныхъ рождєся, благороденъ от благородных, каганъ нашъ Влодимеръ»; «Не видель еси Христа, не ходиль еси по немъ, како ученикъ его обрѣтєся?»; «Поистинѣ бысть на тебѣ блаженство Господа Исуса»; «Не единого обративъ челоуѣка от заблуждения идольскыа лъсти, ни десяти, ни града, нъ всю область сию»; «Подобниче великааго Коньстантина, равноумне, равнохристолюбче, равночестителю служителемъ его!»; «Радуйся, въ владыкахъ апостоле!» [31, с.44, 46, 48, 52].

У цьому контексті зазначимо, що, наприклад, Н.Серебрянський вважав беззаперечним визнання князя Володимира святим у руській церковній практиці вже у XI ст., а відсутність раннього проложного житія пояснював тим, що під впливом «Слова...» Іларіона «церковна писемність прийняла інший характер — похвально риторичний». Апелюючи йому, О.Хорошев зауважує, що «давньоруське шанування князя не пов'язувалося з літургійною титулатурою «рівноапостольного» і запровадженням певного дня пам'яті», що давньоруське шанування князя «було проведене на поєднанні язичницьких вірувань та християнських мотивів вшанування предків» [36, с.48].

На наш же погляд, у запропонованій Іларіоном схемі похвал можна розпізнати певну систему (беатифікацію), дотепно названу В.Бахруши ним «беатизацією» [36, с.16], яка була спрямована на підготовку до канонізації. Згідно до правил, спочатку ту чи іншу особу зачисляли до лику блаженних, а вже потім, долаючи цю «нижчу ступінь», підносили

до потрібної категорії або «класу» святості. Як структурний складовий елемент вона елегантно вмонтована до єдиної композиції, за якою впізнається схема агіографічного житія.

В.Крекотень з цього приводу зазначає, що тогочасні «житія» творилися за певною композиційною схемою. Твір зазвичай починається своєрідною передмовою. У ній агіограф із християнською смиренністю попереджає читачів, що його освіта і хист недостатні для того, щоб гідно описати життя уславленого святого. Далі він вказує на обставини, які все ж таки спонукують його взятися за перо, говорить про джерела твору, про те, як він збирав відомості про свого героя. Саме «житіє» також розгорталося за усталеним планом: характеризуються батьки святого, описуються рідні його місця, тлумачиться його ім'я, розповідається про його навчання, про те, як він ставився до жіноцтва, до шлюбу. Докладно описується його подвижництво, наводяться передсмертні настанови людям, змальовується смерть і, нарешті, докладно описуються посмертні чудеса [12, с.62]. Таким чином, Іларіон, вочевидь, вперше в історії Давньоруської держави, висунув на порядок денний питання про канонізацію Володимира Святославича в статусі рівноапостольного, оминаючи навіть «нижчу ступінь», формальним повідомленням. Восхваляючи князя Володимира, Іларіон пише: «Паче же слышано ему бѣ всегда о благовѣрнии земли Гречьскѣ, христорюбиви же и сильнѣ вѣрою... И си слышавъ, вѣждела сердцемъ, вѣзгоре духомъ, яко бытии ему христіану и земли его... и тако ему вѣ дни свои... приде на нь посѣщение Вышняго, призрѣ на нь всемилостивое око благааго Бога, и вѣсія разумъ вѣ сердци его» [31, с.44].

З одного боку, автор «Слова...» з «отеческой» любов'ю перераховує візантійські благовірності, котрі духовно відкривають шлях до спасіння та святості, і про які знав Володимир. Тому й «возсіав розум у серці його». З іншого — Іларіон, немов би намагаючись з'ясувати причини благодатного перевороту в свідомості Володимира, вносить елемент протиріччя: «Како вѣрова? Како разгорѣся вѣ любовь Христову?... Не видѣ апостола, пришедша вѣ землю твою... и Сихъ всѣхъ не видѣвъ, како вѣрова? Дивно чудо! ...Ты же, о блажениче, безъ всѣхъ сихъ притече къ Христу, токмо от благааго сѣмысла и остроумна разумѣвъ» [31, с.46]. У такій послідовності похвал простежується прагнення об'єднати два зовсім різних напрямки, що пояснюють мотиви, які спонукали Володимира до хрещення.

В одному випадкові — князь Володимир чув про візантійські благовірності, тож у зв'язку з цим «зажадав він серцем, загорівся Духом», аби стати християнином. Побачив це Бог і «возсіав розум у серці його»,

після чого хрестився князь («увійшов у святу купіль і одродився от духу і води»). Далі ж Володимир хрестить всіх людей своїх «і не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем, охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося». Возвеличуючи Володимира як героя віри, гідного канонізації, порівнюючи його з великим Константином, який зі своєю матір'ю Єленою «крестъ от Иерусалима принесъша и по всему миру своему раславъша», літописець заявляє: «Ты же съ бабою твоею Ольгою принесъша крестъ от новаго Иерусалима, Константина града, и сего по всеи земли своей поставиша, утвердиста вру» [31, с.48]. Таким чином автором було дуже вміло вмонтовано першопочатковий зв'язок Русі з Константинополем, й саме за такої інтерпретації ідеологічний зміст протистояння Русі та Візантії нівелюється. Говорячи мовою канонічного права, утверджувалося постфактум законне право, як Церкви матері — Константинопольському патріархатові, визначати статус народженої від неї Руської митрополії. У другому випадкові — хрещення Русі Володимиром — це самостійний «від благого розмисла і гострого ума» акт, що залежить тільки від князя:

1. Він сам зрозумів, «яко есть Богъ единъ творецъ невидимымъ и видимымъ, небеснымъ и земнымъ, и яко посла въ миръ спасения ради възлюбенаго Сына своего» [31, с.46];

2. Хрестився «и си помысливъ, вьниде въ святую купль. И еже инѣмъ уродьство мнится» [31, с.46];

3. Після хрещення виявилася у ньому сила Божа («тобѣ сила Божиа вѣмѣнися») [31, с.46], тобто сила до життя праведного «у великім терпінні, у скорботах... у чистоті... у лагідності...» (2 Кор. 6:4—10), від чого свого часу відмовився батько його Святослав, позаяк «А дружина моя сему смѣяти начнут!» [26, с.112].

Вивчення фактів з історії проведення церковної реформи князем Володимиром Святославовичем, дає уявлення про її поетапність (мала чотири етапи), відповідність якої нерозривно пов'язується з будівництвом ключових церков: 1) на честь Іоанна Предтечі; 2) на честь Василя Великого; 3) на честь Богородиці (Десятинна); 4) на честь Благовіщення. Усі вони, уподібнені за біблійним принципом, мали сакральне значення: від хрещення на покаяння водою в Ісуса Христа, до кінцевої мети — віри в Ісуса Христа як Сина Божого через миропомазання.

Разом з цим на шляху до створення умов для довготривалого існування автокефальної Руської Церкви великим князем Київським не було враховано складність всього комплексу церковних питань. Наважившись самочинно (за підтримкою корсунського духовенства) впровадити

християнізацію, князь Володимир та його оточення (користуючись перекладною церковною літературою рідною мовою, не визнаючи канонічної зверхності жодної із рівноапостольних Церков) напштовхнулись на відмову визнати Руську Церкву канонічними рівноапостольними центрами. Подальші історичні події показали, що так непевно закладе ний фундамент, не став надійним підмурівком для подальшого само стійницького існування Руської Церкви. Без канонічного офіційного зв'язку з рівноапостольним центром, Русь опинилася за межами кафолічної спільноти.

Після смерті Володимира Святославича його син Ярослав, прагнучи визнання Руської Церкви з міжнародним (канонічним) офіційним статусом, спрямовує церковну політику на залучення Руської Церкви до кафолічної православної спільноти через канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Його політичні та ідеологічні перетворення носили системний, послідовний характер, починаючи з приходу до влади, підписання церковного пакту з Константинополем 1037 року і закінчуючи візантійським походом 1043 року та поставлення митрополита Іларіона на кафедрі Руської Церкви. Про це переконливо свідчать по-залітописні твори, серед яких: Іларіона «Слово про закон і благо дати», Іакова Мніха монаха «Похвала Володимирі», Нестора «Читання про Бориса і Гліба», а також «Повість временних літ».

Недооцінка місця і ролі канонічних зв'язків призвела до створення провізантійської партії на чолі з Ярославом Володимировичем, який після смерті князя Володимира Святославовича, визнав канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Наслідки були не надто втішними: Русь залишилася православною християнською державою, набувши офіційного канонічного статусу, проте були закладені підвалини для внутрішнього протистояння, що потягло за собою боротьбу про візантійської партії Ярослава з внутрішньою опозицією, котра відстоювала самостійність в церковних питаннях, а відтак й спричинили розкол в давньоруському суспільстві.

Самостійницька опозиція, у якої ще за часів Володимира Святославича сформувалася незалежна церковна ідеологія і яка не була зацікавлена у новому перерозподілі матеріальних цінностей і владних повноважень, й стала, вочевидь, ініціатором війни з Візантією у 1043 році.

Повертаючись до тексту цієї історії в «Повісті временних літ», знаходимо наступне повідомлення літописця: «В лѣто 6551 (1043). Посла Ярославъ сына своего Володимера на Грькы, и вда ему вои многы, а воеводство поручи Вышатѣ, отцю Яневу. И поиде Володимеръ в лодьях, и придоша в Дунай, и поидоша к Цесарюграду. И бысть буря велика, и разби корабли руси, и князь корабль разби вѣтръ, и взя князя в корабль

Иванъ Творимиричъ, воевода Ярославль. Прочии же вои Воло димери вывержени быша на брегъ, числомъ 6000, и хотящемъ поити в Русь, и не идяше с ними никтоже от дружины княжее. И рече Вышата: «Азъ поиду с ними». И высѣде ис корабля к нимъ, и рече: «Аще живъ буду, то с ними, аще погыну, то с дружиною». И поидоша, хотяще в Русь. И бысть вѣсть гръкомъ, яко избиле море русь, и посла царь, име немъ Мономахъ, по руси олядий [14]. Володимеръ же, видѣвъ с дружиною, яко идут по немъ, въспятивъся, изби оляди греческыя, и възвратися в Русь, всѣдше в корабль своѣ. Вышату же яша съ изверженными на брегъ, и привелоша я Цесарюграду, и слѣпиша руси много. По трехъ же лѣтѣхъ, миру бывшую, пущенъ бысть Вышата в Русь къ Ярославу. В си же времена вдасть Ярославъ сестру свою за Казимира, и вдасть Кази миръ за вѣно людий 8 сотъ, яже бѣ полонилъ Болеславъ, победив Ярослава» [26, с. 168]. Чому Ярослав не сам очолив цей похід, а послав старшого сина Володимира (якому було 23 роки) літописець не пояснює. До речі, це перший випадок в низці всіх попередніх походів на Візантію, коли така важлива акція взагалі відбувалася без участі великого київського князя.

Пройшовши устя Дунаю, прямуючи на Царгород, руські кораблі потрапили у шторм, після якого 6 тисяч воїнів опинилися на березі. Самого княжича Володимира врятували, взявши на корабель ярославового воеводи Івана Творимирича. А далі виникає незрозуміла ситуація. Русичі, яких бурєю викинуло на берег, приймають рішення йти в Русь «и не идяше с ними никтоже от дружины княжее». Вимальовується дуже важлива деталь — в руському війську були дві дружини. Одна дружина на березі, інша — княжа дружина — на кораблях, які уціліли. Чому виникла така неузгодженість в діях руського війська, літописець пояснює тільки однією причиною, яку повторює двічі, — майже масове дезертирство 6-ти тисяч воїнів. Тож у зв'язку з цим, з княжої дружини з ними ніхто не пішов. При цьому літописець передає полемічний тон у вирішенні цього питання. «И хотящемъ поити в Русь» — «і коли хотіли вони повернутися в Русь». Тобто, вирогідно, відбулася якась військова рада, після чого воевода Вишата приєднується до дружини на березі («И высѣде ис корабля к нимъ»).

Цікавим є й те, що воеводі, якому великий київський князь доручив загальне керівництво військом, княжа дружина не підпорядковувалася. Творимирич, взявши Володимира на свій корабель, практично перебрав на себе керівництво військовою кампанією. Незрозумілим залишається і мотив суперечки, адже кораблі, які не побила буря, теж спрямували свій курс в зворотньому напрямку. Володимир вимушений був повернути назад і дати бій 14 ти візантійським кораблям, які їх наздога-

няли: «Володимиръ же, видѣвъ с дружиною, яко идут по немъ, въспятивъся, изби оляди гречьскыя, и възвратися в Русь». Вочевидь, причина непорозуміння була зовсім в іншому? Відповіддю на це питання може бути про мова воеводи Вишати: «Аще живъ буду, то с ними, аще погыну, то с дружиною». У словах Вишати відчувається не тільки симпатія до цієї дружини, певна відповідальність за неї, але й небезпека, яка загрожувала життю воїнів, що опинилися на березі. Отже, саме на березі розгорталася кульмінація цього походу, а відтак виходить, що зраджували, відмовившись допомогти своїм співвітчизникам, саме воїни княжої дружини.

Є.Разін, аналізуючи причини поразки цього походу, зазначав: «Треба відмітити, що у даному випадку відсутнім було єдине тверде керівництво і сили були розпорошені. Значний підрозділ, який вів берегом воевода Вишата, був розбитий», перед цим зазначивши, що «Володимир з іншою частиною військ відступив на лад'ях (кораблях), фактично кинувши напризволяще корпус Вишати» [29, с. 101]. Парадоксальність ситуації, на наш погляд, може пояснюватися тим, що Вишата¹ повенувався до дружини, представники якої, швидше за все, і були ініціатора ми цього походу.

Вірність такого тлумачення повертає нас до подій, пов'язаних із діяльністю митрополита Феопемпта в Києві. Його поява в Русі теж не була випадковою, адже саме при ньому великий князь Київський Ярослав укладав 1037 року церковний пакт з Константинополем. З цього спектру зрозумілим стає мотив неузгодженості дій й у самому війську, і позиція княжої дружини, яка не була зацікавлена в продовженні походу. Утім, з самого його початку, князь вимушений був її послати у той похід й, можливо, під тиском віча і потужної опозиції, які й виступили проти канонічної залежності київської митрополії від Константинопольського патріархату. Про те, що досить міцні залишки опозиції мали місце в Русі, свідчать і позалітописні твори Іакова Мніха в «Похвалі Володимирі» та Нестора в писанні про Бориса і Гліба. Звідси стає зрозумілим і те, чому Вишата, якого греки відпустили за три роки, повертається з полону не до великого князя Ярослава у Київ, а в Новгород до його сина Володимира. Крім того, після смерті княжича Володимира Ярославича Вишата уже разом з його сином Ростиславом Володимировичем змушений був втікати аж у Тмутаракань, де Ростислава буде отруєно грецьким катепаном (імператорським намісником), якого, в свою чергу, можливо саме за це, поб'ють камінням у Корсуні.

¹ Нагадаємо, що воевода Вишата був нащадком Добрині — дядька великого князя Володимира Святославовича по материнській гілці.

Утім, повернімося до питання: чи міг бути ініціатором воєнного походу у 1043 р. сам Ярослав Володимирович? З огляду на зовнішньополітичну діяльність, яку розгорнув великий київський князь, укладаючи союзи з державами через матримоніальні зв'язки; спосіб, яким він намагався вирішити церковне питання з Візантією (визнавши грецьку патріархальну зверхність, прийнявши першого, направленого Царгородським патріархом, митрополита Феопемпта), можна стверджувати, що військовий похід на Візантію, навіть якщо вважати його як демонстрацію сили, був невивідним, і в першу чергу, самому князю Ярославу.

Згідно з літописною традицією подання матеріалу, ініціатива завжди приписується князю, а вплив його оточення і тиск суспільної думки опускаються. Тому рішення про здійснення походу на Візантію антигрецької опозиції, яку могли очолювати заможні і впливові бояри, що «плакашася за Володимирем Святославичем, акы заступника ихъ земли, убозии акы заступника и кормителя» і було зафіксовано літописцем як рішення князя [26, с. 144]. Саме таке тлумачення дає можливість пояснити логіку дій Ярослава, з моменту його непокори батьку, великому київському князю Володимирі, починаючи з 1014 року, й до поставлення русича Іларіона київським митрополитом.

Розглянемо ключові історичні фрагменти, які, на наш погляд, були пов'язані з церковною політикою Ярослава.

1. «В лѣто 6522 (1014). Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающю Киеву двѣ тысячѣ гривенѣ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху. И тако даяху вси посадници новѣгородьстии, а Ярославъ сего не даяше к Киеву отцю своему» [26, с. 144]. Посадником у Новгороді в цей час був син Добрині Константин, з яким Ярослав входить у протиріччя. Про це свідчить і літопис: «варязи бяху мнози у Ярослава, и насилье творяху новгородцем и женамъ ихъ» [26, с. 154]. У конфлікті, що розгорнувся, новгородці перебили варягів «во дворѣ Поромони», після чого почалися переговори¹, на які Ярослав запросив «нарочи тыѣ мужи, иже бяху иссѣкли варягы, и обльстивъ я исѣче» [26, с. 154].

У ту ж саму ніч, за літописом, Ярослав отримує звістку від своєї сестри Предслави: «Отець ти умерлъ, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюдися его повелику» [26, с. 154]. Ця літописна версія залишається традиційно поширеною в історичній літературі, хоча, наприклад, О.Хорошев, наводить низку аргументів на користь того, що вбивство Бориса здійснено варягами за наказом саме

¹ Цілком імовірно, що цей крок Ярославом було здійснено не без поради свого воеводи і кормильця Блуда, який свого часу зрадив володимирового брата, великого князя Київського Ярополка.

Ярослава [36, с. 26—31]. Потім відбулося віче, на якому новгородський князь просив вибачення і навіть розплакався — «Утерль слезъ». «И рѣша новгородци: «Аще, княже, братья наша исѣчена суть, можемъ по тобѣ бороти» [26, с. 156]. Що саме пообіцяв Ярослав новгородцям, літописець не повідомляє. Але, перебіг подій, пов'язаний з відмовою самим князем платити данину Києву, можливо і став предметом домовленості.

Ставши київським великим князем Ярослав, швидше за все, обіцяв захист і скасування уроків, які новгородці давали кожного року Києву. Слова «нарекъ бога» (призвавши на поміч бога), дали підставу науковцям для твердження, що Ярослав виступив проти Святополка саме на Спаса Преображення (6 серпня 1015 р.), після урочистого богослужіння [19, с. 82]. Це послаблює, якщо взагалі не знімає наведену вище тезу Л. Гумільова щодо проязичницьки налаштованого новгородського війська, яке виступило проти християнського Києва. Зібравши «варягъ тысячу, а прочих вой 40000», Ярослав вирушив у похід [26, с. 156]. Битва відбулася після тримісячного стояння обабіч Дніпра. Фахівці стверджують, що саме на світанні 26 листопада 1015 р., після успішної нічної акції споювання дружини супротивника через заприятельного з Ярославом мужа, новгородський князь розпочав вирішальну і переможну битву з власним братом — великим князем київським Святополком.

2. Далі літописець занотував: «Ярославъ иде в Киевъ, и погорѣ церкви» [26, с. 156]. За розрахунками вчених, Ярослав був на Київському столі вже того ж дня, або 27 листопада 1015 р. «Церкви ж погоріли» у 1017 р. З'ясовано, що ця подія сталася після повернення Ярослава з походу до міста Берестія. Археологічні розкопки також показали, що Київ був тоді побудований дерев'яними рубленими домами [19, с. 82]. Виникає питання: чому не згоріли дерев'яні дома, торговельні лавки, а самі лише церкви? З іншого боку, укладачі Літопису Руського наголошують, що «за найновішими дослідженнями... дата закладання Софійського собору» 19, с.82 припадає на той же 1017 рік. Для чого треба було спалювати одні церкви і будувати інші?

Розвідки останніх десятиліть показали, що на початок XI ст. аналогічна доля спіткала майже всі пам'ятки церковної архітектури в центральних, західних і південно-західних районах Балканського півострова. Наприклад, десь у 971 році (під час війни проти Святослава Ігоревича) візантійський імператор Іоан Цимісхій захопив болгарські міста Пліску і Преслав. І одразу ж почалася перебудова церков. Після другого завоювання на початку XI ст. церкви було зруйновано остаточно. Дослідники зазначають про масштабність цієї кампанії, у зв'язку з чим було зруйновано сотні церковних споруд. Вивчаючи це питання, спеціа-

лісти дійшли висновку: руйнували візантійці в такий спосіб давнє, болгарське, від апостола Павла християнство [32, с. 235—237].

Зауважимо з цього приводу, що у болгарських церквах був південний вхід до наосу для здійснення богослужіння, що тягло за собою відмінності розподілу приміщень у вівтарі... Для візантійців цього було достатньо, аби зруйнувати такі церкви як «єретичні». Останні дотримувалися богослужіння за давньою традицією, пов'язаною з ім'ям апостола Іакова. З його іменем, в свою чергу, пов'язане й так зване «Протоевангеліє Іакова», що вважається апокрифічним і в давніх грецьких списках («Ісідоровому індексі») стоїть у числі заборонених [32, с. 237]. В слав'янських же списках заборонених книг воно відсутнє (наприклад, у Погодіновому).

Дослідження спеціалістами в галузі руської середньовічної архітектури і живопису показали, що архітектурна традиція Першого Болгарського царства мала продовження в Київській Русі і Новгороді, де навіть зустрічаються підписи болгарських майстрів [32, с. 248—249]. «В науковій літературі, — зазначає Й. Табов, — тривалий час вважалось, що зразком для Десятинної церкви у Києві була північна церква в Богородичному монастирі Константина Ліпса... в Царьграді» [32, с. 249]. Вчений, посилаючись на результати дослідження Американського археологічного інституту, а також А. Чілінгірова, наголошує, що вказана церква в Константинополі є простою хрестокупольною спорудою і, у зв'язку з цим, не могла бути зразком для київської Десятинної. Натомість ідентичність було виявлено між київською Десятинною церквою та Преславським кафедральним собором у Болгарії. Тому, вочевидь, не випадково її (Десятинну церкву) як «єретичну» буде освячувати вдруге (1039 р.) митрополит грек Феопемпт. Вірність такого тлумачення обґрунтував у своїх розвідках і М. Мур'янов [22, с. 265—269]. Це дає можливість зрозуміти, чому погоріли церкви в Києві в 1017 році. Віддати наказ зруйнувати Десятинну церкву, зрозуміло, Ярослав наважитися не міг, проте протиставити їй, закладаючи новий Софійський собор, ідентичний Софійському у Візантії, князь міг тільки узгодивши це питання з Константинополем й заручившись його підтримкою.

Додамо також й те, що навіть якщо (за деякими сучасними версіями) Софію Київську було закладено не Ярославом, а Володимиром, то вона, недобудована, могла також погоріти. Такий оберт подій зумовив би потребу Ярослава заново розпочати будівництво Софійського собору, а ярославовим офіційним літописцям надав підстав не згадувати про закладення храму Володимиром й продовження його будівництва за князювання Святополка, натомість — оголосити саме Ярослава закладцем і будівничим храму Святої Софії у Києві.

В той же час, ситуація знову загострюється поновленням боротьби зі Святополком, який за підтримки польського князя Болеслава вирушив на Київ. Як наслідок, 1018 року Ярослав зазнає нищівної поразки і «убъжа съ 4 ми мужи Новугороду» [26, с.158]. Зацікавленість Болеслава надати допомогу Святополку можна пояснити не тільки тим фактом, що останній був одружений на його доньці, але й одним із завдань Польської Церкви з розповсюдження християнства, яке було орієнтоване на Рим. Не випадково, ще за життя Володимира з'являється на Русі в якості капелана доньки Болеслава Рейнберн, «поставлений (ще) у 1000 р. єпископом Колобжега» [35, с. 149]. І коли Ярослав «хотяше бѣжати за море», то «посадникъ Коснятинъ, сынъ Добрынь, с новго родьци расѣкоша лодѣ Ярославлѣ, рекуше: «Хочемъ ся и еще бити съ Болеславомъ и съ Святополкомъ» [26, с. 158]. У Києві ж, за наказом Святополка почали вбивати воїнів Болеслава, який вимушений був утікати з міста. Можливо, Святополка обурило не тільки те свавілля, яке чинили поляки, але й те, що Болеслав зробив своєю наложницею Предславу. Не виключаємо і певні непорозуміння у зв'язку з переговорами про розмін полоненими, про які залишив повідомлення Тітмар Мерзебурський. Коли Ярослав втікає з Києва (1018 р.), «архієпископ цього міста з усім духовенством» з почестями зустрів при буття Святополка і Болеслава. А потім Болеслав посилав цього ж архієпископа до Ярослава для переговорів про розмін полоненими: у Ярослава в полоні була Болеславова донька, дружина Святополка, а Болеслав захопив в Києві мачуху Ярослава, його дружину і сестер (до речі, А.Пресняков вважав, що в цьому архієпископі слід вбачати Анастаса Десятинного) [28, с. 233].

Тим часом, у 1019 р. в битві на річці Альті новгородці розбили печенігів, останніх союзників Святополка. Скориставшись з нагоди, Ярослав проводить радикальні заходи з ліквідації залишків опозиції. Він усуває новгородського посадника, який фактично подарував йому престол, свого двоюродного дядька Константина Добриніча «разгневался на нь великий князь Ярослав и поточи й в Ростов и на 3 е лето повеле его убити в Муроме на реце на Оце (Оке)» [5, с. 312]. Таким чином, Ярослав залишив новгородську опозицію без лідера.

Проблему було вирішено на користь генерального церковно-політичного напрямку — орієнтацію на рівноапостольну Константинопольську Церкву. До такого ж висновку прийшли і укладачі 10 томника «Історія релігії в Україні», де наголошено: «Однак Володимир взяв на себе непосильну роботу. Він не знав всієї складності і запутаної системи церковних взаємостосунків. І коли новостворена церква спробувала ствердити себе, то справи її пішли дуже погано. Жодна з існуючих церков не могла

її визнати. Завдання виявилось невиконаним, і вже син Володимира Ярослав Мудрий зрозумів це» [4, с. 25]. «Ярославъ же съде Къевѣ, утеръ пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ» 26, с.160, та цього разу церкви вже не горіли. У 1021 р. Брючислав, син Ізяслава, князь полоцький, напав на Новгород і пограбував його. Ярослав зреагував миттєво. На сьомий день наздогнав Брючислава і, перемігши його військо, повернув полонених. Така миттєва реакція Ярослава може пояснюватися попередньою домовленістю з новгородцями.

3. Здійснити подальші плани Ярославу завадив інший його брат — князь Тьмутараканський Мстислав Володимирович. Після битви біля міста Листвена у 1024 р., брати уклали союз, поділивши територію та сфери впливу: «И съдяше Мъстиславъ Черниговѣ, а Ярославъ Новѣгородѣ, и бѣяху Къевѣ мужи Ярославли» [26, с. 162]. Мстислав вирішив не добивати Ярослава, по його поразці, припинивши круговерть сімейної різанини, й запропонував братові мир. Так в державі Руській було встановлено великокняжий дуумвірат.

4. Свою церковно-політичну програму Ярослав продовжив після смерті Мстислава (1036 р.), у якого не було синів. У Новгороді посадив старшого сина Володимира, а «єпископа постави Жидяту» 26, с.164, виразника візантійського канонічного православ'я. Проте, вочевидь, в Новгороді залишки грекофобської опозиції були ще спроможні впливати на ситуацію. Тому, тільки після невдалого походу на Візантію, аж у 1045 р. «Заложи Володимиръ святую Софью Новѣгородѣ» [26, с. 168].

У Києві ж розпочинається капітальне будівництво цілого архітектурного ансамблю: «В лѣто 6545 (1037). Заложи Ярославъ Городъ великій, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святяга Софья, митрополью, и посемъ церковь на Золотыхъ воротѣхъ святяга Богородица благовѣщенье, посемъ святяга Георгия (Побідоносця — свого патрона) монастырь и святяга Ирины» [26, с. 164, 166].

Між тим, навколо князя формується провізантійська партія. З грецької на слов'янську мову перекладаються богословські праці, священне писання, церковні устави тощо: «И ины церкви ставляше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и даяимъ от имѣнья своего урокъ, веляимъ учити люди... И умножишася прозвутери...» [26, с. 166]. Цікаву інформацію, з огляду на це, подає літописець: «Боголюбивому князю Ярославу любящую Берестовое и церковь ту суцною святыхъ Апостолъ, и попы многы набдящю, в них же бѣ презвутерь, именовъ Ларионъ, мужь благъ, книженъ и постникъ» 26, с.168, 170 (якого у 1051 р. буде обрано київським митрополитом). Чи не там просвіщали Ярослава в візантійсько-православній вірі й корегували його церковну орієнтацію?

Зрозумілою стає й інформація літописця стосовно того, чому Іларіон, викопавши невеличку печеру, молився в ній «богу втайне» [26, с. 170]. Прийняття канонічної залежності від Візантії трималося в таємниці, а до самої акції, як видно, готувалися заздалегідь. Не обійшлося тут і без підтримки з боку християн варягів, таких як Шимон, який буде надавати певну допомогу Печерському монастирю. «Прииде же Шимонъ къ благовѣрному князю нашему Ярославу, — дає звітку Києво Печерський патерик, — его же приимъ, въ чести имяше и дасть его сынови своему Всеволоду» [10, с. 412].

5. Князю ж Ярославу відтоді залишалося лише перемогти київську опозицію. І знову в його діях простежується цілеспрямована послідовність стратегічної церковно політичної лінії. Щоб закріпити успіх і довести цю справу до логічного кінця, а також зміцнити власну позицію київського князя, до Києва прибув з Константинополя митрополит Феопемпт (можна твердити, що з помічниками греками, церковними фахівцями у цій справі). Те, що заходи були радикальними, сумніву у спеціалістів не виникає. Більше того, вчені дійшли висновку, що такий радикалізм греків обурив навіть самого Ярослава, який і став ініціатором боротьби Руської Церкви за самоврядність від Константинопольського патріархату.

На наш погляд, князь залишався послідовним в своїх діях. Ніякого розриву з Константинополем, проте, з боку Ярослава не простежувалося. Навпаки, навіть коли київським митрополитом буде поставлено русича Іларіона, канонічний зв'язок з Царгородом залишатиметься непорушним. Про це якраз свідчить позалітописне джерело «Слово про закон і благодать», де офіційно визнано Нікео-Царгородський Символ Віри та, відповідно з цим, зверхність рівноапостольної Константинопольської Церкви.

У Ніконовському літописі, пояснюючи причини, які змусили обрати Київським митрополитом русича Іларіона, літописець записав: «Рустим епископи поставища Илариона, Русина, митрополита Киеву и всей Русской земле, не отлучающееся от православных патриарх и благочестия Греческого закона, ни гордящиеся от них поставлятися, но соблюдающеся от вражды и лукавства, якоже беша тогда» [1, с. 86]. Тобто, не пориваючи канонічного зв'язку з Константинопольським патріархатом, не відмовляючись від грецької ортодоксії, не претендуючи на зверхність в поставленні митрополитів, але щоб виключити ворожнечу і підступність, які мали місце тоді. Прозорий натяк на ситуацію, коли київським митрополитом був грек Феопемпт.

Пояснення літописця взагалі виключає будь-яку боротьбу чи претензії на церковну самостійність і незалежність. Синхронно починає діяти Печерський монастир, для створення якого греки доклали теж певних

зусиль. По-перше, було знайдено і підготовлено для цієї справи Антипу, який пройшов курс навчання на Афоні, де і був посвячений у чернечий сан, отримавши ім'я Антоній. Літописець повідомляє, що ігумен, який його навчав необхідному, «и рече ему: «Иди в Русь опять, и буди благо словленье от Святыя Горы, яко от тебе мнози черньци быти имуть». Благослови и, и отпусти его, рекъ ему: «Иди с миромъ» [26, с. 170]. По-друге, було надано і фінансову підтримку. У Києво Печерському патерику книжник з цього приводу записав: «Приидоша от Царяграда мастери четьре церковнии, мужие богати велми, въ пещеру къ великому Анто нию и Феодосию, глаголюща: «Гдѣ хочета начати церковъ?» [10, с. 418]. Тобто, присилаючи майстрів, «злата на три лѣта» давши, візантійці привозили з собою і моці святих мучеників «Артемия и Полиекта, Леонтия, Акакиа, Арефы, Якова, Феодора» [10, с.418, реліквіями яких теж закріплювався канонічний зв'язок Русі з Царгородом. Поступка ж Константинополя в обранні митрополитом русича розуміється нами як переосмислення Візантією потенційних можливостей опозиції грекофобів самостійників, яку на початках було недооцінено, а також як прагнення щонайшвидше замиритися з небезпечним північним сусідом, оскільки у 1046 році на північному кордоні Візантії розпочали наступ печеніги [5, с. 323].

Зауважимо, до речі, що до сьогодні не запропоновано переконливої версії пояснення причин «дивних» вчинків давньоруських світських та релігійних можновладців, їх мотивацій; науковці переважно констатують існування проблеми як такої, переважно не розкриваючи їх спонук та глибинної сутності. Йдеться, зокрема, у сфері вказаної проблематики, про такі «дивні» події давньоруської історії як, наприклад, розпорядження великого князя Ярослава Володимировича (Мудрого) щодо хрещення та перепоховання у Десятинній церкві у 1044 р. останків його дядьків — князів Ярополка та Олега Святославичів (нагадаємо, що першого було вбито за наказом брата — Володимира Святославича під час боротьби за київський стіл).

Іншим прикладом «дій не за правилами» є настановлення у 1051 р. на київську митрополичу кафедру колишнього духівника Ярослава Володимировича Іларіона всупереч традицій Вселенського Константинопольського патріархату собором єпископів (в аналогічний спосіб, до речі, за сприяння великого київського князя Ізяслава Мстиславича 1147 р. митрополитом було поставлено Климента Смолятича, який, слід відмітити, як і Іларіон, був одним з найвідоміших давньоруських богословів, автором унікальних теологічних праць, що засвідчує надзвичайно високий рівень руської духовної культури).

З одного боку, зазначена процедура настановлення митрополитів без попереднього благословення вселенськими патріархами знаходиться у

протириччі з визначеними канонами й перші руські митрополити були візантійськими греками, які приходили на Русь після патріаршого благословення. Разом з тим, ніхто не міг скасувати так зване Перше Апостольське Правило, згідно якого (у відповідності з євангельськими словами Сина Божого) мінімум двоє чи троє священників можуть вибрати над собою гідного наглядача (грецькою — єпископа), двоє чи троє єпископів — архієпископа чи митрополита і так до патріарха включно. Проте, як і у першому випадку, регулярні відступи від канонів могли б розхитати дисципліну та сприяти можливим зловживанням з боку церковних та світських структур [20; 21].

Отже у такий спосіб інтелектуали Русі на підґрунті зазначеної аналогії надійно гарантували собі можливість у разі потреби беззастережно апелювати не стільки до канонічних традицій, скільки до прецедентів ранньохристиянської доби, коли поширеною була експериментальність, орієнтованість на інтелектуально моральні засади, авторитетні біблійні та святоотечеські приклади.

Варто також зауважити й на тому, що не зовсім вдало напередодні походу на Візантію тривала й матримоніальна дипломатія в самій Русі. «У 1043 році Ярослав Мудрий, — нагадує Л.Гумільов, — запропонував Генриху III, королю Германії й імператору Священної Римської імперії, руку своєї доньки, чим Генрих III не звабився» [5, с. 328]. Проте матримоніальною комбінацією з Казиміром польським, після поразки, він зміг підняти свій авторитет, повернувши як придане 800 співвітчизників, забраних Болеславом раніше в полон.

Повертаючись безпосередньо до самого походу на Візантію, переконані, що будучи абсолютно послідовним у досягненні поставленої мети, а вона не передбачала якихось зовнішньополітичних ускладнень із Візантією, приходимо до висновку, що Ярослав та його оточення не були ініціаторами війни 1043 року. Вірогідно, що війну розв'язала все ж таки опозиція, яка намагалася захистити і підтвердити свою церковно-державну незалежність і самобутність, що склалася за часів Володимира Святославича. Поразка ж руських військ дала можливість Ярославу Володимировичу, з одного боку, ослабити спротив опозиції, з іншого — довести вищевикладену церковну політику до логічного завершення. Як наслідок, було узгоджено питання про настановлення Київським митрополитом русича, виразника візантійської православної ортодоксії, пресвітера Іларіона, який і запропонував програму подальших церковних, політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про закон і благодать». Заслуговує на увагу й той факт, що воїнів, які потрапили до полону, греки (як і болгар у 1019 році при Василії Болгаробійцеві) осліпили.

Так чинять не стосовно воїнів, це розправа над бунтівниками. А.Карташев в цьому контексті зауважує, що «греки руську війну розглядали як «бунт підданих василевса», тобто не як війну, а як повстання [9, с. 167].

Отже, підводячи підсумки розгляду питання, вважаємо за доцільне висловити деякі узагальнення:

— вважаємо, що церковна політика Ярослава Володимировича, була орієнтована на ідею залучення Руської Церкви до кафолічної-східнохристиянської спільноти та визнання єдиної догматико канонічної системи. Тому мала послідовний, скорегований на кононічний зв'язок з Константинопольським патріархатом характер;

— на той час склався певний порядок взаємин між світовими християнськими центрами та підпорядкованими їм діоцезами.

Цей порядок базувався на відповідних принципах та правилах, що зводилися до наступного:

а) прийнятим до істинної Кафолічної й Апостольської Церкви (яка розуміється як єдине тіло Христове, існування за межами якого не допускається) слід було визнати і виправити помилки, що мали місце до цього, прийняти всі догмати Церкви яка приєднує, залишаючи свої деякі канонічні, літургійні і побутові особливості;

б) Церква, яка приєднувалася (про це свідчить майже вся світова церковна практика) сприймалася як дефектна, тобто — нерівноцінна й нерівноправна з істинною Церквою;

в) після приєднання, вона, перестає вважатися неповноцінною, її приймає вся кафолічна християнська спільнота. Церковно-правовий статус приєднаної Церкви набуває канонічності, її визнають на міжнародному рівні в християнському світі, як офіційний.

Саме до такої мети — визнання Руської Церкви за міжнародним офіційним канонічним статусом — спрямовував свою діяльність великий князь Київський Ярослав Володимирович. Не випадково Іларіон в своєму «Слові...» наголосить: «До кафолицької й апостольської церкви прилучаюсь, з вірою входжу, з вірою молюся, з вірою виходжу. Так вірую! І не постижуся, і перед народами визнаю, і заради визнання душу свою покладу!» [31]. Така церковна політика згуртувала самостійницьку опозицію, у якої ще за часів Володимира Святославовича сформувалася незалежна церковна ідеологія і яка не зацікавлена була у новому перерозподілі матеріальних цінностей і владних повноважень.

За князювання Ярослава церковні реформи розпочав проводити грек Феопемпт. У 1037 р. ним робиться спроба скасувати привілеї з Десятинної церкви й перевести їх на ім'я новоствореної митрополії — Софійського собору (подібні спроби свого часу категорично заборонив Володимир):

«Аще кто сего посудить да будет проклять» [26, с. 138]. Насильно впроваджується грецька митрополича влада [9, с. 197]. Скасовуються єпископські суди на користь митрополита і князя («судити митрополи ту», «митрополиту 6 гривен», «князю с митрополитом на полы») [9, с. 198]. За час князювання Володимира ця прерогатива, навпаки, належала єпископам, кафедри яких займали монахи з боярського стану і з якими князь радився, встановлюючи «віри». Процес подібних перетворень, а саме: зміни в церковних законах, засоби утримання вищої ієрархії, приходського духовенства, взаємовідносини церковної і державної влади тощо, ретельно проаналізував церковний історик А. Карташев [9, с. 192—223]. В жодному випадку ми не спостерігаємо, щоби якоюсь мірою обмежувалися прерогативи князя. Обмеження торкнулися, перш за все, колишнього оточення Володимира Святославовича, яке (на нашу думку) й стало ініціатором війни з Візантією у 1043 році. З поставленням митрополитом київським русича Іларіона, всі ці нововведення (за грецьким Номоканонем), буде доведено до логічного кінця. Отже, було здійснено цілісну церковну реформу.

Зібрані 1043 р. для походу на Візантію воїни будуть представляти інтереси різних політичних сил. Князь не міг ігнорувати таку акцію й змушений був її підтримати, надавши до зібраного війська князю дружину на чолі зі своїм воеводою Іваном Творимиричем. На те, що ініціатива війни не належала Ярославу вказують такі факти: загальне воеводство очолив не Творимирич, а воевода Вишата (син Остромира, воеводи новгородського, онука посадника Константина, якого Ярослав наказав стратити, правнука Добрині, дядька князя Володимира), якого висунула опозиція. Була в руському війську й варяжська дружина на чолі з Інгваром Мандрівником.

До походу на Візантію готувалися заздалегідь. Грецький автор навіть повідомляє подробиці стосовно того, де і які кораблі будували русичі. Вважаємо, що греки знали про підготовку русів до походу і прийняли відповідні запобіжні заходи. В іншому випадку вони могли б, як це мало місце у всій попередній практиці, просто відкупитися вірою та грішми, тим паче, що мобілізація армії коштує дорожче. Така позиція греків наводить на думку про можливу домовленість візантійського і велико-князівського оточення щодо підтримки останнього. За цих обставин Ярослав і не очолив військову експедицію, а змушений був, вірогідно під тиском київського віче та опозиційних бояр, відправити свого старшого сина Володимира. Не виключаємо, що син міг стати й заручником, аби попередити можливу зраду з боку представників княжої дружини.

До подібних міркувань спонукають відомості про похід, що подає нам літописець: як тільки Володимир опинився на кораблі воєводи княжої дружини Творимирича, той почав ігнорувати воєводство Вишати — «То не пішов з ними ніхто із дружини княжої». Руська флотилія повернула сама додому, кинувши напризволяще тих, хто залишився на березі, а занепокоєність Вишати в словах: «а якщо погибну — то з дружиною», може свідчити лиш про одне: корпус руських військ був у небезпеці. Залишає русів на березі й Ингвар Мандрівник зі своєю дружиною, подавшись на Кавказ [5, с. 330—331]. Вважаємо, що серед причин поразки руського війська вирішальну роль зіграла все ж таки не буря на морі, а готовність грецьких військ до битви, які зайняли вигідну і безпечну позицію біля маяка Іскресту (а отже вони мали точну інформацію про київське військо, як і про те, де і скільки ним будувалося кораблів, саме від надійного джерела з Русі). За таких обставин, стає зрозумілим, чому під час бурі викинутими на берег опинилися лише руські кораблі й жодного грецького. Тому найвагомішою причиною поразки русичів була неузгодженість дій дружин, яка при цьому не виключає можливості розгляду в «неузгодженості» заздалегідь «скореговану тактику». Це й визначило, в кінцевому рахунку, трагічну долю саме тієї частини воїнів, яка виражала інтереси ініціаторів походу Русі на Візантію у 1043 році.

Отже, військовий похід русичів 1043 р. на Візантію з самого початку був приречений на поразку. В такому результаті виявилися зацікавленими ті сили в оточенні Ярослава, які орієнтувалися на зв'язок з візантійським християнським центром. Ярославові ж Володимировичу це дозволяло, з одного боку, ослабити спротив опозиції, з іншого — довести вищезгадувану церковну політику до логічного завершення. Відтак, започатковується низка заходів великого князя Київського, з яких одні спрямовуються в матримоніальному векторі, а інші зорієнтовані проти грекофобських антипатично войовничих настроїв. В підсумку, було узгоджено й питання про наставлення київським митрополитом русича, виразника східнохристиянської-візантійської ортодоксії — пресвітера Іларіона, який запропонував програму подальших церковних і політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про закон і благодать».

«Слово...» Іларіона розкриває: по-перше — досить гостру боротьбу двох християнських партій; по-друге — за схемою похвал проглядається механізм примирення ворогуючих сторін, коли вказується на канонічний зв'язок із Візантією й коли, водночас, хрещення Русі змальовано як самостійний акт Володимира, котрий стає вчителем і наставником Руської землі.

Возвеличуючи князя до рівня рівноапостольного, не принижуючи при цьому значення самобутньої Руської Церкви, Іларіон виводить її на рівень церковно-політичного партнерства з Константинополем, тобто розкриває перед нами цікаву і складну комбінацію геополітичних інтересів Давньоруської держави. Основним моментом для її реалізації й мав би передувати акт офіційної канонізації Володимира, санкціонований греками. Така інтерпретація пояснює мотиви, які не спонукали єпархіальні відомства¹ до самостійної канонізації князя.

Можна висловити думку, що грецька сторона, прагнучи взяти Руську Церкву під свою канонічну зверхність, враховуючи складні обставини, викликані внутрішніми протиріччями в ній, вміло надаючи підтримку провізантійськи налаштованій партії, не поспішаючи з канонізацією Володимира (із зрозумілих причин), погоджувалася на компроміс, запропонований Іларіоном. У такому контексті, далеко не тенденційно усвідомлюємо логічність та обумовленість додавання до Іпатіївського літопису під 1050 р. твердження, що «Іларіон поставлен бысть митрополитом Киеву от патриарха Михаила Керулария» [9, с.168]. Отже, ми маємо підстави вважати, що саме такого ідеолога як Іларіон, можливо найосвіченішу людину свого часу, яка розуміла букву канонів, переконаного прибічника православного віровчення, що з глибоким благоговінням ставилася до візантійської ортодоксії, й висувають зацікавлені кола на місце глави Руської Церкви.

Проте, невдовзі виявилось, що офіційна канонізація Володимира (не без вагомих на те причин) штучно затягується. Вирішення цього питання стає головним у внутрішньому протиборстві грекофобів і партії провізантійської орієнтації. Правильність такого тлумачення підтверджується у творах давньоруських письменників, близьких до часу загального хрещення Русі.

В «Пам'яті та похвалі Володиміру» (друга половина XI ст.), нанизуючи добродійності на словесну нитку панегірика й восхваляючи його філантропію, Іларіону вторить Іаков Мніх. Утім, схема похвал у цього автора має дещо інший сюжет: «Взиска спасения и прия о бабѣ своей Олзѣ, како шедши къ Царюграду, и прияла бяше святое крещение... И разгорящеса Святымъ Духомъ сердце его, хотя святого крещения. Видя же Богъ хотѣние сердца его, провидя доброту его... и просвѣти сердце князю Рускыя земля Володиміру приятии святое крещение» [8, с.129—130].

¹ Єпархія — церковний округ на чолі з архієреєм. вказують, що саме в цей час взаємини Константинополя і Русі нічим не ускладнювалися, більше того, у 1052 р. було укладено шлюб візантійської принцеси з сином Ярослава Володимировича — Всеволодом.

Наділений Божим даром, освячений благодаттю святого Духа князь хрестився сам «и всю землю Рускую крести от конца до конца» [8, с. 129—130]. Про те, що Володимир керувався тільки своїм «добрим наміром та гострим розумом», Іаков Мніх навіть не згадує.

Як видно, тут на перше місце виноситься божественний промисел і знімаються підозри у політичному утилітарному акті Володимира. «Крестиль же ся князь Володимеръ въ десятое лѣто по убьении брата своего Ярополка», тобто за два роки до походу на Корсунь, позаяк «благодать Божиа просвѣщаше сердце его и рука Господня помогаше ему, и побѣжаше вся врагы своя, и бояхутся его вси... Умысли же и на грѣчеськии крадь Корсунь» [24, с.290], щоб привести людей християнських і попів до своєї землі. Примітно, що Візантію Іаков ставить у ряд ворогів Руської держави. Узавши Корсунь, Володимир звертається до імператорів співправителів Константина і Василя видати їх сестру Анну йому в дружини, «да бы ся болма на кристианский законъ направиль. И даста ему сестру свою...» [24, с.290].

Очевидно, що Іаков Мніх був представником опозиції, яка продовжувала боротися за канонізацію Володимира. Припускаємо, що саме в цій християнській общині Володимира шанували як святого та рівноапостольного. В.Крекотень у зв'язку з цим писав: «Незабаром після «Пам'яті» виникає коротке проложне житіє Володимира як наслідок його офіційної канонізації» [12, с.121]. Греки ж, зі свого боку, починають поширювати думку про те, що на Русі у давні часи проповідував святий апостол Андрій. І, вочевидь, діти Ярослава зазнали впливів грекофільської агітації, зокрема його син Всеволод. Про це свідчить лист до руського князя Всеволода Ярославича, написаний від імені імператора Михайла Дуки (1072—1077 рр.) його секретарем, відомим вченим свого часу Михайлом Пселлом. У листі йшлося про проект сватання доньки Всеволода за брата імператора Візантії. Одним з аргументів для укладання тісного династичного союзу висувалася, зокрема, й теорія спільності християнського джерела та його провісників¹. «Духовні книги та достовірні історії навчають мене, — писав від імені візантійського імператора М.Пселл, — що наші держави обидві мають одне джерело і коріння, і що одне і те ж рятує

¹ Крім того, важливою є ще й та обставина, що незадовго до зазначених подій Візантія зазнала катастрофічної поразки від турків у битві під Манцикертом 1071 р., коли вперше до полону потрапив імператор, а також зазнала ганьби, поступившись туркам Нікеєю (місцем I Вселенського собору). Візантія також без спротиву прийняла факт утворення на колишніх власних територіях Іконійського султанату з символічною назвою Рум, тобто — Рим (адже відомо, що Візантія претендувала на римську імперську спадщину та офіційно називалася «Басилея римлян»).

слово поширене в обох, одні і ті ж очевидці божественного таїнства і його вісники проголосили в них слово євангелія» [9, с.45].

У контексті вищевказаного можна припустити, що саме через цю причину у 1074 р. перед смертю, коли Феодосій (Печерський) спробував призначити на своє місце ігумена Іакова, братія його не прийняла, посилаючись на те, що він не був пострижеником Печерського монастиря. («пришел с Лътца», тобто Іаков був пострижеником монастиря на річці Альті біля Переяславля Руського). Таким чином стає зрозумілим ідейний зміст протистояння.

У самій «Похвалі Володимиру» можна помітити заперечення як з грецької сторони, так і зі боку братії. Ті й інші досить резонно могли не погоджуватися щодо святості великого князя Володимира, оскільки не було чудес, — справжньої її ознаки. Адже підставою для канонізації є не міркування про позитивні якості особи, яка прославляється, а явні про яви благодаті Божої через його мощі, за молитвами до нього та почитання подвижника народом. Мніх же Іаков на ці закиди заперечує: «Не дивимся, възлюбленѣи, аще чюдесъ не творить по смерти, мнози бо святи праведнѣи не створиша чюдесъ, но святи суть. Рече бо нѣгдѣ о томъ свя тый Иоаннъ Златоустый: «От чего познаемъ и разумѣемъ человека свята, от чюдесъ ли, или от дѣлъ?». И рече: «От дѣла познати, а не от чюдесъ, много бо и вѣлсви чюдесъ створиша бѣсовскимъ мечтаниемъ» [24, с.289].

Такий же ідейний напрямок похвал ми бачимо і в «Читанні про життя і вбивство блаженних страсотерпців Бориса та Гліба» преподобного Нестора¹. Нестор, як і Іларіон, акцентує увагу на тому, що не чули в Русь кому краї «ні від кого жодного слова про Господа нашого Ісуса Христа, оскільки не ходили до них апостоли, не проповідував їм ніхто слово Боже» [8, с.137]. Та ось, сам Владика Господь змиловився до свого створіння «і цьому Володимиру було видіння Боже, щоби християнином стати» [8, с.137]. Володимир хреститься сам, потім наказує хреститися «вельможам своїм та усім людям своїм... Учора не відав, хто такий Ісус Христос, а сьогодні проповідником його став, учора язичником Володимиром називався, а сьогодні християнином Василем називається! Це другий Константин на Русі з'явився!».

Рік особистого хрещення Володимира у Нестора, як і у Іакова Мніха, — 987-й. А.Карташев з приводу цього датування зазначав: «У най-

¹ «Нестор, — означає А.Кузьмін, — чи не найпопулярніше ім'я у давньоруській літературі. Хоча репутація ця заснована на непорозумінні: думці, що саме йому належить «Повість временних літ».

давнішньому пергаментному рукописі життя це місце має такий вигляд: «Це було в літо СУЧе». Буквально це означало би 982 р. від Різдва Христового. Явне непорозуміння: переписувач останню четверту літеру дати СУЧе прийняв не за цифру 5, а за закінчення рядкового числівника.

Насправді Нестору належать два твори житійного характеру: «Читання про Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія». Обидва вони і за мовою, і за фактичним змістом, і за світоглядом відрізняються від відповідних текстів «Повісті временних літ»... обидва житія написані ... можливо, не в Києві, а у Володимирі Волинському» [13, с.135]. «Читання про Бориса і Гліба, — додає автор, — датують звичайно 80 ми роками XI ст. (посилаючись на О.Шахматова). Між тим сам Шахматов в останніх роботах відносив його до часу після 1108 року» [13, с.136]. Тобто «літо» «...оє», таке то, очевидно, що той же 987 р.» [9, с. 114]. При цьому Нестор взагалі не допускає думки про можливий зв'язок такої важливої події із Візантією. Він переносить центр тяжіння до області містичної — тільки завдяки видінню Божому «крест'янину створися».

Характерно, що до пам'яті «хрестителя» як святого в ході церковно політичних заходів, звертається Андрій Боголюбський. У зв'язку з цим О.Хорошев зауважив, що «коли перебудова Успенського собору у Володимирі завершувалася, князь на урочистому освяченні «глагола князем и боарам своїм сице: град сей Владимиръ во имя свое созда святыи и блаженныи Великий князь Владимир, просветивший всю Русскую землю святым крещением» [36, с.85]. У даному випадку нікому і на думку не спадало питати у когось дозволу або вести полеміку про визнання святості Володимира. Це свідомість вільних синів Сарри, а не Агарі. Вони є господарями у церковному домі. Якщо потрібно у ньому щось робити та оновлювати, то вони наважуються на це, не замислюючись над правом, з повною господарською самосвідомістю.

Дещо інакше дивився на цю проблему літописець, котрий дотримувався у питаннях канонізації вимог певного порядку, провадженого у X столітті. Він з гіркотою писав: «Дивно есть се, колико добра створилъ Русьстѣи земли, крестивъ ю. Мы же, крестьяне суще, не въздаемъ почестья противу оногъ възданью. Аще бы онъ не крестилъ насъ, то и нынѣ были быхомъ в прельсти дьяволи, якоже и прародители наши погынуша. Да аще быхомъ имѣли потщанье и мольбы приносили богу за нь, в день преставленья его; видя бы богъ тщанье наше к нему, праславилъ бы и» [26, с.146], тобто прославив би князя особливими знаменнями. У даному випадку, літописець докоряє не візантійцям, що вони не дають згоди на канонізацію Володимира, а своїм співвітчизникам, котрі не ша-

нують його належним чином за велике благо діяння — хрещення Руської землі, що забувають молитися за хрести теля в день його пам'яті.

Саму історію прийняття християнства Володимиром літописець викладає в дещо іншому варіанті. Хрестять князя єпископ корсунський та попи грецькі. Вони ж хрестять і киян. Згадується тут і про те, що апостольського вчення не було на Русі, й відтак Володимир ніякий не рівно апостольний. Слова ці літописець вкладає у уста диявола, котрий говорить: «Увы мнѣ, яко отсюду прогонимъ есмь! сде бо мняхъ жилище имѣти, яко сде не суть ученья апостольска, ни суть вѣдуще бога, но весе ляхъся о службѣ ихъ, еже служаху мнѣ. И се уже побѣжемъ есмь от невѣгласа, а не от апостоль, ни от мученикъ, не имам уже царствовати въ странах сихъ» [26, с.132]. Позбавлено тут Володимира і благодаті Божої, не просвітив Господь серце князю Руської землі, щоб прийняв той святе хрещення. «По божью же устрою в се время разболѣся Володимеръ очима, и не видяше ничтоже, и тужаше велми, и не домышляшеться, что створити. И посла к нему царица, рѣкуще: «Аще хочещи избыти болѣзни сея, то вѣскорѣ крестися, аще ли, то не имаши избыти сего» [26, с.126]. Й нібито почувши це, Володимир сказав: «Да аще се истина будет, поистинѣ великъ богъ будет хрестеянескъ». И повелѣ хреститися» [26, с.126]. Лише після хрещення, він прославив Бога, сказавши: «Топерво уведѣхъ бога истиньнаго» [26, с.126]. Ті ж похвали, які той же Іларіон надавав Володимиру, у «Повісті временних літ» відводяться не князеві, а Ісусові Христу: «Благословенъ господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Русьскую землю, и просвѣти ю крещенемъ святымъ. Тѣмъже и мы припадаем к нему, глаголюще: «Господи Иисусе Христе! Что ти възда мы о всѣхъ, яже въздаси нам, грѣшником намъ сущемъ?» [26, с.134].

Вперше у літописі з'являється і сформульована титулатура князя Володимира, під якою у XIII ст. він буде офіційно канонізованим: «Се есть новыи Костянтинъ великого Рима» [26, с.146]. «Канонізація, — як тлумачить цю подію О.Хорошев, — включала Володимира у ранзі «рівноапостольного» з додатковим епітетом «нового Константина великого Риму» [36, с.87]. У зв'язку з цим він заперечує думку А. Кузьміна тим, що слова «Се есть новыи Костянтин великого Рима, иже крестися сам и люди своя; тако и съ створи подобно ему» [36, с.87], — ці слова, які повторюються у «Слові...» і в літописі, повинні підготувати до визнання Володимира святим» [13, с.48]. По-перше, у «Слові...» Іларіона взагалі відсутнє таке формулювання. По-друге, вважаємо, що таке узагальнення є некоректним щодо першоджерел.

Згідно з давнім канонічним переказом, візантійці вважали, що саме Римська імперія є бронею та оболонкою вічного царства Христового, і

тому сама вона набуває символічної подоби цієї вічності в історії. Східна Церква, прирощена до цього свого конкретного «історизму» у формі імперії, до останнього можливості прагла поборювати під себе неофітів східного обряду (візантійської традиції), нав'язуючи молодим православним народам елінізацію як єдину і необхідну форму історичного існування. Тому великий Рим пов'язувався зі східною християнською імперією, котра нівелювала протонаціональні Церкви своєю універсальністю і тоталітарністю. Зрозуміло, що саме таке формулювання як «Новий Константин великого Риму», а не «Другий (Новий) Константин великої Русі» й було прийнято грецькими цензорами.

Таким чином, можна констатувати, що у боротьбі за офіційну канонізацію великого князя Київського Володимира брали участь дві християнські партії. Одна — нерозривно пов'язувала її з боротьбою за автокефальність й цілеспрямовано доводила, що християнізація Русі — це самостійний, але за сприяння Божого промислу, акт Володимира Святославича. Друга — також прагнучи до офіційної канонізації хрестителя, віддавала перевагу у здійсненому акті виключно Візантії, а вірніше, завуальованій і прихованій за канонами, політичній комбінації Константинопольського патріархату. Тож, саме це церковно-ідеологічне протистояння і зафіксував як «перемогу» константинопольських претензій та амбіцій офіційний літописний звід.

Варто зауважити, що в контексті вищесказаного, не доводиться говорити і про антигрецьку тенденцію великого князя Ярослава Володимировича (Мудрого), котрого автор «Слова...» усіляким способом намагався начебто «виправдати» і «захистити». «Егоже сътвори Господь намѣстника по тебѣ твоему владычству, не рушаща твоих уставъ, нъ утвержающа, ни умаляща твоему благовѣрию положенія, но паче прилагающа, не казяща, нъ учиняюща. Иже недоконьчаная твоя наконь ча, акы Соломонъ Давыдова», — немов зривається на волення літопи сець перед Володимиром [31, с.50]. Дійсно, зміни в церковних законах були суттєвими.

Свого часу ґрунтовний аналіз Уставів Володимира та Ярослава здійснив А.Карташев. Наведемо лише декілька прикладів із власними інтерпретаціями до них концепцій дослідника. Так, наприклад: «Се аз князь великий Ярослав, сын Володимерь по данью (вар. — по записи) отца своего, сгадал есмъ с митрополитом с Ларіоном, сложил есми с греческим Номоканоном, аже не подобает сих тяж судити князю и боярам; дал есмъ митрополиту и епископам те суды, что писаны в правилех в Номоканоне, по всем градом и по всей области, где крестьянство есть» [9, с.196]. Тут говориться, що Ярослав склав свій Устав за грецьким взірцем і по «данью» чи записам свого батька. «Але, — резонно зауважує

А.Карташев, — з'являється питання: якщо Володимир мав намір написати такий устав, то навіщо йому було відкладати цю справу і доручати її своїм дітям! Вагання це чи не плід непорозуміння» [9, с.196]. Тож, Ярослав в Уставі, а Іларіон у своєму «Слові...», в унісон переконували, що суд церковний влаштовується згідно із заповітом, який залишив («дарував») Володимир. Реальна ж ситуація була куди прозаїчнішою. А.Карташев виявив її у тому, що «у дуже різноманітних за складом списках Уставу Ярослава ми маємо справу не просто з судно-митними підписами, але з фрагментом складної і компромісної митрополичої конституції, яка вироблялася протягом довгого часу з моменту появи в Києві митрополита Феопемпта» [9, с.197]. Демонстративно обраний на митрополію Іларіон, чинно реалізовував грецькі новоустанови на Русі. Торкнулися вони і віровизначень.

Вперше, за весь період від прийняття християнства князем Володимиром до обрання митрополитом Іларіона, з літописних і позалітописних джерел, що дійшли до нас, саме в Іларіоновім «Слові...» з'являється текст Нікео-Царгородського Символу Віри під назвою «Визнання віри». Він практично повторює 12 положень (або «членів», головних догматів) східно-християнського (візантійського) віровчення, складених «отцями церкви» і затверджених на Нікейському 325 р. та Константинопольському 381 р. Вселенських соборах. Як відомо, Римська Церква до цього часу вже ввела філіокве — виходження Святого Духу і від Бога Сина, проте в тексті Іларіона викладено чітку формулу про взаємовідносини єдиної Божественної сутності та Трьох Іпостасей (як наголошувалося, саме її виробили великі каппадокійці при затвердженні єдиносущності — омоусії). Потім, слідує коротка розповідь про домобудівництво та вимога вірити у сім соборів святих отців.

Заклик до визнання Нікео-Царгородського Символу Віри є ключовим у розумінні перемін, що відбувалися. Переконаний прибічник догматичного вчення, виробленого «божественними отцями», Іларіон, немов би «повертав» Руську митрополію в межі офіційних догматичних положень. Цей же мотив, але тепер вже як «покаяння», звучить і в молитві, зверненій до Бога від всієї землі Руської: «Богатыи милостию и благыи щедротами, обѣтщався приимати кающася и ожидаан обращения грѣшныхъ, не помяни многихъ грѣхъ нашихъ, прими ны обращающася к тобѣ заглади рукописание съблазнъ нашихъ» [31, с.54].

Тож вважаємо, що церковна політика князя Ярослава та митрополита Іларіона розривала як ідеологічний зв'язок Руської Церкви з кирило-мефодіївською традицією, так і з апостолом Павлом. Про це, зокрема, може свідчити заява, яку зробив Іларіон у своєму «Слові...», що теж під-

тверджує тезу про самостійницькі заходи князя Володимира: «Хвалить же похвальними гласы Римская страна Петра и Паула¹, имаже вѣроваша въ Исуса Христа, Сына Божиа; Асиа и Ефесъ, и Патмъ Иоанна Богословьца, Индиа Фому, Еги петъ Марка. Вся страны и гради, людие чтуть и славятъ коегождо ихъ учи теля, иже научиша я православнѣи вѣрѣ. Похвалимо же и мы, по силѣ нашеи, малыими похвалами велика и дивнаа сътворишааго нашего учите ля и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера» [31, с.42].

Малопереконливим є й положення про церковний розрив Русі з Візантією, котрий начебто відбувся у 1051 р., коли Ярослав призначив митрополитом у Києві руського священника Іларіона, позаяк сам же Іларіон свідчить про зворотне. Наприкінці третьої частини свого «Слова...», після коротких формулювань, він пише: «Къ кафоликии и апостольстви Церкви **притѣкаю** (виділено нами — *авт.*), съ вѣрою вѣхожду, съ вѣрою молюся, съ вѣрою исхожду» [31, с. 60].

З цього приводу слід зазначити, що на цей час, вже була відпрацьована і канонізована уся система церковно-ієрархічних відносин. Кафолічна й Апостольська Церква мислилася як всесвітня християнська спільнота, заснована апостолами, в основі якої лежить апостольське вчення та апостольська традиція. Вона, ніби як реальне тіло Христа. Існування поза Кафолічною Церквою є немислимим, як існування поза самою Церквою. Цю грецьку доктрину виголосив ще у 869 р. на Константино-польському соборі представник імператора. Її сутність зводилася до наступного: п'ять існуючих у світі патріаршеств, п'ять престолів керують Христовим тілом церковним, так само, як і людське тіло керується п'ятьма почуттями. У зв'язку з цим, усі народи світу, котрі вступають до лона Церкви, мусять підпорядковуватися адміністративно церковній владі одного з п'яти патріархатів у якості його митрополії чи єпископії.

Тож, на нашу думку, Руська Церква, згідно планів Ярослава та Іларіона, приєднувалася до Константинопольського патріархату з певною метою — не тільки стати офіційно визнаною в християнському світі державою, але й отримати максимально забезпечений від зовнішнього втручання церковний статус. Це, певною мірою, й пояснює прагнення Ярослава Володимировича та його оточення канонізувати Володимира Святославича як першохрестителя Русі. Зрозумілим тоді й стає чому і через що з цим не могла погодитися Візантія, «пам'ятаючи» Аскольдове

¹ Апостол Павло проголошується тут учителем і наставником людності, що перебувала під канонічною зверхністю римського папи — *авт.*

хрещення, яке, безсумнівно, розумілося греками як офіційно зафіксований окружним посланням Фотія, легітимний факт, своєї канонічної зверхності.

Треба зазначити, що церковна історія знала лише дві форми відновлення єдності Церкви: або 1) «приєднання» з єретичних та розкольніцьких спільнот до істинної Кафолічної Церкви, або 2) «воз'єднання» (унії в цей час ще не було) двох частин Вселенської Церкви, що тимчасово «посварилися» поміж собою. Іларіон у своєму «Слові...» якраз наголошує на першому варіанті, на приєднанні.

У першому випадкові, винна у спотворенні вчення чи практики Церкви секта, відмовлялася від усіх своїх особливостей і покаюнно зливалася під канонічною зверхністю рівноапостольного центру до повного «одужання». Вийти з під канонічної залежності цього центру чи навіть перейти у підпорядкування до іншого, було можливо лише за згоди першого рівноапостольного центру. У другому випадкові — частини Церкви, які замирюються, домовлялися між собою на основі рівноправ'я, на основі взаємних вимог, поступок при допуску винності з обох сторін, залишаючись кожна, окрім пунктів залагодженої суперечки, тим, чим вони були до примирення.

Узагальнюючи можна було б сказати, що у першому випадку «винна» Церква, яка включена до складу Церкви істинної, стає її невід'ємною частиною (щоправда, самотність її, особливості, навіть деяка канонічна автономність зберігалися), у другому — дві частини істинної Церкви відновлюють свій мир, не втрачаючи своєї самотності. У випадках приєднань до Кафолічної Церкви, ті що приєднувалися, однобічно відрікалися від своїх помилок, а потім вони (церкви відступники) зникали у лоні Церкви безслідно. Їх минуле, як і минуле грішників, що каються, піддаються забуттю й згладжуванню. Рівноправ'я тут не було. Хворий, вивихнутий член, приречений на відмирання, знову вправляється у здоровий організм і в ньому «видужує». Це — рятує «приєднання» найслабших до найсильніших, тих, що згрішили до тих, що непогрішимі.

У нашому ж випадкові, Константинопольський патріархат відновлював свою канонічну зверхність над Руською Церквою часів Аскольда і не був зацікавлений, так би мовити, в підтримці популяризації великого князя Володимира, не даючи згоди на його канонізацію. Такий порядок багато в чому пояснює не лише мовчання Константинопольської патріархії після призначення митрополитом русина Іларіона, але й те, що Руська митрополія в константинопольських диптихах займала одне з останніх та найнижчих місць: у найдавнішому з них — 61-ше, а в більш

пізньому (XIV ст.) — 70-те місце. Відомо, що в церемоніальних розписах Візантійського Двору, руському великому князю в XII—XIII ст. присвоєно було лише скромний титул «стольника», тобто фактично офіціанта за трапезою (для порівняння зазначимо, що серед автокефальних архієпископств, наприклад, Херсонеське займало у нотиціях місця з 18 по 21-ше).

Разом з тим, на Руську Церкву автоматично поширювалися всі встановлені права Константинопольського патріархату стосовно до підлеглих йому митрополій, а саме: 1) право призначення митрополитів, 2) виклику їх до себе на собори, 3) суду над ними, 4) апеляції на суд митрополитів, і, 5) ставропігії¹ [9, с.166].

На поставлення Іларіона митрополитом без патріаршого благословення, що відповідало канонічній традиції, цілком могли вплинути вміло використані авторитетні прецеденти дособорної ранньохристиянської епохи, а також відоме євангельське положення, пов'язане зі словами Спасителя «Де двоє чи троє зберуться в Ім'я Моє, там і Я серед них». Тобто те, що не дозволено рішеннями соборів є можливим, якщо обґрунтувати існування необхідної євангельської чи святоотеческої паралелі. Утім, Візантійська Церква свідомо не зловживала використанням аналогічними винятками з правил, оскільки в такий спосіб втратили би авторитет рішення Вселенських соборів та канони.

Серед претензій Константинопольського патріархату щодо якихось церковних порушень з боку Руської Церкви можна опосередковано назвати такі, що тягли за собою якісь порушення канонів русичами в церковному приміщенні. Про це, як нам уявляється, пише Іларіон: «сь вѣрою вѣхожду, сь вѣрою молюся, сь вѣрою исхожду». Написане Іларіоном, розуміється нами як гідна поведінка віруючої людини в такому місці, як культова споруда, — «входяще вѣрнии людии вѣ црквь ти видюще ею образъ написанъ». І навпаки, — «да не мощно будетъ звѣремъ входитьи, и вѣсхыщати паству х(с)ву». Можливо, в цій площині мали місце такого характеру порушення, які потягли за собою, наприклад, друге освячення Десятинної церкви греком Феопемптом.

У такому контексті можна висловити припущення, що Іларіон, виходячи з вищезазначеної церковної політики, міг у кінці свого «Слова...» написати рік 1051-й за візантійським (вересневим) літочисленням. Літописець же, дотримуючись хронології подій, вніс поставлення Іларіона

¹ Ставропігія (гр. σταυροπήγιο — статус монастиря, який передбачав спочатку без посереднє підпорядкування єпископу (єпископальні монастирі), а згодом і митрополити. Поступово право надавати ставропігію зосередив у своїх руках Константинопольський патріарх.

за березневим літочисленням, після смерті (1050 р., 10 лютого) Ірини, дружини Ярослава Мудрого, про яку, натомість, згадує Іларіон як ще про таку, котра знаходиться у доброму здоров'ї. Тоді виходить наступна реконструкція: з урахуванням того, що візантійський 1051 р. розпочався на шість місяців раніше, Іларіон міг промовити своє «Слово...» за березневим літочисленням з вересня по січень місяць 1050 року.

«Слово...» Іларіона прозоро розкриває боротьбу провізантійської партії Ярослава з внутрішньою опозицією, котра відстоювала самостійність у церковних питаннях. У заключній же його частині утверджувалася канонічна залежність Руської Церкви від Константинопольського патріархату.

Під своїм «Словом...» Іларіон робить такий підпис: «Азь милостию челоуколюбивааго Бога мнихъ и прозвितеръ Иларионъ изволениемъ его от богочестивыхъ епископъ священъ быхъ и настолованъ въ велицѣмъ и богохранимѣмъ градѣ Кыевѣ, яко быти ми въ немъ митрополиту, пастуху же и учителю» [31, с.60]. Тут Іларіон відзначає обидва моменти возведення в митрополити — і «посвячення», і «інтронізацію».

Відтак, на нашу думку, лише з такими повноваженнями можна було оприлюднити програму релігійних перетворень, яка містилася в «Слові...». Звісно ж, що викласти її Іларіон міг тільки тоді, коли вже став митрополитом, тобто у 6559 / 1051 році (за вересневим літочисленням).

Концепція «Слова про закон і благодать» виглядає досить ясною й майстерно загорнута у форму алегорії, що у часи Середньовіччя вважалося свідченням високої освіти та духовності автора тексту. Під образом зміни заповітів та еволюції релігійних віків, прославляючи пишне зростання руського християнства й возвеличуючи великого князя Володимира, як героя віри, гідного канонізації, «Слово...» утверджує ідею нерозривності долей руського народу з усім християнським світом. Мотиви, які утворюють структуру «Слова про закон і благодать» Іларіона, відіграють підлеглу роль стосовно його головної мети: ідейно теоретичного та теологічного обґрунтування завдань (місії) «нових людей», котрі виступили ідеологами політики, що проводилася великим князем Київським Ярославом Мудрим.

Список використаних джерел

1. Абрамов А. И. Роль Византии и Болгарии в крещении Руси / А. И. Абрамов // Введение христианства на Руси. — М.: Мысль, 1987. — 302 с.
2. Виноградов Г. М. Давньоруський наративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя / Г.М.Виноградов // Наукові записки

Національного університету «Острозька академія». — Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. — Вип.4: Історичні науки. — С. 84—95.

3. Гай-Нижник П. П., Батрак О. П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно політичного поступу / Павло Гай-Нижник // Гілея. — 2015. — Вип.102 (№11). — С. 7—22.

4. Глушак А. Церква в Київській Русі: від введення християнства до заходу Київської держави (988—1240) / А.Глушак // Глушак А., Харьковченко Є. Історія релігії в Україні: у 10 т. — К.: Центр духовної культури, 1996—1998. — Т.2: Українське православ'я. — 1997. — 376 с.

5. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М.: Институт ДИ—ДИК, 1997. — Кн.1 — 512 с.

6. Гумилев Л. Н. От Руси до России / Л.Н.Гумилев. — М.: Институт ДИ—ДИК, 1997. — 560 с.

7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д.І.Дорошенко. — К.: Глобус, 1992. — Т.1. — 349 с.

8. Из «Чтения о житии и погублении блаженных стратотерпцев Бориса и Глеба (месяца июля 24)» // Златоструй. Древняя Русь X—XIII вв.. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 302 с.

9. Крип'якевич І. П. Історія України / І.П.Крип'якевич. — Льв.: СВІТ, 1992. — 560 с.

10. Кречотень В. І. Житійна література / В.І.Кречотень // Історія української літератури. — К., Наукова думка, 1967. — Т.1. — 539 с.

11. Кузьмин А. Г. Падение Перуна (Становление христианства на Руси) / А.Г.Кузьмин. — М.: Мол. гвардия, 1988. — 240 с.

12. Лебедев А. Очерки внутренней истории Византийско Восточной Церкви / А.Лебедев. — М.: ДиК, 1997. — 384 с.

13. Литаврин Г. Г. Война Руси против Византии в 1043 г. / Г.Г.Литаврин // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М.: Наука, 1972. — С.177—223.

14. Литаврин Г. Г. Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. / Г.Г.Литаврин // ВВ. — 1969. — Т.29. — С.105—107.

15. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — нач. XII в.) / Г.Г.Литаврин. — СПб.: Алетейя, 2000. — 475 с.

16. Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. / Г. Г. Литаврин // ВВ. — 1967. — Т. 27. — С.71—86.

17. Літопис Руський / За Іпатським списком. Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

18. Мильков В. В. Древнерусские апокрифы / В.В.Мильков. — СПб.: РХГН, 1999. — 896 с.
19. Мильков В. В. Идеиные течения древнерусской мысли / В.В.Мильков, М.Н.Громов. — СПб.: РХГИ, 2001. — 564 с.
20. Мурьянов М. Ф. О летописных статьях 1039 и 1131 гг. / М.Ф.Мурьянов // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — М.: Мысль, 1988. — С. 265—269.
21. Нікітенко Н. М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві / Н.М.Нікітенко. — К.: Академперіодика, 2003. — 332 с.
22. «Память и похвала Владимиру» Иакова Мниха // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — М.: Мысль, 1988. — С. 286—291.
23. Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX—X вв. / В.А.Пархоменко. — Полтава, 1913. — 459 с.
24. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. — М.: Худож. лит., 1978. — 413 с.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н.Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т.1. — 640 с.
26. Пресняков А. Е. Организация церкви на Руси при Владимире / А.Е.Пресняков // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — М.: Мысль, 1988. — С. 227—244.
27. Разин Е. А. История военного искусства VI—XVI вв. / Е.А.Разин. — Санкт Петербург; — М.: Полигон, 1999. — 656 с.
28. Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В.Ричка // Історія України. — К., 2001. — № 8 (216).
29. «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI—XII века). — Санкт-Петербург: Наука, 2000. — Т.1. — С. 26—61.
30. Табов Й. Когда крестилась Киевская Русь? / Й.Табов. — СПб.: Издательский дом Нева; — М.: ОЛМА ПРЕСС Образование, 2003. — 416 с.
31. Толочко П. П. Древнерусское государство — Киевская Русь / П.П.Толочко. // История Украинской ССР: В 10 т. АН УССР; гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор. — К.: Наукова думка, 1981. — Т.1. — 495 с.
32. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально политической истории / П.П.Толочко. — К.: Наукова думка, 1987. — 245 с.
33. Флоря Б. Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше / Б.Н.Флоря // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 122—158.
34. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.) / А.С.Хорошев. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. — 206 с.

References

1. Abramov A. Y. Rol' Vyzantyy y Bolharyy v kreshchenyy Rusy / A. Y. Abramov // Vvedenye khrystyanstva na Rusy. — M.: Musl', 1987. — 302 s.
2. Vynohradov H. M. Davn'orus'ky naratyvnyy dyskurs: kryteriyi ta teoretyko-metodolohichne pidgruntya / H.M.Vynohradov // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». — Ostroh: Natsional'nyy universytet «Ostroz'ka akademiya», 2004. — Vyp.4: Istorychni nauky. — S. 84—95.
3. Hay-Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Khreshchennya Rusi velykym knyazem Kyyivs'kym Volodymyrom: obrannya viry i tsyvilizatsiyno politychnoho postupu / Pavlo Hay-Nyzhnyk // Hileya. — 2015. — Vyp.102 (№11). — S.7—22.
4. Hlushak A. Tserkva v Kyyivs'kiy Rusi: vid vvedennya khrystyianstva do zanepadu Kyyivs'koyi derzhavy (988—1240) / A.Hlushak // Hlushak A., Khar'kovshchenko Ye. Istoriya relihiyi v Ukrayini: u 10 t. — K.: Tsentrukhnovnoyi kul'tury, 1996—1998. — T.2: Ukrayins'ke pravoslav'ya. — 1997. — 376 s.
5. Humylev L. N. Drevnyaya Rus' y Velykaya Step'. — M.: Ynstytut DY—DYK, 1997. — Kn.1 — 512 s.
6. Humylev L. N. Ot Rusy do Rossyy / L.N.Humylev. — M.: Ynstytut DY—DYK, 1997. — 560 s.
7. Doroshenko D. I. Narys istoriyi Ukrayiny / D.I.Doroshenko. — K.: Hlobus, 1992. — T.1. — 349 s.
8. Yz «Chtenyya o zhytty y pohublenyy blazhennukh strastotertptsev Borysa y Hleba (mesyatsa yyulya 24)» // Zlatostruy. Drevnyaya Rus' X—XIII vv. — M.: Molodaya hvardyya, 1990. — 302 s.
9. Kryp'yakevych I. P. Istoriya Ukrayiny / I.P.Kryp'yakevych. — Lv.: SVIT, 1992. — 560 s.
10. Krekoten' V. I. Zhytiyna literatura / V.I.Krekoten' // Istoriya ukrayins'koyi literatury. — K., Naukova dumka, 1967. — T.1. — 539 s.
11. Kuz'myn A. H. Padenye Peruna (Stanovlenye khrystyanstva na Rusy) / A.H.Kuz'myn. — M.: Mol. hvardyya, 1988. — 240 s.
12. Lebedev A. Ocherky vnutrenney ystorry Vyzantiysko Vostochnoy Tserkvy / A.Lebedev. — M.: DyK, 1997. — 384 s.
13. Lytavryn H. H. Voyna Rusy protyv Vyzantyy v 1043 h. / H.H.Lytavryn // Yssledovanyya po ystorry slavyanskykh y balkans'kykh narodov. — M.: Nauka, 1972. — S.177—223.
14. Lytavryn H. H. Eshche raz o pokhode russykh na Vyzantiyyu v yyule 1043 h. / H.H.Lytavryn // VV. — 1969. — T.29. — S.105—107.

15. Lytavryn H. H. Vyzantyya, Bolharyya, Drevnyaya Rus' (IX — nach. XII v.) / H.H.Lytavryn. — SPb.: Aleteyya, 2000. — 475 s.
16. Lytarvyn H. H. Psell o prychnakh posledneho pokhoda russkykh na Konstantynopol' v 1043 h. / H.H.Lytavryn // VV. — 1967. — T.27. — S.71—86.
17. Litopys Rus'kyy / Za Ipat's'kym spyskom. Per. z davn'orus. L.Ye.Makh novtsya; vidp. red. O.V.Myshanych. — K.: Dnipro, 1989. — 591 s.
18. Myl'kov V. V. Drevnerusskiye apokryfy / V.V.Myl'kov. — SPb.: RKhHN, 1999. — 896 s.
19. Myl'kov V. V. Ydeynue techenyya drevnerusskoy musly / V.V.Myl'kov, M.N.Hromov. — SPb.: RKhHY, 2001. — 564 s.
20. Mur'yanov M. F. O letopysnukh stat'yakh 1039 y 1131 hh. / M.F.Mur'ya nov // «Kreshchenye Rusy» v trudakh russkykh y sovet'skykh ystorykov. — M.: Musl', 1988. — S. 265—269.
21. Nikitenko N. M. Svyata Sofiya Kyyivs'ka: istoriya v mystetstvi / N.M.Nikitenko. — K.: Akadempriodyka, 2003. — 332 s.
22. «Pamyat' y pokhvala Vladymyru» Yakova Mnykha // «Kreshchenye Rusy» v trudakh russkykh y sovet'skykh ystorykov. — M.: Musl', 1988. — S. 286—291.
23. Parkhomenko V. A. Nachalo khrystyanstva Rusy. Ocherk yz ystorry Rusy IX—X vv. / V.A.Parkhomenko. — Poltava, 1913. — 459 s.
24. Povest' vremennukh let / Pamyatnyky lyteratury Drevney Rusy. Nachalo russkoy lyteratury. XI — nachalo XII veka. — M.: Khudozh. lyt., 1978. — 413 s.
25. Polons'ka- Vasylenko N. Istoriya Ukrayiny / N.Polons'ka-Vasylenko. — K.: Lybid', 1992. — T.1. — 640 s.
26. Presnyakov A. E. Orhanyzatsyya tserkvy na Rusy pry Vladymyre / A.E.Presnyakov // «Kreshchenye Rusy» v trudakh russkykh y sovet'skykh ystorykov. — M.: Musl', 1988. — S. 227—244.
27. Razyn E. A. Ystoriya voennoho yskusstva VI—XVI vv. / E.A.Razyn. — Sankt Peterburh; — M.: Polyhon, 1999. — 656 s.
28. Rychka V. Kyyivs'ka Rus': problemy, poshuky, interpretatsiyi / V.Rychka // Istoriya Ukrayiny. — K., 2001. — № 8 (216).
29. «Slovo o zakone y blahodaty» mytropolyta Yllaryona // Byblyoteka lyteratury Drevney Rusy (XI—XII veka). — Sankt-Peterburh: Nauka, 2000. — T.1. — S. 26—61.
30. Tabov Y. Kohda krestylas' Kyevs'kaya Rus'? / Y.Tabov. — SPb.: Yzdatel'skyy dom Neva; — M.: OLMA PRESS Obrazovanye, 2003. — 416 s.
31. Tolochko P. P. Drevnerusskoe hosudarstvo — Kyevs'kaya Rus' / P.P.Tolochko. // Ystoriya Ukraynskoy SSR: V 10 t. AN USSR; hl. red. Yu.Yu.Kondufor. — K.: Naukova dumka, 1981. — T.1. — 495 s.

32. Tolochko P. P. Drevnyaya Rus'. Ocherky sotsyal'no polytycheskoy ystoriyy / P.P.Tolochko. — K.: Naukova dumka, 1987. — 245 s.

33. Florya B. N. Prynyatyte khrystyanstva v Velykoy Moravyu, Chekhyy y Pol'she / B.N.Florya // Prynyatyte khrystyanstva narodamy Tsentral'noy y Yuhovostochnoy Evropu y kreshchenye Rusy. — M.: Nauka, 1988. — S. 122—158.

34. Khoroshev A. S. Polytycheskaya ystoriyya russkoy kanonyzatsyy (XI—XVI vv.) / A.S.Khoroshev. — M.: Yzd. Mosk. un ta, 1986. — 206 s.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

Doctor of Historical Sciences

Oleg Batrak

Doctoral Candidate of Dnipropetrovsk National University

Rus-Vyzantine war in 1043: ecclesiastical and political ideological dimensions confrontation the context of the religious policy of the grand prince of kyiv Yaroslav the Wise

Deals and analyzed background, causes, course and inherit Rus byzantine Byzantine conflict in 1043 in the context of the church hiynoyi religions, political and ideological policy of the Grand Duke of Kiev Yaroslav Vladimirovich (the Wise). It is noted that the history of the Ukrainian people and the state proves that their development over the centuries influenced by various factors, primarily economic, political or spiritual. Among them, the important role played and religious. With regards implementation of Christian religious processes taking place in the relationship not only between themselves but also with the public and political development of society. At the same time on the way to creating the conditions for long-term existence of the Russian Church autocephalous Grand Prince of Kiev was not taken into account the complexity of the whole complex religious issues. Also add the fact that even if (some modern versions) St. Sophia Cathedral was laid not by Yaroslav and Vladimir, she is unfinished, could also pohority. Note, incidentally, that until now not offered a convincing explanation version of «strange» behavior of ancient secular and religious powers, their motivations; most scientists have concluded there is a problem as such, mostly without revealing their motives and deep essence.

Keywords: Christianity, Rus, Rus-Byzantine war, Yaroslav the Wise, church, politics, religious policy record.

Жангожа Рустем Наїєвич

доктор політичних наук

Закут А. А. Салах

доктор філософських наук, професор

Криза світової цивілізації та доля ісламу у контексті сучасної політичної та культурної ситуації в Україні

*«Такий могутній закон природи,
що всіма володіє воля до життя».
Йосиф Флавій*

Автори спробували викласти параметри пошукового дослідження та позначити ряд ключових особливостей і проблем сучасної мусульманської ідентичності, утворюючих той фон, на якому буде (чи не буде, з від повідними складно прогнозованими наслідками) формуватися в Україні мультикультуралізм, і які потребують глибокого та детального аналізу. Теми, пов'язані з мультикультуралізм та ісламський чинник в Україні є абсолютно новими. Проте, країна поступово бере участь у формуванні культурного різноманіття, все більше і більше охоплює сучасний світ. Цей факт спонукає дослідників визначити основні параметри і характеристики значущих ознак зміни. У пошуковому дослідженні автор спробував визначити, з одного боку, основні ознаки справжнього українському суспільства, які визначають формат мультикультуралізму, а з іншого боку — статус різних етнічних і культурних груп на території України і релігійні і культурні параметри груп. Про розвиток оцінки проникнення ISIS на території України, ми можемо з упевненістю стверджувати, що освітній кваліфікація арабської діаспори в Україні досить високий, щоб відрізнити справжній іслам, від квазі ісламських рухів. Очевидно, що іслам як світової релігії, з її тисячолітньою історією, сформувала великий культурна дискурс, який став невід'ємною частиною сучасного світу, зі своїми ідеями світу і взаємної терпимості.

Ключові слова: іслам, мусульманська ідентичність, мультикультуралізм, цивілізація, сучасна політика, культурна ситуація, Україна, політика.

Теми мультикультуралізму та ісламського фактору для України достатньо нові. Проте, країна поступово залучається у процес формування мультикультуральності, що все ширше охоплює сучасний світ. Це спонукає дослідників прагнути визначення основних параметрів, змістових ознак і характеристики змін, що відбуваються. У ході нашого пошукового дослідження ми намагалися визначити, з одного боку, базові риси нинішнього українського соціуму, що задають формат мультикультуральності, з іншого — стан різноманітних етнокультурних груп на території України та нові релігійно-культурні параметри цих груп, що полегшують чи, навпаки, ускладнюють формування мультикультурного суспільства у специфічних умовах країни.

Однак, настільки широкий спектр розглядуваних питань виходить за межі формату цієї статті. Ця умова суттєво знижує діапазон нашого розгляду багаторівневої соціально-політичної ситуації в Україні, обмежуючи її проблемою політичного Ісламу в Україні у сегменті близькосхідної діаспори.

Ще гірше — з проблемами, пов'язаними із засторогами та фобіями українського суспільства, що полягають в тому, що частина з мігрантів, що проповідують Іслам можуть бути інфіковані ідеологіям ІДІЛ та інших квазі-ісламських екстремістських груп з подальшими практичними діями — міжконфесійним протистоянням і, як крайня ситуація, з терористичними акціями.

Одразу ж підкреслимо, що на близькому Сході про Україну та українців вибудувалось стійке позитивне ставлення. Це пов'язано з повною відсутністю ксенофобії і якогось утиску прав і можливостей з боку корінного населення країни, високим освітнім цензом українського суспільства в цілому і професійними спеціалістами та педагогами, зокрема, які дають зарубіжним студентам освіту, відповідну міжнародним стандартам. Завдяки цим обставинам, представники арабської діаспори в Україні мають стійкий імунітет проти якихось екстремістських течій.

На підставі співставлення багатьох факторів соціального та екзистенціального характеру, можна стверджувати, що впливу яких би то не було екстремістських настроїв серед арабської діаспори немає по простій причині — відсутності соціальної бази.

До розвитку аналізу у відношення проникнення ІДІЛ на територію України, можна впевнено стверджувати, що освітній ценз представників арабської діаспори досить високий, щоб відрізнити достовірний Іслам від квазі-ісламських рухів. Адже очевидно, що Іслам, як світова релігія з її тисячолітньою історією сформував широкий культурний

дискурс, що став невід'ємною частиною світової цивілізації з її ідеалами миролюбності та толерантності.

У цьому сенсі нам би хотілося особливо підкреслити, що достовірний Іслам та ІДІЛ не мають нічого спільного. Навпаки, від рук терористів ІДІЛ щоденно гинуть сотні і сотні жителів регіону близького Сходу. Мусульман за своїм віросповіданням.

Завершуючи тему ІДІЛ та його можливого поширення в Україні, позначимо, що кожен теракт — це, перш за все, інформаційний акт. Саме в цьому контексті і необхідно його розглядати. У цьому контексті, варто звернути увагу на те, що від рук терористів гинуть, перш за все, представники ареалу поширення Ісламу. Проте, світові ЗМІ, свідомо чи ні, ігнорують ці наочні факти, посилюючи при цьому масову недовіру та різноманітні фобії по відношенню до мирних мусульман зі сторони суспільства країн їх перебування.

Крім того, важливо не хибити з термінологією, що не має ніякого змісту: ІДІЛ — в жодному разі не держава. Це незаконне злочинне утворення, яке необхідно ліквідувати. І перш за все, силами достовірного Ісламу.

У даній статті йдеться про сучасний стан Ісламу та специфіці прояву його традицій в Україні, які необхідно враховувати при формуванні об'єктивної та виваженої політики розвитку мультикультуралізму в умовах глобалізаційних процесів у форматі України...

Грунтуючись на цих факторах, спробуємо викласти параметри проводжуваного нами пошукового дослідження та позначити ряд ключових особливостей і проблем сучасної мусульманської ідентичності, утворюючих той фон, на якому буде(чи не буде, с відповідними складно прогнозованими наслідками) формуватися в Україні мультикультуралізм, і які потребують глибокого та детального аналізу.

Упродовж всієї своєї історії, Україна, хоча і знаходилась у складі того чи іншого державного утворення, але мала достатньо близькі стосунки із зарубіжними країнами. Однак, за винятком деяких короткочасних періодів, вона могла брати участь у міжнародних відносинах лише в опосередкованому форматі, не виступаючи(де факто і де юре) повноважним суб'єктом міжнародної політики.

Уперше в своїй історії набутий суверенітет, дав Україні легітимне право самостійно і в повному обсязі брати участь в міжнародних інститутах у якості повноцінного, повноважного та відповідального суб'єкта. Цей статус ставить країну та її владні структури перед набагато більш широким спектром проблем та необхідністю ретельного та відповідального обґрунтування при прийнятті тих чи інших політичних рішень. Тепер перед владними інститутами України зі всією актуальністю та

гостротою постає завдання випрацювати власний алгоритм рішення проблем системного характеру, з якими Україна раніше не зіштовхувалась.

Розташування на перехресті основних транспортно-комунікаційних магістралей євразійського геополітичного простору забезпечує країні ряд переваг власне економічного характеру. Поряд з тим, саме ситуація транзитивного простору в поєднанні з переживальними (прим. ті, що переживаються) перехідними процесами створює немало внутрішньополітичних проблем, які необхідно конструктивно та оперативно вирішувати. І не тільки для оптимізації власного соціально-політичного устрою, але членством у міжнародних організаціях, що накладає певні зобов'язання при виконанні широкого комплексу завдань, усталеними міжнародно-правовими нормами щодо гармонізації міжетнічних та міжконфесійних відносин.

У першу чергу, Україні належить реконструювати модель етногенезу державо-утворювальної нації, виходячи із власних, а не нав'язаних ззовні, як у минулі роки артефактів. Стає очевидним, що при вирішенні цього завдання, використовуючи об'єктивні та цілеспрямовані методики, необхідно осмислити важливі історичні етапи становлення тієї спільноти, в ході етногенезу якої відбувалася консолідація різних субетнічних груп, що склали етнокультурну субстанцію українського етносу. Не менш важливо реконструювати стратифікацію населення країни по регіональним, внутрішньополітичним та демографічним характеристикам.

Це завдання ускладнюється також і тим, що частина громадян ідентифікують себе з відмінними релігійними конфесіями, історико-культурними та регіональними традиціями, не кажучи вже про персональні особливості, що характеризують особистість окремої людини, які неприпустимо ігнорувати.

Якщо казати про людину, про більш менш гідні умови його існування в різних сферах життєдіяльності у час високотехнологічної постіндустріальної та фінансово інформаційної економіки, то тут, якщо враховувати матеріальну складову життя, людство здійснило приголомшуючий прорив.

При цьому, чимало дослідників позначали, що всупереч духовним та етнічним цінностям, до яких закликали Священні книги, прагнення жити успішно в світі сутнісному, багато століть визначало ціннісні орієнтири суспільства та окремої людини, його систему прагматичної аксіології.

Керуючись цим доступним для кожної простої людини правилом, щорічно, протягом останніх десятиліть, на Захід прямують мільйони вихідців з бідних країн. У пошуках кращої долі, вони воліють підвищити

свій матеріальний статус. Однак, при цьому, вони не проявляють наміру вбудовуватися в культуру приймаючих країн, імплементувати у свій образ життя моральні цінності, які, в силу їх незвичності, постають ворожими та неприйнятними.

Але це — інша історія, багаторазово описана скептиками мультикультуралізму та транскультурації, яка, на думку деяких політичних лідерів не настільки драматична, як зображується.

Можна сказати, що нині спостерігається своєрідне велике переселення народів, обумовлене не тільки законами розвитку капіталу, фінансово промислових груп, прискорюваних глобалізаційними процесами, але і страхом за збереження свого фізичного існування з причини озброєного протистояння різних терористичних груп. Така міграція, зокрема, має пояснення, пов'язане з тим, що в країнах по сучасним міркам, з неефективними методами управління, соціально-політичної та економічної організації життя, в яких більшість людей позбавлене можливості задовольняти елементарні матеріальні потреби та реалізації свого творчого потенціалу. Не кажучи вже про те, щоб піднятися на соціальних ліфтах на більш високий таксономічний рівень благоустрою, професійного та кар'єрного росту. Утім, прагнення жити в благополучних країнах властиве аж ніяк не тільки вихідцям з країн Дар ель Ісламу, але і представникам країн, не маючих стосунку до ісламського ареалу, про який так багато кажуть, обговорюють та пишуть в останні роки.

У світлі викладеного і у порядку обговорення доречним буде звернути увагу на наступне.

Всі розмови про роль ісламського фактору у соціальних процесах, актуальності питання про політичний Іслам, на наш погляд, відриваються від реальності, коли, при розгляді проблематики релігії, вони ведуться поза розгляду загальнолюдських цінностей. Тих цінностей, які ми знаходимо у Великих Книгах. Уявляється, що гуманістична їхня сутність та зміст з найбільшою повнотою знайшли сцієнтистську артикуляцію у Загальній Декларації Прав Людини.

Проте, скандальні акції з карикатурами на пророка Моххамеда, публічне спалення Корану американським служителем церкви, провокативний фільм «Невинність мусульман», у якому демонструється образ мусульман, що викликав сплеск озброєного обурення в багатьох країнах Дар ель Ісламу, неминуче веде до сталого міжконфесійного протистояння, що провокує крайній прояв ксенофобії.

З цього погляду, досить доречно питання про те, яким чином з позицій реформованого Ісламу і в чому повинен проявлятися новий підхід у

мисленні мусульманина(будь-то прибічник сунітської чи шіїтської конфесії) відносно загальнолюдських цінностей?

Правомірно поставити перед собою питання, чи є в міжконфесійних відносинах непримиримі протиріччя? Якщо на це питання відповісти позитивно, то про який рух до внутрішньоконфесійного консенсусу серед мусульман і, тим більш, міжконфесійному екуменізму, що охоплює свідомість всього людства, може йти мова?

На фоні того, що ми бачимо перед собою: ідеологічні колізії, новітня політична історія, ангажований інформаційний простір за допомогою афілійованих медіальних груп — уся тотальність нашого буття — методично вселяють нам те, що світ Ісламу налаштований агресивно по відношенню до всього, що знаходиться за його межами. У першу чергу, по відношенню до демократії, лібералізму та правам людини.

А між тим, в той час як, Європа, протягом всієї нової та новітньої історії, багато в чому поповнювала свою сукупну матеріально економічну базу за рахунок неприкритого грабунку своїх колоній, гнітом та фізичним знищенням мільйонів мирних жителів, у середовищі мусульман відбувався безперервний процес засвоєння великих загальнолюдських цінностей і етичних ідей, що містяться в Корані та хадисах, присвячених вчинкам та заповітам пророка Моххамеда. У філософських трактатах цілого корпусу великих арабських філософів, праці яких визначили розвиток європейської філософської думки; поезії, що надихнула поетичних геніїв Європи.

Субстанціональною основою цих цінностей складала ідеї Добра і Милосердя, Терпимості та Толерантності по відношенню до всіх людей інших національностей та віросповідань, до членів своєї сім'ї, до сусідів та кожному пересічному. Умінню жити з людьми та серед людей.

Життєві шляхи великих Пророків, великих імамів та керівників правовірних мусульман, що сміливо виступали проти влади за відступ від Ісламу, в ім'я збереження людині свободи, незалежності та людської гідності. В ім'я свободи та незалежності своєї країни та народу.

Але слідування заповітам великих провідників Істини лише на словах, не піклуючись про благоустрій суспільства та людини тотожне злочину.

Симптоматична моральна оцінка російським дослідникам політичного Ісламу Гейдара Джемала: «...я брав участь у революції в Таджикистані, бачив, як це робиться в Чечні, бачив, як все проливається, як гинуть надії і все роз'їдає ентропія... Подорожні, пристосуванці на корені перехоплюють ініціативу жертвних людей. Може бути, вся правда (істина) не стільки у невідповідності завірянь влади та реального стану суспільства, скільки в тому, що у природі людини, як показує всесвітня історія

та соціальний досвід сучасних революцій в дійсності превалює далеко не прагнення покращити світ у відповідності до священних писань, а біологічна складова його генетичного коду, де, в кращому випадку, спить совість і люди здійснюють недозволене...» [1].

Очевидно, не існує такої статистики, яка б могла показати приблизну чисельність людей, що загинули у всіх війнах, враховуючі релігійні; жертв міжнародного тероризму.

Але немає жодного дня, часу, коли б на землі, протягом всієї історії людства, окремо взята людина, включаючи життя всіх представників поколінь його попередників, не вбивав, не здійснював насилля, не крав, не брехав. Інакше кажучи, при будь-якому зручному випадку, не порушував 10 заповідей, загальнолюдських цінностей...

Озирнувшись навколо себе, бачиш все це Тут і Зараз, де, в повсякденному житті, виражаючись мовою Корана, «Вони постійно слухають брехню, пожирають заборонене...» (5:46).

І ця гірка правда, звучить актуально, адекватно відображаючи устої сучасного суспільства.

Відкриєш Книги Священного Писання, Корану та помічаєш, що тут немало сур, у яких містяться попередження та рекомендації, регламентуючі думки та вчинки людини з точки зору високої моралі...Але... Але хіба зло, творене у сучасному світі, не являє собою прямим доказом далеко не довершеної(первісно грішної) природи людини? Як можна апелювати до совісті, добродійності людини, коли, нас правді, повсюди проявляються свідоцтва її, аж ніяк не праведних думок та дій?..

У світському суспільстві взаємовідносини регулюються законами та підзаконними актами. Але хіба ми не є свідками повсякденних порушень правового законодавства? У клерикальних суспільствах справедливість охороняється релігійними інститутами та вірою. Зрозуміло, названі принципи не є дихотомічними. Але те, що вони ілюструють підхід до проблеми людини з протилежних сторін, очевидно. Який з цих підходів більш ефективний?

Імовірно, істина, як завжди, знаходиться посередині. А це означає, що виниклий крен у бік секуляризації суспільного життя, повинен буде виправлений для відновлення оптимального балансу між правом і релігією. У цьому випадку антиутопічні філософські концепції Жана Бодріяра («Прозорість зла») і ентропійна проза Мішеля Уельбека («Розширення простору боротьби») з прогнозів про майбутнє, стануть констатацією того світу, від якого людство відхилилося.

Але повернемося до питання про загальнолюдські цінності і задумаємося, який, скажімо так, статус, сприйняття їх мусульманськими

країнами, Точніше, як проявляються загальнолюдські цінності у конкретних народів (товариств), які сповідують той чи інший дискурс Ісламу, в умовах наступу епохи глобалізму та фінансово інформаційної економіки? Хіба правда зараз не полягає в тому, що спостерігається кризова ситуація не стільки на Заході, а, насамперед, в країнах мусульманських, де організація соціально-політичного життя по Шаріату досі не навела жодного позитивного прикладу, який би продемонстрував факт піднесення людини, еволюції суспільства на духовній основі. Погляньмо на події, що відбуваються на мусульманському Сході в останні десятиліття, пов'язані з підвищенням ролі ісламського чинника в політиці на тлі солідарних дій розвинених країн світу. На жаль, вони, з точністю навпаки, слідуєть вказівкам Пророка. У свій час, про це писав Мухамад Ікбал, зіставляючи мусульманський Схід і Захід: «Європейський ідеалізм ніколи не був живим фактором у житті Європи, і результатом цього стало збочене Еґо, існуюче в нетерпимих один до одного демократіях, єдина функція яких полягає в експлуатації бідних в інтересах багатих» [2].

І далі, продовжуючи свою думку, один з найбільш відомих дослідників ідеї інтелектуальної модернізації ісламського віровчення писав: «Повірте мені, Європа сьогодні — найбільша перешкода на шляху морального просування людини. Мусульманин ж, навпаки, володіє цими вищими ідеями на основі одкровення, яке, кажучи з глибин життя, інтерналізує свою власну уявну екстернальність. Для мусульманина духовна основа життя є справа переконання, за яку навіть найосвіченіша серед нас людина з готовністю віддасть своє життя; і, враховуючи базову ідею ісламу щодо того що низхідних одкровень на людину в майбутньому більше не може бути, ми повинні стати в духовному відношенні одним з найбільш емансипованих на землі народів» [3].

Якщо опуститися на землю, зіставити з тим, що відбувається насправді, не забуваючи Ірак, Афганістан, так звану, «арабську весну» і численні теракти, що влаштовуються квазі-ісламістськими екстремістськими угрупованнями і задати собі питання: на основі яких принципів будуються взаємини сучасних мусульманських країн? Хто і як проводить свою внутрішню економічну і соціальну політику, організовує політичне життя? То абсолютно доречно і своєчасно буде згадати пропозиції тих експертів, аналітиків, які стверджували, що Іслам необхідно розглядати в глобальному контексті. Тобто, розглядати Іслам не як гомогенний стан, а у версіях, що не порушують його базові цінності. Але з урахуванням особливостей національних культурних традицій і колективної психології тієї чи іншої країни.

У цьому сенсі, зокрема, необхідно позначити різницю між Королівством Саудівська Аравія і значно відмінним від неї по соціально-політичному й економічному устроєм Малайзії. Хоча остання, також, за своїм державним устроєм представляє монархію. Правда, Конституцій ну монархію. Малайзія, як мусульманська країна, в зіставленні з Королівством Саудівська Аравія, зразок лабільності в організації економічної, соціальної та інших сфер життя.

Якщо економіка Саудівської Аравії, значною мірою, «сидить на нафтовій голці», то Малайзія, не маючи значних природних ресурсів, за минулі півстоліття, з відсталої перетворилася на одну з найуспішніших в економічному та соціальному відношенні країни Південно-Східної Азії, успішно розвиваючої цілий ряд аграрних і високотехнологічних промислових галузей господарства.

Хоча і тут є ціла низка питань, відповіді не виглядають вичерпними, оскільки вестернізація економіки і соціального життя суспільства не може бути універсальним критерієм благополуччя суспільства в цілому та її окремих членів, зокрема.

Традиції східної культури тісно пов'язані з історичною пам'яттю, яка органічно вростає в генетичний код і суттєво впливає на систему цінностей і індивідуальну самооцінку людей. Це почуття змушує людину відтворювати та співвідносити минуле, з його перемогами і поразками, з сьогоденням, несучи за нього повноцінну відповідальність і спонукального виправляти похибки минулого хоча б у віртуально моральному форматі. Віддалений аналог цієї філософії можна знайти в давньогрецькій трагедії, коли герої страждають через гріхи своїх предків і в індійському понятті карми...

Сучасна західна людина значною мірою орієнтована на успіх, на наочний результат, мало звертаючи увагу на процес досягнення цього результату. На відміну від нього, людина, вихована в руслі східних традицій, зорієнтована на сам процес. Очевидно, що в «змаганні» по практичному оволодінню ситуацією, західний спосіб мислення видається більш динамічним, а значить і більш успішним.

Але чи означає це, що пам'ять сучасної західної людини, його самопозиціонування, актуальніше і оптимальніше, ніж колективна генетична пам'ять безіменних людей, для яких зв'язок з традиціями визначають істинність обраних рішень життєво важливих проблем?..

Тих совісних людей, що з наївним переконанням і з похвальною ретельністю виправляли минуле, вкладаючи в його зміст такі бракуючі властивості, якими є неодмінне дотримання справедливості і осторога втратити відповідальність нехай навіть не за тобою скоєний вчинок? І

ще багато чого з того, що цінуємо ми в своєму житті більше її самої, але про що мовчить будь-який підручник, присвячений минулій історії, немов тільки перемогами і поразками, пов'язаними із «збиранням і втраченою земель і народів, та ще одними лише винаходами машин і соціальних законів», вимірювалося життя наших пращурів на землі...

Чи означає це, що наше нормативно технологічне розуміння історії, стане причиною того, що нащадки наші будуть згадувати про настільки завдяки тим сумнівним, матеріально обчислювальним благам, які зуміли ми створити в своєму повсякденному житті і успадкують тільки лише наші помилки щодо їх примноження, викресливши зі своєї пам'яті за непотрібністю все те, що було справжнім сенсом і змістом нашого життя?..

Чи не в цьому, хоча б частково, складається екзистенціальна й соціальна проблема західної людини, що стала причиною системної гуманітарної кризи сучасного західного світу? З початку ХХ століття найвизначніші інтелектуали Заходу стали приймати Іслам, знаходячи в ньому відповіді на багато питань індивідуальної властивості. У наші дні кількість неофітів, що прийняли Іслам, все зростає і зростає. При чому ці люди є вихідцями з економічно благополучних країн. Ось тут і полягає одна з найгостріших проблем сьогоденної політичної ситуації, пов'язана з так званим «ісламським тероризмом». Так, тероризм не має жодних виправдань. Але для ефективної боротьби з ним необхідно розуміння феномена терористів неофітів(шахідів), які йдуть на смерть заради ідеї.

Якої ідеї?.. Де, яка світова релігія проголошує і виправдовує терор і бивство безневинних людей як якийсь релігійний подвиг?..

Не маючи достовірних даних, отриманих в результаті польових досліджень, можна тільки припускати, що, так звані, шахіди смертники отримують перші уроки релігійної освіти «на підході».

Питання про те, хто ці гуру інструктори і з якою метою вони проводять операції із зомбування неофітів, якщо виключити нав'язливі і не маючи прямих доказів здогадки, залишається поки відкритим. Від його рішення залежить не тільки фізичне життя багатьох сотень і тисяч невинних жертв, але напрямок розвитку всієї світової цивілізації. Крім того, слід повторити, що Іслам не гомогенний унаслідок внутрішньо конфесійного протиріччя. Є суніти і шиїти, між якими не перестає тривати прихована і відкрита конфронтація. Не секрет, що існують багаті і надбагаті мусульманські країни, відносини між якими не цілком толерантні. По життю так воно і є. Але ця обставина не має ніякого відношення до яких би то не було принципів справедливості, проголошуваних віровченням Ісламу.

У країнах Дар ель Іслама об'єктивно співіснують жорсткі авторитарні режими і мусульманська опозиція, як ліберального, так і радикально екстремістського напрямку. Як ті, так і інші далекі від проявів консенсусу і милосердя по відношенню один до одного. І перші, і другі гранично жорстокі, фізично знищуючи свого супротивника.

«Світ — це не тільки те, що можна відчувати і пізнати... але і те, що можна створити і переробити». Це слова великого мислителя ХХ століття Мухамада Ікбала, які закликають до мобілізації конструктивної діяльності кожної окремої людини і суспільства, в цілому.

І не тільки в ареалі поширення Ісламу... На жаль, судячи з реальності, ці ідеї поки що не дійшли до адекватного розуміння політичними лідерами більшості мусульманських країн і адекватного відгуку у свідомості віруючих мусульман, як це відбувалося в Європі під час християнської Реформації.

і сучасній Європі, можна спостерігати руїни старовинних замків, соборів, церков, які були зруйновані в результаті воєн між католиками і протестантами. Це події, давно минулих днів, чого не скажеш сьогодні відносно Сходу, пов'язаного з Ісламом, що потенційно приховує у собі, як загрозу повернення до консервативних ідейних позицій у прочитанні Корану (проорокуючим повернення у середньовіччя), ризики, можливості катастрофічних наслідків від активізації квазі-релігійного екстремізму і тероризму. Так і новий імпульс всьому людству, що спонукають його вийти з системної кризи через відродження духовної культури як справжньої мети загальнолюдської цивілізації. Що чекає нас в найближчі десятиліття? Руйнування, внаслідок міжконфесійних та міжетнічних конфліктів і спустошливих воєн? Рукотворні техногенні катастрофи, що гублять все живе на планеті Земля? Або координована творча діяльність людства з метою примноження добробуту і духовне оздоровлення всіх і кожного?

Відповіді приховані не поза, а в свідомості сучасного світового співтовариства.

Список використаних джерел

1. Гейдар Джемаль. Ориентация — ислам, или — назад, в будущее. Интервью журналу «Человек» №3,1999 // Освобождение Ислама. — М., 2004. — С.10;

2. Мухаммад Икбал Реконструкция Религиозной Мысли в Исламе. — М., 2002. — с. 166.

References

1. Heydar Dzhemal'. Oryentatsyya — yslam, yly — nazad, v budushchee. Ynterv'yu zhurnalu «Chelovek» №3,1999 // Osvobozhdenye Yslama. — M., 2004. — S.10;
2. Mukhammad Ykbal Rekonstruktsyya Relyhyoznoy Musly v Yslame. — M., 2002. — s. 166.

Rustem Zhangozha

Doctor of Political Sciences

Zakut Salah

Doctor of Philosophical Sciences, Professor

The crisis of world civilization and the fate of the numbers in the context of contemporary political and cultural situation in Ukraine

Topics related to multiculturalism and the Islamic factor in Ukraine are quite new. However, the country is gradually involved in the formation of a multiculturalism, increasingly embracing the modern world. This fact encourages researchers to define the basic parameters and characteristics of meaningful signs of change. In the exploratory investigation author tried to determine, on the one hand, the basic features of the present Ukrainian society, that define the format of a multiculturalism and on the other hand — the status of various ethnic and cultural groups on the territory of Ukraine and religious and cultural parameters of the groups. That facilitate or, on the contrary, hinder the formation of a multicultural society in the specific conditions of the country.

On the development of the evaluation of the ISIS penetration onto the territory of Ukraine, we can confidently assert that the educational qualification of the Arab diaspora in Ukraine is high enough to distinguish the genuine Islam, from quasi Islamic movements. It is evident that Islam as a world religion, with its thousand year history, formed an extensive cultural discourse, which has become an integral part of the modern world civilization, with its ideas of peace and mutual tolerance.

Keywords: *Islam, Muslim identity, multiculturalism, civilization, modern politics, cultural situation, Ukraine, politics.*

Розділ V КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

Литовські статuti 1529, 1566, 1588 років

Друга половина XIV ст. — перша половина XVII ст. були періодом, коли долю України визначали спочатку Литва, а потім Польща, а там турки з татарами. Панівні верстви князівства Литовського та Речі Посполитої поступово здійснювали політику ліквідації залишків автономності українських земель. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. особливо посилювався національно релігійний та соціальний гніт. Проте політика колонізації викликала піднесення руху опору народу України, пробудження національної свідомості українського народу, його духовного злету та інтелектуального розвитку. Козацтво стало ключовою постаттю в національній свідомості українців, в історії України.

Розумінню і вивченню цих проблем сприятиме знайомство з документами і матеріалами з цього історичного періоду. Так, Литовські статuti, що складені на підставі великокнязівських привілеїв, жалувальних грамот, звичаєвого права — це кодекс феодального права Литовської держави XVI ст., в якому відбилася прагнення феодалів зміцнити права на землеволодіння і поневолення селян. Документи Устави на волюки розкриває, як здійснювалось руйнування старовинного аграрного ладу, коли основою великокнязівського господарства ставав фільварок, а землі поділялись на волюки (ділянки площею 30 моргів), що хоч і не повністю, але руйнувало сільську громаду, зміцнювало феодальну залежність селян.

Розділ 1. Загальна характеристика прийняття Литовських статутів

1.1. I Литовський статут — 1529 р.

Ще на початку XVI століття держава Литовська не мала кодифікованого законодавства, а правувалася, окрім краєвих установ і привілеїв, за своїми місцевими звичаями. Князівський уряд мав намір звести докупи всі «права», але здійснення його відкладалося. З ініціативою кодифікації виступило шляхетство, яке саме набирало сили. Кого представники на сеймі 1514 року подали великому князеві прохання, щоб дав писа-

ні права та закони. На сеймі 1522 року справу було порушено знову. Проект статуту складався юристами великокняжої канцелярії. При цьому враховувалися норми звичаєвого права, Судебника Казимира 1468 року, а також привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право.

Дослідники цього статуту вбачають також його зв'язок зі старим руським правом, особливо з «Руською правдою». Більшість вчених зійшлися на тому, що саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна, найбільше зберегла й розвинула староруські правові норми. Підкреслюючи надзвичайну схожість між «Руською правдою» й Литовським правом, професори Максимейко та Ясинський пояснювали цю схожість тим, що «Руська правда» виникла саме на тім ґрунті, де пізніше виник і Литовський статут, тобто на Київській Русі.

Обміркований на кількох сеймах, статут був ухвалений восени 1529 року. Він не друкувався, а для практичного вжитку переписувався. Через те в списках, що збереглися й дійшли до нашого часу, зустрічаються різні неузгодження, поправки, додатки. Характерною рисою ста туту є те, що писаний він білоруською мовою.

У Великому князівстві Литовському кодифікаційні тенденції проявились у 1501 році, коли у Волинському привілеї великий князь Олександр декларував, що він буде діяти «пока права Статута в отчизне нашей вставим». Справжня кодифікація права в князівстві розпочалася в 1514 році. Проект Статуту був поданий сейму в 1522 році, остаточний текст його було затверджено на віденському сеймі лише в 1529 році. Статут було прийнято як закон, який мав однакову силу для всіх жителів Литовсько-Руської держави незалежно від їхнього стану. Джерелами Статуту були: звичаєве право, великокнязівські привілеї та норми Руської правди, а також римське канонічне право [4, с. 225—227].

У Статуті 1529 року було 13 розділів, які нараховували 282 статті.

В перших трьох розділах були зібрані, в основному, норми конституційного права та принципіальні положення інших галузей права, в четвертому та п'ятому — шлюбно-сімейне та спадкове, в шостому — процесуальне, в сьомому — кримінальне, у восьмому — земельне, в дев'ятому — лісне та мисливське, в десятому — цивільне, в одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому — кримінальне та процесуальне право.

У Статуті були юридично закріплені основи суспільного та державного ладу, правове становище населення, порядок утворення, склад та повноваження деяких органів державного управління. Така повнота систематизації правових норм різних галузей права дає підстави називати Статут 1529 року зводом законів на основі кодифікації місцевого права,

викладеному на мові староруській, зрозумілій для більшості населення Литовсько-Руської держави. Перший розділ трактував питання про верховну владу та ставлення до неї населення. Другий — про «земську оборону», себто про організацію військової служби. Третій — про шляхетські вольності. Четвертий — про суддів та про суди. Всі інші містили норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу. Статут був, безперечно, підсумком певної боротьби між панами магнатами та шляхтою й фіксував ту сукупність прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано: її не можна карати без судового публічного процесу; землю не можна одібрати без вини; відповідальність шляхтича за злочин встановлювалася лише індивідуально. Шляхта також дістала право апеляції на рішення сулу воєводи або старости до самого великого князя, мала свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей [6, с. 102—104].

1.2. II Литовський статут — 1566 р.

У 30—40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулись значні соціально-політичні зміни. Зміцнилось правове становище шляхетства в його боротьбі з магнатами. Значну частину шляхти не задовольняв Статут 1529 року. Найбільш настирною у вимогах прийняти новий статут була волинська шляхта. На Віденському сеймі 1551 року Сигізмунд II зобов'язався «с порадою панов рад своїх» створити для виправлення діючого Статуту комісію з п'яти католиків і п'яти православних.

Статут 1566 року був правовою системою незалежної держави, зв'язаної з Польщею тільки спільним правителем. На черзі дня стояла більш тісна унія двох держав. Її підтримували повітові сеймики, які бажали шляхетського судочинства за польським зразком. Висловлювалася вимога рівності всієї шляхти перед законом, що пов'язувалось з ліквідацією судових привілеїв магнатів.

Статут було затверджено сеймом у 1554 році, але він набрав чинно стільки з 1566 року. За рівнем кодифікаційної техніки статут 1566 року перевершував перший. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому князівстві Литовському з 1530 до 1565 року. Статут 1566 року підрозділявся на 14 розділів і 367 артикулів. Якщо порівняти I та II Статуту, то в останньому бачимо більш досконалу систематизацію правового матеріалу. Розділи перший, другий і третій тут регулюють норми державного права, розділ четвертий присвячено судоустрою, розділи з п'ятого по десятий — приватному праву,

нарешті, розділи з одинадцятого по чотирнадцятий регулюють кримінальне та процесуальне право.

II Статут називають ще Волинським, і це, мабуть, тому, що найбільшого поширення він набув на Волині, проте діяв також у Київському та Брацлавському воєводствах.

Процес збільшення шляхетських прав і привілеїв, бажання шляхти закріпити ці права у кодексі привели до схвалення сеймом нової редакції — так званого «Волинського» статуту 1566 року. Цей другий статут мав вже 14 розділів і 366 артикулів. Система й розподіл лишилися ті самі, але значно розширено розділ про шляхетські права й карні злочини. Особливу увагу привертає судовий розділ [2, с. 97—98].

Окрім судів державних та статуткових, серед українського й білоруського населення утворювався народний (громадський) суд, відомий під назвою «копи». Копний суд стояв у тісному зв'язку зі старим вічевим зібранням. Населення певної території складало певного роду союз для охорони себе від злочинних елементів і боротьби з ними. Коли хтось помічав злочин або сам ставав його жертвою, то скликав «копу», себто віче всіх правоспроможних осіб своєї округи, які мусили з'являтися самі або присилати заступників, щоб учинити слідство й суд. Звичайно, перші копні збори, що мали завдання провести слідство по гарячому сліду, складались з ближчих сусідів і носили назву «гарачої копи». Потім вже сходилась велика копа, де збиралися всі члени округи в урочистій обстановці, додержуючись певних обрядів і формальностей відбувався судовий процес, виносився присуд (на словах або письмово), котра виконувала присуд.

Компетенція копного суду була широка: до неї належали майже карні й цивільні справи, які могли виникнути серед населення. До копного суду могли звертатися всі стани суспільства. Копний суд передавав справу як до вищої інстанції — до суду громадського туди ж можна було й апелювати на його вироки.

Люблінська унія передбачала не лише інтеграцію державних структур, а й зближення польської та литовської систем права. Під польським впливом на сеймі 1569 року було прийнято постанову, що призначала депутатів для виправлення Статуту, які «Статут польський мають покласти перед собою, узгодити з ним, наскільки це можливо, литовські закони, щоб у всій нашій державі, як в єдиній Речі Посполитій, могло відправлятися єдине і негайне правосуддя».

Але до уніфікації права не дійшло. Шляхта Великого князівства Литовського вперто захищала автономію своєї правової системи, в якій вона не без підстав вбачала основу політичної автономії Литви у федеративній Речі Посполитій.

Статут 1566 р., в суті речей, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православних порівняно з католиками (це мало, як уже зазначалося, радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок — це Більський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на містцях гловнійших повітом... зъездчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно територіяльного поділу держави, що тоді ж було проведене й зафіксоване у так званому «Списанні повітов Великого князства Литовского й врадни ков в них». Згідно з новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено такі адміністративні одиниці воеводства: Київське — з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудо вими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське — з Луцьким, Володимирським і Крем'янецьким судовими повітами; Брацлавське — з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом) Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався і політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті служило підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Другий Литовський Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством. Крім того, Другий Статут про демонстрував високий рівень системної правничої думки [11, с. 53—55].

1.3. III Литовський статут — 1588 р.

Робота над III Статутом зробила можливим подальший розвиток правової системи Великого князівства Литовського. В комісію, створену для доповнення Статуту, король призначив двох радних панів (одного — єпископа, другого — світського, «секретаря нашого — доктора Августина» (віденський вїйт, доктор права Віттенберзького університету Авгу-

стин Ротундус. — П. М.) і дев'ять представників шляхти (по одному від воєводства). Серед них були католики і православні. Більшість дослідників відносить початок копного права до часів «Руської правди», себто до XI—XII століть, і взагалі підкреслює тісний внутрішній зв'язок між копкими судами й громадськими вічевими судами старої Русі

Кодифікаційний процес Великого князівства Литовського продовжувався У 1588 році затверджено нову, найбільш розроблену редакцію статуту, відомий під назвою «Новий». В ньому найбільш проглядається врегулювання феодальних відносин. Зокрема формування кріпацького прошарку населення Кримінальні норми спрямовані на захват рухомої й нерухомої власності. Земельне право охороняло монополію земельної власності шляхти.

Цей статут в протилежність акт Люблінської унії 1569 року закріпив державно політичну самостійність Великого князівства Литовського.

При розробці III Статуту головну роль відіграли депутати воєводства. Це свідчило про зміну в співвідношенні політичних сил на користь шляхетства. Проект Статуту обговорювався на повітових сеймиках шляхти та на генеральних литовських з'їздах в 1582 і 1584 рр. Редакційні роботи були зосереджені в канцелярії Великого князівства. Звідси та провід на роль, яку відігравали в роки підготовки Статуту канцлери та підканцлери: Микола Радзивілл, Остафій Волович і Лев Сапега.

III Статут був затверджений у відповідності з процедурами того часу спеціальним актом короля Польщі і Великого князівства Литовського 28 січня 1588 року. В листопаді 1588 року він був надрукований і набрав чинності.

У вступі до III Статуту, написаного Левом Сапегою, підкреслювалося, що метою правової держави є охорона прав і свобод громадян.

III Статут, як і два попередні, було підготовлено староруською мовою. Підканцлер Лев Сапега вирішив видати Статут на мові рукописного оригіналу, підкреслюючи при цьому, що «не обчим яким язиком, але своїм власним права списание маем» [10, с. 121 123].

Правова система за Статутом 1588 року — це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття Статут являв собою взірць для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. Слід також підкреслити, що III Статут діяв на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої.

Статут 1588 року складався з 14 розділів, які нараховували 488 статей. Розглянемо головні положення статутів за галузями права, хоча

такого підрозділу в Статутах не було. Це сталось пізніше, з виникненням буржуазного права. Право кожного періоду відповідає в основному економічним, політичним та соціальним відносинам, які його породили. Основу правової системи даного періоду складав поділ права на публічне та приватне. Кримінальні норми зливались як з публічним, так і з приватним правом. Майнові відносини розглядалися як відносини людей з речами. Порушення приватного права породжувало обов'язки, виникнення, дія та припинення яких регулювали зобов'язувальним правом. Наприклад, годовщина як штраф за вбитого була одним із видів зобов'язань. Тільки визначивши співвідношення публічного, приватного і зобов'язувального права та межі їхньої дії, право даного періоду можна умовно розділити за галузевим принципом.

Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840, юридичне запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької області) і Придніпров'ї. Написаний білоруською мовою, а в 1614 його перекладено і видано польською, згодом — французькою, латинською та ін. мовами.

Закріплював феодальну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з ін. розрядами залежних селян.

Договори, як правило, укладаються в письмовій формі. Інколи вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків. Найпоширенішими були договори купівлі продажу, позики, майнового найму. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава. Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого.

За вмісні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за вмісне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася т. зв. головщина, також ін. видатки, пов'язані з нанесенням матеріальної шкоди. При необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого годовщину. Суд повинен був враховувати і вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1568 — які не досягли 14 років, а починаючи з 1580 не досягли 16 років). Кримінальне законодавство знало просту і складну співучасть.

Статут 1588 встановив, що при простій співучасті всі винні повинні були каратися однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, пособників і підбурювачів. Приховання і недонесення по деяких злочинах також підлягали карі. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню.

Велике місце займали злочини проти особи і майнових прав. Основним покаранням за них був штраф у користь потерпілого і великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку: при крадіжці коня або рецидиві передбачалося повішення. Водночас злочин, вчинений шляхтичем, карався легше, ніж такі ж протизаконні дії простої людини. Зокрема, у випадку нанесення ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, вчинений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі. Покарання розглядалося як відплата за злочин і засіб для залякування злочинців [5, с. 52—54].

Розділ 2. Характеристика права за Литовськими статутами

2.1. Процесуальне право у Литовських статутах

Більш 1/4 статей у кожному з трьох Статутів присвячено процесуальному праву і питанням судочинства, яке було єдиним як у цивільних, так і в кримінальних справах. Процес носив позовний (звинувачувальний) характер. Позивач сам збирав і доставляв в суд докази, підтримував звинувачення в судовому засіданні. Розгляд справи розпочинався з подачі заяви потерпілим чи його близькими родичами. Сторони мали широкі процесуальні права. Допускалось їхнє представництво. В будь-якій стадії процесу позивач міг відмовитись від позову або звинувачення, укласти мирову угоду або навіть помилувати злочинця.

Правда, реальний обсяг прав учасників процесу залежав від їх станового та майнового положення. Найбільш широкою процесуальною правоздатністю володіли магнати та шляхта, обмеженою — напіввільні люди. Зовсім не володіли процесуальною правоздатністю невольні люди: холопи, челядь, полонені.

У Статуті 1529 року була вперше проведена норма, яка регулювала участь у суді адвокатів (прокураторів). У цій іпостасі міг бути шляхтич, який мав нерухоме майно і знав місцеве право. Загальна територіальна підсудність справ визначалась у відповідності із звичаєвим правом: за місцем проживання відповідача в цивільних справах і місцем, де вчинився злочин, — у кримінальних.

Суд, який отримував скаргу, посилав повістку звинувачуваному з зазначенням часу явки в суд. За I Статутом, якщо викликаний в суд не з'явився, судові рішення могло статись без його участі. За II Статутом

заочне рішення могло бути винесене тільки після трикратної неявки звинувачуваного. За неявку без поважних причин сплачувався штраф («вина за нестане»).

Вже в II Статуті проявляються елементи слідчого (інквізиційного) процесу. Наприклад, у деяких випадках Статут рекомендує владі не чекати скарги потерпілого, а самій розпочинати слідство та притягати до відповідальності.

Серед судових доказів на першому місці стояло власне зізнання. Для того, щоб його добути, застосовували тортури. Якщо підданий тортурам не признавався, звинувачувач сплачував штраф («навязку на мукі»), а якщо помирав під тортурами — то годовщину (штраф родичам).

Важливе місце займали речові докази. Суди також спирались на свідчення «добрих людей», письмові докази і присягу. «Добрі люди» були свідками доброї чи лихого слави звинувачуваного, подібно послухам у Руській правді, або свідками фактів, подібно до витоків.

Велике значення мала характеристика звинувачуваного з боку «добрих людей». Негативна характеристика вела до винесення смертного вироку.

За II Статутом свідками могли бути тільки християни. Свідки опитувались під присягою. Судочинство велось староруською, а пізніше — польською мовою [3, с. 84—86].

2.2. Конституційне право

Всі три Статuti містять у собі норми конституційного права. Але, як це не парадоксально, найбільш прогресивний характер вони мають у Статуті 1529 року. Розділи та параграфи I Статуту, які відносяться до конституційного права, пріоритетні в порівнянні з законодавчими актами інших держав того часу. В них визначені права та обов'язки громадян, їхнє відношення до уряду, компетенція останнього. Такі правові норми, як покарання за наклеп, відмова від заочного звинувачення базуються на гуманізмі епохи Відродження. В I Статуті яскраво відображені ідеї правової держави. В ньому не визначені відносини між Церквою та державою, немає поняття образи релігії чи Церкви. VIII Статуті жителі міст позбавлялись громадянських та політичних прав. Значно звужились функції уряду. Але в цілому зміст III Статуту свідчить, що від ідеї правової держави відмовлялись ніхто не збирався.

Підканцлер Лев Сапега у вступі до III Статуту підкреслив ідею правової держави, метою якої є охорона прав та свобод громадян. У цьому Статуті керівник держави сам підкоряється праву [1, с. 69].

2.3. Цивільне право за Литовськими статутами

В Статутах досить детальній регламентації підлягає інститут приватної власності. Громадське землеволодіння на час дії III Статуту було майже ліквідоване. Власниками землі могли бути лише «вільні люди шляхетського стану». Землі шляхти поділялись на родові та вислуги. Родові землі переходили в спадщину тільки за законом. У випадку продажу такої землі родичі користувалися переважним правом її купівлі. Вислуги — землі, які з часом прирівнювали до інших видів земельної власності, і їхні власники отримували право вільного розпорядження ними. Статuti передбачали недоторканість права власності. Шляхетська власність, зокрема, не могла бути конфіскована без рішення суду.

Значний розвиток отримало зобов'язувальне право. В ньому детально регламентувались права і обов'язки за договорами купівлі продажу, обміну, застави, покладу, найму майна тощо.

У праві застави були свої особливості, які виражались у тому, що заставлений маєток переходив у володіння та користування кредитора до повного його викупу боржником. У заставу могли передаватись землі вислуги і навіть посади. Широке застосування та регламентацію отримав договір оренди.

Значне місце в законодавстві було виділено оформленню договорів. Так, договір купівлі продажу маєтків оформлявся тільки в письмовому вигляді в присутності свідків шляхетської належності з обов'язковою реєстрацією в судах [8, с. 76—77].

2.4. Спадкове право

Статuti знали спадкування за законом і за заповітом. За законом спочатку спадкували діти, потім онуки і правнуки. За відсутності таких спадкове майно переходило до бокових родичів (братів, сестер тощо).

Міщани міст, що не мали права на самоврядування, могли передавати за заповітом тільки одну третину майна, дві третини переходили до дітей, а при відсутності дітей — у власність власника міста. Шлюбні та сімейні відносини регулювались нормами, які склались ще в Київській Русі і були перенесені в Статuti. Заслугове на увагу підвищення шлюбного віку за статutom 1566 року. Для жінок він становив 15 років, для чоловіків — 18. Згодом III Статут знову понизив шлюбний вік жінки до 13 років. Шлюбу передувала змова батьків сторін. Норми права передбачали згоду вступаючих в шлюб, внесення дружиною приданого та запис вена на користь дружини з боку чоловіка. Веном називалась частина майна, яку виділяв чоловік своїй майбутній дружині. В ст. 1 розд. IV

Статуту 1529 року сказано, що сума вена повинна бути подвійною у відношенні до приданого, але не перевищувати 1/3 вартості майна чоловіка. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини.

Розмір і порядок видачі приданого були передбачені ст. 7 і 9 розд. IV того ж Статуту. В придане входило як рухоме, так і нерухоме майно. У випадку вини дружини в розірванні шлюбу, вона позбавлялась приданого і вена. Якщо шлюб признавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а чоловікові поверталось вено. Як і в попередній період, дружина відповідала за борги чоловіка. Батьки зберегли за собою право покарання дітей і не відповідали перед судом за їхніми скаргами [9, с. 57].

2.5. Кримінальне право

Під впливом соціально-економічного розвитку змінилося поняття злочину. Замість «обіди» під злочином стали розуміти шкоду або злочинство, заподіяне власнику чи громаді. Поняття злочину все більше зміщується в сферу порушення правової норми. Злочин став зватись «виступом», а злочинець — «виступцем». Суб'єктом злочину визнавалась вільна або напіввільна людина, яка досягла 14 років за II Статутом і 16 років за III Статутом. Не завжди притягувались до відповідальності душевнохворі. Необхідна оборона або стан крайньої необхідності визнавались обставинами, які звільняли від покарання. З суб'єктивної сторони розрізняли навмисні й ненавмисні злочини. Злочини ділились також на закінчені і незакінчені, здійснені особисто і при співучасті. Співучасть у Статутах визначалась досить детально.

Норми кримінально правового характеру передбачали складну систему злочинів, яка поділялась на шість головних видів.

Злочини проти релігії включали богохульство, відступництво, підбурювання до переходу в нехристиянську віру тощо.

До політичних злочинів були віднесені: втеча до ворога, бунт, зносини з противником, здача йому замку.

Державні злочини поділялись на злочини по службі і проти порядку управління. До останніх відносились: хабарництво, підробка документів, самочинне карбування монети тощо.

Злочинами проти особи були визнані: вбивство, тілесні пошкодження, образа.

Майнові злочини: крадіжка, незаконне користування чужим майном, пошкодження та знищення чужого майна, підпал, знищення межових знаків з метою оволодіння чужою землею, нанесення шкоди чужому майну.

Злочини проти моралі та сім'ї: дwoжонство, викрадення чужої дитини, образа дітьми батьків, згвалтування тощо [7, с. 117—119].

Загострення міжстанових відносин відбилось на меті та видах покарання.

Головна мета покарання — залякування. До мети покарання відносились також ізоляція злочинця, відшкодування збитків, використання злочинців як робочої сили.

Найбільш тяжким покаранням була смертна кара. За I Статутом вона передбачалась у 20 випадках. За II — у 60, за III — у 100. Смертна кара поділялась на кваліфіковану та просту. До кваліфікованих видів відносили: спалення, посадження на палю, закопування живим в землю тощо. Проста смертна кара здійснювалась відрубанням голови або через повішення.

Болісні покарання застосовувались, головним чином, проти селян. Це биття кнутом, палкою тощо.

В Статутах ми бачимо складну систему майнових покарань. Головним з них була вина грошова, що складалась із «накладу», який поступав у скарбницю держави, «шкоди» — винагороди за вчинену шкоду потерпілому, «головщини», яку отримували родичі вбитого. Якщо злочин здійснювався насильницьким шляхом, то розмір покарання збільшувався.

Покарання у вигляді позбавлення прав і честі називалось «виволанням» і застосовувалось тільки до шляхти. Засуджені до такого покарання позбавлялись всіх прав та привілеїв і виганялись тимчасово або назавжди за межі держави. Таке покарання супроводжувалось конфіскацією майна та іншими видами додаткових покарань. До менш тяжких покарань належало вигнання з міста. Застосовувалось і тюремне покарання на термін від шести тижнів до одного року. Розрізнялось надземне і підземне ув'язнення. За власне утримання в тюрмі злочинець сплачував мито. За дрібні злочини суд застосовував догану або зауваження.

Для системи покарань характерною була їхня невизначеність. Як правило, Статuti вказували вид покарання, а не його розмір.

За законодавством, ніхто ні за кого не повинен був нести покарання, тільки кожний за себе [8, с. 89—90].

Висновки

Найважливішою пам'яткою права Литовсько Руської держави були статuti.

Протягом шістдесяти років (1529—1588) литовський уряд тричі здійснює кодифікацію права. В епоху коли видані закони століттями залишалися в силі, це було видатним явищем.

Деякі дослідники трактують статuti як три послідовні редакції однієї й тієї ж пам'ятки. Але більшістю вчених було доведено, що ми маємо справу з різними пам'ятками права. На сьогодні ця точка зору є пануючою.

Статuti є пам'ятками історії законодавства та культури литовського, українського і білоруського народів. Ось чому викликає протест найменування Статутів литовськими, що перекичує їх сутність і історичне походження.

Відомо, що в основу Статуту 1529 року були покладені норми, напрацьовані адміністративною та судовою практикою на базі звичаєвого права України, Литви та Білорусії. Це відображене в його найменуванні: «Права писане дань панству Великому князству Литовскому, Рускому, Жомойтскому и иных через наяснейшего пана Жикгимонта, з Божее милости короля Польского, великого князя Литовского, Руского, Пруского, Жомойтского, Мазовецкого и иных».

Статuti 1566 та 1588 рр. носили назви: «Статут Великого князства Литовського 1566 года» і «Статут Великого князства Литовського 1588 года». В цих найменуваннях підкреслювався загальнодержавний характер статутів і відображалась інтеграція правових норм України, Литви та Білорусії. На цій підставі статuti слід називати повним найменуванням з відповідним порядковим номером, як то: «Статут Великого князівства Литовського», та тільки не «Литовський статут», бо таке найменування спотворює дійсне розуміння історії.

Найрозробленішим був Литовський статут 1588, в якому значною мірою зберігались основні засади давньоруського права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840, юридичне запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької обл.) і Придніпров'ї. Написаний білоруською мовою, а в 1614 його перекладено і видано польською, згодом — французькою, латинською та ін. мовами. Закріплював феодальну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з ін. розрядами залежних селян. Договори, як правило, укладаються в письмовій формі. Інколи вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків. Найпоширенішими були договори купівлі продажу, позики, майнового найму. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава.

Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого. За вмисні злочини винний від повідав повною мірою. Наприклад, за вмисне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася т. зв. головщина, також ін. видат-

ки, пов'язані з нанесенням матеріальної шкоди. При необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого годовщину. Суд повинен був враховувати і вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1568 — які не досягли 14 років, а починаючи з 1580 — не досягли 16 років). Кримінальне законодавство знало просту і складну співучасть. Статут 1588 встановив, що при простій співучасті всі винні повинні були каратися однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, пособників і підбурювачів. Приховання і недонесення по деяких злочинах також підлягали карі. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню. Велике місце займали злочини проти особи і май нових прав. Основним покаранням за них був штраф у користь потерпілого і великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку: при крадіжці коня або рецедиві передбачалося повішення. Водночас злочин, вчинений шляхтичем, карався легше, ніж такі ж протизаконні дії простої людини. Зокрема, у випадку нанесення ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, вчинений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі.

Список використаних джерел

1. Іванов В. Історія держави і права України : Навчальний посібник/ В'ячеслав Іванов; Міжрегіональна акад. управління персоналом. — К.: МАУП. — 2002. — Ч. 2. — 2003. — 223 с.
2. Історія держави і права України: Навч. посіб./ За ред. А.С. Чайковського; Мво освіти і науки України. Ін т екон., упр. та госп. права. — К.: Юрін ком Інтер, 2000. — 383 с.
3. Історія держави і права України: Курс лекцій/ О.О.Шевченко, В.О.Самохвалов, В.П.Капелюшний, М.О.Шевченко; За ред. В.Г.Гончаренка. — К.: Вентурі, 1996. — 285 с.
4. Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т.: Підручн. для студ. юридичн. спец. вузів/ Ред. В.Я. Тацій, А.Й.Рогожин; Академія правових наук України, Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — К.: Ін. Юре. — 2000. — Т.1. — 2000. — 646 с.
5. Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т.: Підручна. для студ. юридичн. спец. вузів/ Ред. В.Я. Тацій, А.Й.Рогожин; Академія

правових наук України, Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — К.: Ін Юре. — 2000 — Т.2. — 2000. — 577 с.

6. Кузьминець О. Історія держави і права України: Навчальний посібник/ Олександр Кузьминець, Валерій Калиновський, Петро Дігтяр,. — К.: Україна, 2000. — 427 с.

7. Кульчицький В. Історія держави і права України: Навчальний посібник/ Володимир Кульчицький, Борис Тищик,. — К.: Атіка, 2001. — 318 с.

8. Музиченко П. Історія держави і права України: Навчальний посібник/ Петро Музиченко,. — 5-те вид., випр. і доп.. — К.: Знання, 2006. — 437 с.

9. Орленко В. І. Історія держави і права України: Посібник для підготовки до іспитів/ В. І. Орленко, В. В. Орленко. — К.: Вид. Паливода А. В., 2006. — 161 с.

10. Терлюк І. Історія держави і права України: Доновітний час: Навч. посіб./ Іван Терлюк ; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — К.: Атіка, 2006. — 399 с.

11. Швидько Г. Історія держави і права України (X — XIX століття): Навчальний посібник/ Ганна Швидько,; Ред. А.В.Шерстюк; Л.П.Небогатова; М-во освіти України; Нац. гірнична академія України. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. — 175 с.

References

1. Ivanov V. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny : Navchal'nyy posibnyk/ V"yacheslav Ivanov; Mizhrehional'na akad. upravlinnya personalom. — K.: MAUP. — 2002. — Ch. 2. — 2003. — 223 s.

2. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Navch. posib./ Za red. A.S.Chaykovs'ko ho; M vo osvity i nauky Ukrayiny. In t ekon., upr. ta hosp. prava. — K.: Yurin kom Inter, 2000. — 383 s.

3. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Kurs lektsiy/ O.O.Shevchenko, V.O.Samokhvalov, V.P.Kapelyushnyy, M.O.Shevchenko; Za red. V.H.Honcharenka. — K.: Venturi, 1996. — 285 s.

4. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Akademichnyy kurs: U 2 t.: Pidruchn. dlya stud. yurydychn. spets. vuziv/ Red. V.Ya. Tatsiy, A.Y.Rohozhyn; Akademiya pravovykh nauk Ukrayiny, Nats. yuryd. akademiya Ukrayiny im. Yaroslava Mudro ho. — K.: In Yure. — 2000. — T.1. — 2000. — 646 s.

5. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Akademichnyy kurs: U 2 t.: Pidruchn. dlya stud. yurydychn. spets. vuziv/ Red. V.Ya. Tatsiy, A.Y.Rohozhyn; Akademiya pravovykh nauk Ukrayiny, Nats. yurydychna akademiya Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho. — K.: In Yure. — 2000 — T.2. — 2000. — 577 s.

6. Kuz'mynets' O. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Navchal'nyy posibnyk/ Oleksandr Kuz'mynets', Valeriy Kalynovs'kyy, Petro Dihtyar. — K.: Ukrayina, 2000. — 427 s.

7. Kul'chyts'kyy V. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Navchal'nyy posibnyk/ Volodymyr Kul'chyts'kyy, Borys Tyshchyyk,. — K.: Atika, 2001. — 318 s.

8. Muzychenko P. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Navchal'nyy posibnyk/ Petro Muzychenko. — 5-te vyd., vypr. i dop.. — K.: Znannya, 2006. — 437 s.

9. Orlenko V. I. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Posibnyk dlya pidhotovky do ispytiv/ V. I. Orlenko, V. V. Orlenko,. — K.: Vyd. Palyvoda A. V., 2006. — 161 s.

10. Terlyuk I. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Donovitnyy chas: Navch. posib./ Ivan Terlyuk,; L'vivs'kyy derzh. un t vnutrishnikh sprav. — K.: Atika, 2006. — 399 s.

11. Shvyd'ko H. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny (X — XIX stolyttya): Navchal'nyy posibnyk/ Hanna Shvyd'ko,; Red. A.V.Sherstyuk; L.P.Nebohatova; M vo osvity Ukrayiny; Nats. hirnycha akademiya Ukrayiny. — Dnipropetrovs'k: Vyd vo DDU, 1998. — 175 s.

Вимоги щодо структури та оформлення наукових статей:

1. Елементи, що має містити наукова стаття:

- постановка проблеми у загальному вигляді;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, що досліджується у статті, та на які спирається автор;
- формування мети та завдань наукової статті;
- виклад основного матеріалу наукової статті, з чітким
- висновок наукового дослідження, що відображає

2. Вимоги, що до оформлення структури та подачі матеріалу в науковій статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи, електронна адреса — подається українською та англійською мовами;
- назва статті, анотація та ключові слова подаються українською та англійською мовами;
- анотація (не менше 900—1000 знаків), від 7 ключових слів, анотація англійською мовою має бути на високому рівні. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».
- список використаних джерел (References) подається українською мовою та латинським алфавітом (транслітерація);
- обсяг наукової статті має бути — до 25 тисяч знаків, (без врахування анотацій та списку використаних джерел).

3. Вимоги, що до оформлення тексту наукової статті:

- всі поля 20 мм.;
- шрифт Times New Roman;
- кегель 14; інтервал — 1,5; абзацний відступ — 10 мм.
- таблиці та рисунок мають бути оформлені відповідно до ДСТУ.

4. Щодо символів:

В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «»; дефіс — це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

5. Оформлення джерельної бази наукової статті: [10, с.110] ([10, р.110], [10, S.110]), 7 — номер джерела в списку використаних джерел, 110 — сторінка (page).

6. Наукові статті, автор (автори) яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата (доктора філософії) або доктора наук за фахом публікації, або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію наукової статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається з відповідними печатками у сканованому вигляді електронною поштою або на диску.

7. Для Веб-сайту подається резюме статті англійською мовою не менше як 2500 знаків. Резюме наукової статті має бути структуроване, містити мету дослідження та висновки.

8. Наукова стаття подається мовою оригіналу у електронному варіанті у вигляді файлу MS Word for Windows, електронною поштою (на диску) за адресою aps.kyiv@gmail.com.

9. Відповідальність за зміст, надані у науковій статті факти, цитати, посилання несуть автори наданих матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування та скорочення, літературне вправлення статті (зі збереженням) головних висновків та стилю автора (авторів).

10. Статті та подані матеріали перевіряються на плагіат.

Громадська організація
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

Академія політичних наук

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ**

Public Political Processes

Науково-популярне видання

Випуск 3

Мови видання:
українська, англійська

Виходить чотири рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Міністерства юстиції України
Серія КВ № 22013-11913ПР від 18.04.2016 р.

Головний редактор

Мироненко Петро Володимирович

Заступники головного редактора

Горбатенко Володимир Павлович
Теремко Василь Іванович

Відповідальний редактор

Лікарчук Дар'я Сергіївна

Відповідальний секретар

Малоголовець Нікіта Сергійович

Підписано до друку 21.06.2016 р.
Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 18,2.
Наклад 500 прим. Зам.